aHt arnhems Historisch tijdschrift

Arnhems Historisch Genootschap
Prodesse Conamur

MAART 2014

DE GRAFICUS MAURITS CORNELIS ESCHER (1898-1972)
WAS VAN 1912 TOT 1918 LEERLING VAN DEZE HBS
EEN TRAPPENHUIS ZOALS IN DIT SCHOOLGEBOUW
VORMDE EEN BELANGRIJK ELEMENT IN ZIJN WERK

aHt arnhems Historisch tijdschrift

Informatie
Internet: www.prodesse.nl
e-mail: prodesseconamur@gmail.com
telefoon: 055 - 505 06 00

Secretariaat
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Ledenadministratie
t.a.v. Wim Verheggen,
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Druk
Presikhaaf Bedrijven

Jaargang 34, nr. 1

Arnhems Historisch Tijdschrift
Tijdschrift van de vereniging "Arnhems Historisch Genootschap onder de zinspreuk 'Prodesse Conamur' van 1792" over onderwerpen op het gebied van de geschiedenis van de stad Arnhem.

ISSN 1879-5242

Redactie

- Verschijnt de laatste maand van ieder kwartaal.
- Losse verkoop AHT: € 7,00.
- Kopij dient naar de hoofdredacteur te worden gestuurd.
- De richtlijnen voor auteurs zijn te raadplegen op internet: www.prodesse.nl/AHT.
- De in een artikel verkondigde mening is voor rekening van de auteur en kan derhalve los staan van de mening van bestuur of redactie.
- Het overnemen van artikelen is toegestaan met bronvermelding en na toestemming van redactie en auteur.

Bestuur

- Het periodiek wordt gratis toegezonden aan de leden van de vereniging. Per gezin (één adres) wordt slechts één exemplaar toegezonden.
- Het lidmaatschap van de vereniging bedraagt € 25,00 per jaar voor een individueel lidmaatschap en € 30,00 voor een gezinslidmaatschap. Het lidmaatschap kan op elk moment ingaan. Opzeggingen dienen vóór 1 december schriftelijk te geschieden.
- Contributie kan overgemaakt worden op bankrekeningnummer NL61 INGB 0000 8844 35 t.n.v. Prodesse Conamur, Arnhem.

Arnhems Historisch Genootschap
Prodesse Conamur

Inhoudsopgave

Omslag: Op 28 februari onthulde Margreet van Gastel, wethouder recreatie, ruimte, milieu en grondzaken, de kantstrook voor de deur van de oude HBS aan de Schoolstraat. De kantstrook verwijst naar het trappenhuis van de school dat voor de graficus M.C. Escher, die op de HBS heeft gezeten, tot inspiratie diende voor een aantal van zijn beroemde gravures. (foto Peter Wouters)

Jan van Megen werkte zich steeds in de nesten, 'wopperdewop' (1678)

Menno Potjer

Zelfs als hun echtvriend vreemd gaat, blijven sommige echtgenotes hun man door dik en dun steunen. Dat is niet alleen heden ten dage het geval, zoals de kranten ons gemeld hebben over bijvoorbeeld de vrouwen van president Clinton of van IMF-topman Strauss-Kahn, maar dat kwam vroeger ook al voor. Een treffend voorbeeld hiervan biedt Johanna Noot, de huisvrouw van Jan van Megen. Door de vele processen over zijn veronderstelde ontucht waarin haar echtgenoot belandde, zijn we daarvan goed op de hoogte. Opvallend is daarbij dat deze zaken open en bloot benoemd werden, de verpreutsing van het openbare leven was nog niet begonnen. Van Megen voerde overigens ook nog vele andere processen, waarvan sommige een aardig beeld geven van problemen waar men in de zeventiende eeuw mee te maken had.[1]

Personalia

Wie was Jan van Megen? Hij was een zoon van Gerrit van Megen en Peterke Claessen van Beest. Vader Gerrit was onder andere pachter van de belasting op de wijnen geweest en eigenaar van acht huizen. Ook bezat hij vijf kleine percelen bouwland, zij lagen voor een gedeelte op het Gelders spijker buiten de Velperpoort. Hij was behoorlijk welgesteld. Over zijn moeder komen we straks nog te spreken. Jans broer Claes was biersteker en later winkelier.[2] Als biersteker had hij een keer ruzie gehad met de pachter van de bieraccijns van het jaar 1670, Adolph (soms Alof gespeld) Berents Sandijck.

Jan zelf was, toen hij in 1666 geloofsbelijdenis deed, van beroep apotheker.[3] Dat was in die tijd een soort drogist, die trouwens ook nog in heel andere zaken kon handelen. Zo heeft Jan bijvoorbeeld in 1673 honderd schapen aan een Utrechtenaar verkocht en was hij een tijd lang mestrijder. Daarnaast pachtte Jan soms ook de bieraccijns, onder andere in 1669. Bij de overdracht van de administratie hiervan aan zijn opvolger Adolph Berents ging er iets mis. De heren kregen ruzie, de

't Nieuw- ligt des apothekers, of Nieuwe-gronden en fondamenten der artzeni-en chymise-bereiding. Amsterdam, Jan Claesz ten Hoorn en Jan Bouman, 1683. (Rijksmuseum Amsterdam)

zaak kwam zelfs voor de raad waar burgemeesters en schepenen beslisten ten gunste van Berents. Jan is daarna ook nog pachter geweest van de belasting op azijn en zeep (1675-1676). In 1676 werd hij benoemd tot landschrijver van het Kwartier van de Veluwe.

Jan was in 1668 getrouwd met Johanna Noot. Ze kregen geen kinderen. Ze woonden in de Turfstraat, maar bezaten ook een huis aan de Bakkerstraat. Dat laatste had Johanna's vader Baltus Noot in 1644 gekocht. Aan dit huis zat de verplichting vast om jaarlijks vijf Franse schilden te betalen aan erfpacht. Omdat die munt in onbruik was geraakt, betaalde Baltus en later zijn schoonzoon negen gulden. Maar toen Derk de Vree in 1679 dat recht van erfpacht verwierf, vond Derk dit bedrag te laag. Hij taxeerde de vijf schilden anderhalve gulden hoger. Jan van Megen weigerde dit te accepteren en de zaak kwam voor de Hoge Bank. Die had dergelijke kwesties al eerder behandeld. In 1642 bijvoorbeeld had Olof Olofsen ook een dergelijk geschil aan dit gerecht voorgelegd. De bank had toen bepaald dat een schild geen 50 maar 56 stuivers waard was.[4] Ook dit keer oordeelde de rechtbank dat Van Megen anderhalve gulden meer moest gaan betalen, dus zes stuivers per schild. Het argument dat zijn schoonvader dat nooit had gedaan woog niet zwaar genoeg om hiervan vrijgesteld te worden.

Monsterlijke heks op een bezem, Cornelis Saftleven, 1617 – 1681 (Rijksmuseum Amsterdam)

Geen familie van heksen

Veel serieuzer dan de zaak tegen Derk de Vree was de rechtszaak die Adolph Berents in 1678 aanspande tegen Jan van Megen. Berents vond dat Van Megen hem beledigd had en kwetsend bejegend. Wat was er gebeurd?

Johanna Noot had eind augustus al een keer tegen Adolph Berents gezegd: 'Wij stammen tenminste niet uit een familie van heksen en tovenaars.' [5] Adolph sloeg daarop zijn mantel om de oren en ging weg.[6] Hierna bedacht Adolph dat 'als zij zo over mij denken, dan heeft misschien die Jan wel de paskwil (het schotschrift) over mij geschreven die enige jaren geleden de ronde deed.' (Over deze paskwil is verder niets bekend).

De 'belediging' werd enige dagen later herhaald. Op 2 september was Van Megen op bezoek gegaan bij de weduwe van Wijnand van Ratingen, in de Bakkerstraat. Deze Van Ratingen wordt steeds met zijn publieke functie aangeduid, als rentmeester. Waarschijnlijk was hij dat van het St.-Petersgasthuis geweest, als opvolger van zijn vader. De dochters van de weduwe, Barteruit en Sophia, 22 en 21 jaar oud, getuigden voor de rechtbank dat de ook in het huis aanwezige Zeno Meilingius (23) Jan welkom heette en hem feliciteerde met zijn benoeming tot landschrijver van de Veluwe. 'En wat hebben de scheervogels, die altijd de gek met u scheren, nu te zeggen? Adolph Berents bijvoorbeeld, die altijd kwaad van u placht te spreken.' Adolph had namelijk gezegd het raar te vinden dat iemand zonder enige ervaring landschrijver kon worden. Jan had geantwoord: 'Laat Berents in zijn eigen hof gaan moesen. Zoals mijn vrouw laatst zei, wij stammen tenminste niet van een geslacht van heksen en

tovenaars.' En tegen de weduwe van Van Ratingen zei Jan: 'Herinner je je nog die paskwil over Adolph Berents?' Ja, dat wist zij nog, maar zij ging niet nader in op de onuitgesproken suggestie van die opmerking.

Hoewel de laatste veroordeling van een heks dateert van 1605, te 's-Heerenberg, leefde toch het geloof in toverij nog volop (behalve dan bij de rechters, er werd althans niemand meer voor hekserij gestraft). In 1661 bijvoorbeeld was een vrouw in Opheusden van toverij beschuldigd, in 1668 gingen er in Ede geruchten over toverij en het jaar daarna signaleerde de Arnhemse kerkenraad twee gevallen.[7] De smaadwoorden van vrouw van Megen kwamen dus behoorlijk hard aan bij Adolph Berents. Hij was in zijn eer aangetast.

Adolph Berents was brouwer van beroep. De publieke zaak diende hij als burger-luitenant van het Oeverstraatvendel, later is hij er nog hopman van geworden. In de kerk is hij diaken geweest van 1664 tot 1666 en in 1668-1670, en ouderling van 1674 tot 1676.[8] In de jaren 1669-1670 en 1674-1680 pachtte hij de bieraccijns. Hij genoot zeker aanzien in de stad. Zo werd hij in februari 1676 gekozen als woordvoerder van de 48 gemeenslieden om hun bezwaren te uiten tegen de volgende ronde van de belastingen die diende om de gijzelaars los te kopen die na de bevrijding van de stad in 1674 nog in Franse handen waren. Hij wordt voor het laatst in de bronnen genoemd in april 1694.

Die avond, na zijn bezoek aan de gezusters van Ratingen, ging Zeno naar de herberg De Roos en vertelde aan Adolph hoe smalend Jan zich over hem had uitgelaten. Adolph stuurde vervolgens zijn advocaat dr. Cormelis Steenler naar de rechtbank en die eiste 3000 gulden wegens de ongehoorde belediging. Dat geld was overigens, zoals wel vaker bij beledigingen, gedeeltelijk bestemd voor de diaconie.[9]

'Maak het zachtjes'

Van die hoge eis zijn Jan en Johanna flink geschrokken. Beiden ondernamen actie. Johanna kwam een paar dagen later vragen aan de weduwe Willemina van Ratingen (48) of zij 'het wat zachtjes maken wou, want al heb ik geen kind, ik heb wel 12 monden te voeden.' En Jan zelf vroeg de twee dochters om naar het huis te komen waar zijn schoonzuster Hendrina Noot woonde, de vrouw van Steven Schut, om daar de getuigenverklaring van Zeno te tekenen. De dochters deden dat en tekenden deze attestatie inderdaad, in de mening dat de zaak daardoor in de minne geschikt zou worden. Het drong niet tot hen door dat Zeno inmiddels onder druk van Van Megen zijn getuigenis nogal had afgezwakt door nu te beweren dat hij in De Roos flink dronken was geweest en zijn verhaal daar stevig had aangedikt.

Jan verdedigde zich voor de rechtbank op een geloofwaardige manier. Het was nooit zijn bedoeling geweest om Berents te beledigen, hij had alleen maar willen zeggen dat Berents door die paskwil als geen ander moest weten hoeveel pijn het doet als iemand kwaad van je spreekt, zoals hem dus was overkomen doordat men aan zijn capaciteiten voor het landschrijverschap twijfelde.

Desondanks werd Jan door de Hoge Bank veroordeeld tot vijftig gulden boete. De bank heeft daar wel tweeëneenhalf jaar over moeten nadenken, het vonnis werd pas in oktober 1681 uitgesproken. Dergelijke onbegrijpelijk lange wachttijden na de laatste dupliek kwamen in die tijd wel vaker voor, misschien hoopten de rechters dat partijen alsnog tot een minnelijke schikking zouden komen.[10]

Van Megen wilde in deze uitspraak niet berusten. Hij vroeg toestemming aan de bank om in beroep te mogen gaan bij het Hof van Gelre. Dat was namelijk in principe verboden voor Arnhemse burgers, maar soms stond de bank uitzonderingen toe.[11] Dat deed ze ook in dit geval. In het archief van het Hof is deze zaak echter niet aangetroffen. Misschien heeft Van Megen alsnog zijn eis weer ingetrokken of is het inderdaad tot een schikking gekomen.

Hoe wordt men landschrijver?

Een landschrijver is een soort secretaris of griffier, meestal van één ambtsdistrict, in dit geval van twee, de Veluwe en de Veluwezoom. Berents had gelijk dat Van Megen bij zijn benoeming nog geen ervaring had als

Schilderij van het kantoor van de advocaat, Pieter de Bloot, 1628
Voor de lessenaar, waarachter de advocaat zit, staat een rij van wachtende klanten. Aan de muren van het kantoor hangen allerlei paperassen, boeken en documenten. Tussen de klanten lopen enige honden. (Rijksmuseum Amsterdam)

secretaris. Hij liet zich het eerste jaar immers helpen door de vorige secretaris, dr. Willem van Holten, die intussen schout in Putten was geworden. De 200 gulden die hem dat kostte heeft Van Megen daadwerkelijk betaald. Verder liet hij zich vanaf februari 1678 bijscholen door de jurist dr. Anthony Heydentrijk, die bij de Walburgiskerk woonde. Deze vroeg daar 250 gulden voor. Dat kon Jan op dat moment niet betalen, hij gaf Heydentrijk daarom een obligatie voor dat bedrag, met de hoge rente van 6¼ procent. Kort daarop leende hij nog eens 1000 gulden van Heydentrijk.

Van Megen moet dus invloedrijke kruiwagens gehad hebben om ondanks zijn gebrek aan ervaring deze benoeming te krijgen, maar ik heb niet kunnen achterhalen hoe zijn netwerk eruit gezien heeft. De enige publieke functie die hij ooit heeft bekleed was dat hij in 1669 bestuurslid is geweest van de St.-Anthonisschutterij. Maar hij is nooit gevraagd om gemeensman te worden, of bestuurslid van een gilde, of curator belast met het beheer van goederen van weeskinderen, of wat dan ook.

Nog twee kleine processen

Jan had ook aan zijn mentor gevraagd hem te helpen bij zijn lopende processen. Voor het proces tegen Derk de Vree vroeg Heydentrijk geen vergoeding, maar voor het proces tegen Adolph Berents vroeg hij 283 gulden. Advocatentarieven bestonden uit twee delen: de gewerkte uren en de geschreven bladzijden van de verdediging (of aanklacht). Elke bladzijde kostte 14 stuivers. Sommige advocaten of hun klerken schreven daarom heel groot en ook heel wijdlopig, met veel herhalingen, dat betaalde zich dus uit.

Voordat hij landschrijver werd, had Van Megen naast zijn apothekerswerk ook geld verdiend met de verkoop van legerbenodigd-

heden aan het garnizoen. In 1678 eiste een van zijn toeleveranciers, Johan Leppink, betaling van 725 gulden voor geleverde haver en buskruit. Het verweer van Van Megen, dat Leppink de rekening maar naar de commandant moest sturen, de markies van Montpoullian, werd door de rechtbank verworpen: Van Megen was immers de opdrachtgever geweest. In 1683 volgde ook nog een rechtszaak over aan het garnizoen geleverde kleding, ter waarde van 636 gulden, vonnis onbekend. Misschien dateerde deze laatste rekening nog van voor 1678, van voor zijn landschrijverschap, of misschien is deze handel na 1678 vooral door zijn vrouw gedreven.

Voor zijn adviezen in een ander proces dat Van Megen voerde, tegen Johan Leppink, vroeg Heydentrijk slechts 300 gulden. Uit gevoelens van familiariteit, verklaarde hij later. Die gevoelens zullen er wel mee te maken hebben gehad dat zijn broer Menso Heydentrijk in die tijd een poos bij Van Megen in de kost is geweest, die daarvoor nu prompt 250 gulden kostgeld vroeg.

Daarna is hun relatie verkild. Voor het grote proces over hoererij (zie hieronder) vroeg Heydentrijk 120 gulden voor zijn juridische adviezen. Die heeft hij voor zijn overlijden in 1681 niet meer ontvangen, waarop zijn broer Gerard een proces aanspande tegen Van Megen om het geld alsnog te innen. Voor dit proces heeft Van Megen als advocaat Jacob Coets gekozen, hoewel hij met hem in 1675 ruzie had gehad over een restant schuld van 68 gulden bij één van zijn vele processen. Kennelijk was de verstandhouding daarna verbeterd. Coets was een man die meende dat zijn juridische doctorstitel hem voorrang gaf boven mensen met een medische doctorstitel en die daar heibel over maakte.[12] Een ijdele man dus, maar standsgevoel was vroeger erg belangrijk.

Uiteindelijk kwamen Heydentrijk en Van Megen tot een schikking (februari 1688).

Hoererij 'van wopper de wop'

In 1680-1681 werd door de burgemeesters tegen Van Megen een proces aangespannen wegens hoererij en bloedschande. Dergelijke zaken vielen namelijk niet onder het civiele recht maar onder het criminele recht. Wat was er nu weer gebeurd?

Jan van Megen was in 1678 toezichthouder op de Prinsenhof, waar sinds oktober 1675 de markies van Montpouillan als garnizoenscommandant verblijf hield.[13] Jan kwam daarom af en toe eens kijken in dat gebouw of alles daar wel goed verliep. In de hof woonde Geertruid van Hagen (22), officieel de echtgenote van Peter Jansen, de stalknecht aldaar. Zij had een paar keer de gezusters Maessen uitgenodigd langs te komen, eerst Sebusken, later Catherina (Catrien). Volgens hun moeder, vrouw Maessen, die als getuige optrad, had Geertruid aan Sebusken gevraagd om haar te helpen met het sjouwen van huisraad. Volgens Van Megen zelf had Geertruid echter Sebusken geadviseerd eens langs te komen om zich op de pokken te laten onderzoeken door Van Megen, die de naam had daarvan verstand te hebben. Die wilde dat uit menslievendheid best doen. Het bleef in het meihuisje van de hof niet bij die visitatie, het werd 'vleeselijke conversatie', althans volgens Sebusken. Van Megen beloofde haar bij die gelegenheid een nieuw kleed uit zijn winkel, vertelde zij de rechters. Hij zei ook dat hij graag een kind wilde hebben, hij was immers kinderloos. Sebusken verklaarde voorts dat hij haar al langer achterna had gelopen. Zo had hij haar een keer uitgenodigd bij hem thuis te komen op zondagmiddag om twee uur als iedereen naar de kerk was, maar daar was ze toen niet op ingegaan.

De 'conversatie' in de Prinsenhof ging twee keer goed. De derde keer, in dat meihuisje, juist nadat hij tegen Sebusken had gezegd: 'Gij hebt zulke mooie borsten, ik wou dat mijn vrouw die had,' had Sebusken zich nog niet helemaal uitgekleed toen er geklopt werd en Van Megens vrouw binnenkwam, vergezeld van graaf Tilly, een legerofficier. Vrouw Megen deed alsof ze geloofde dat haar man slechts een visitatie op de pokken deed en dat er verder niks aan de hand was, maar ze zei wel tegen hem dat hij voortaan geen meisjes meer mocht visiteren. Hij moest ze maar naar de chirurgijn Herman van Celen sturen. Dat had hij haar toen ter plekke ook beloofd.

Kort daarvoor of kort daarna ontmoette hij Catrien. Die wilde hij ook op de pokken visiteren. Geertruid bracht beiden naar een kamertje en liet ze even alleen. Catrien getuigde dat ze niet wilde, maar dat Van Megen toch doorzette, haar op de tafel gooide, want er was daar geen bedstede, haar rokken optilde en haar bekende. Ze voelde 'zijn nat' in haar komen. Bij de confrontatie van beide personen voor de rechtbank zei Van Megen wel aan Catrien gevoeld te hebben, maar haar niet bekend te hebben. En hij had zeker geen zaad geschoten, wijl hem dat onmogelijk was, zei hij. Hoe het verder was gegaan? Geertruid was intussen weer boven gekomen, nu met Sebusken erbij, en zij hadden door een reet in de deur alles gezien. Ze kwamen daarop lachend binnen en zeiden 'Ha dikke vogel, wij hebben het wel gezien!'

Kort daarop vertelde Geertruid dit hele verhaal aan haar vriendin Geertje (Gerritje) Peters Suurland (30): 'Hoe ging die dikke duivel met zijn gat, al wopper de wop.' Ook verklaarde ze dat ze wist dat Van Megen wel meer vrouwen had opgezocht, bijvoorbeeld achter de muur bij de Velperpoort.

Het Gevoel uit de serie de vijf zintuigen van Jan Saenredam, 1565-1607, naar een ontwerp van Hendrick Goltzius. (Rijksmuseum Amsterdam)

De dames getuigden ook dat Van Megen hen de beloofde nieuwe kleren nooit gegeven had. Hij had hen slechts een kleine fooi gegeven, met de woorden 'Mondje dicht, de rest komt later.' Geertruid had hem toen weken later een briefje geschreven om hem aan zijn belofte te herinneren.

De rechters wilden meer getuigen horen. Chirurgijn Celen (41) werd opgeroepen en verklaarde inderdaad Sebusken onderzocht te hebben, niet op verzoek van Van Megen maar op verzoek van haar moeder Agnietje Lubberts (vrouw Maessen). Catrien had hij nooit onderzocht en Van Megen had hij nooit gesproken.

Van de andere door Geertruid genoemde dames wist de rechtbank er een te achterhalen. Anneke Hermsen, weduwe van Arndt de Graaf, was met bier op weg naar de spijker van weduwe Everwijn net buiten de Velperpoort, toen ze van Megen in de Steenstraat tegenkwam, een beetje dronken. Hij vroeg haar toen naar een schuur te gaan en bij hem te liggen en haalde een rijksdaalder uit zijn beurs, maar zij had geweigerd.

Ontkenning

De verdediging van Van Megen bestond allereerst uit het ontkennen van de genoemde 'conversaties'. Hij had alleen maar visitaties gedaan. Zijn tweede punt was het zwartmaken van de dames. Geertruid is 'een bekende, infame en echtbrekende hoer' en de gezusters Maessen zijn niet veel beter. Dat wilde hij graag aantonen via getuigenverhoren. Bij de gezusters lukte dat niet zo best. Hij kwam niet verder dan dat een paar jongens van ongeveer 18 jaar wel eens wat met de zusters geflirt en gekust hadden. Bij Geertruid wist hij wel aannemelijk te maken dat zij, hoewel getrouwd met Peter Jansen, een minnaar had, vaandrig Nieuwenheim, en misschien zelfs een miskraam van hem had gehad. Daarnaast, hoe was ze aan haar bijnaam Madame la Serre gekomen? Het had er bovendien de schijn van dat ze wel meer meisjes tot onkuisheid verleidde door hun

beloningen te beloven. Ze was vooral ongeloofwaardig omdat ze hem Van Megen een hak wilde zetten, zei hij, vanwege een berisping die hij haar gegeven had in zijn functie als opzichter van de hof. Had ze haar vriendin Suurland niet gezegd dat ze hem wel eens een poets zou bakken?

De rechters zaten er mee in hun maag en vroegen advies aan drie onpartijdige juristen in Utrecht. Die vonden dat de bewijzen niet hard genoeg waren om Van Megen te veroordelen, maar wel sterk genoeg om iedereen nog eens te verhoren en andere getuigen te zoeken.

Nu kwam Johanna Noot in actie, de derde verdedigingsstrategie. Zij ging getuigen omkopen of bedreigen, soms met behulp van Jans nicht Jacomijn van Megen. Geertruid Hagen maakte ze daarbij echt bang door nadrukkelijk over de mogelijkheid van geselen te spreken, zo getuigde later Geertruids man Peter Jansen. Zo bang dat Geertruid zich eerst een paar dagen in de kelder van de weduwe Engelen (Geertruid Schaerdenburg) verborgen hield en daarna naar een herberg in Huissen was gevlucht, buiten het rechtsgebied van Arnhem. Daar wist Johanna Noot haar ook te vinden. Johanna werd daarbij vergezeld door de klerk Heydentrijk, waarschijnlijk de eerder genoemde Menso. Ze namen haar een soort verhoor af, dat de klerk noteerde en waarbij Geertruid bevestigde dat ze haar verhaal gedaan had uit 'pikanterie', vanwege de berisping die ze onlangs gekregen had van Van Megen.

Gerritje Suurland, de echtgenote van Peter Roelofs, bevestigde deze lezing. Drie weken na de St.-Jansplaats-kermis hadden zij en Geertruid over de ons onbekende aanklacht van juffrouw Schonevelt tegen Claes Beltjens gesproken. Geertruid had toen over Van Megen gezegd: 'Ik wou dat ik die dikken duivel ook zo'n poets kon bakken.'

Een andere vriendin, Gerberich Bosvogel, had echter Geertruid nooit over Van Megen of over de twee inmiddels gevangengenomen gezusters horen spreken. Wel over Nieuwenheim. Peter Jansen was kortgeleden bij haar langs gekomen. Hij had toen enige brieven van Nieuwenheim gelezen en gezegd. 'Ik heb

Herbergscène met drie figuren bij een haard, Jan de Visscher, Frederik de Wit, 1653 – 1706 (Rijksmuseum Amsterdam)

Van Megen gesproken. Hij bood mij geld aan voor de brieven en om mijn vrouw de stad uit te laten gaan.' De bedoeling van Van Megen zal zijn geweest om met die briefwisseling Geertruid zwart te maken.

Gerberichs zus Cornelia Bosvogel had daarentegen wel iets van Geertruid gehoord, namelijk dat Van Megen met Catrien op de kamer was geweest en op tafel had gelegen met haar. Verder wist ze dat Van Megen aan Peter Jansen honderd gulden had geboden voor de brieven van Nieuwenheim. Zij zelf had geld aangeboden gekregen van Johanna Noot.

Van Megen probeerde in 1681 nog een vierde methode, maar deze pakte zeer ongelukkig uit. Hij stelde in een brief dat zijn woorden in de verslaggeving van de getuigenverklaringen in een andere context geplaatst waren dan hij bedoeld had en ook dat de rechters zich niet goed aan het stadsrecht hadden gehouden. Daarmee beledigde hij de rechters, die hier heel boos over waren. Binnen drie dagen herriep Van Megen deze beschuldiging dan ook. Hij kwam er vanaf met een boete van 25 gulden voor belediging van

de rechtbank, een boete die zijn vrouw prompt betaald heeft.

Het vonnis in deze zaak is niet bewaard. We mogen gevoeglijk aannemen dat Van Megen is vrijgesproken, omdat hij zijn bezigheden in de jaren erna gewoon heeft kunnen doorzetten. De beide dochters van Johan Maessen zijn echter in juni 1681 wel veroordeeld, vanwege oplichting, hoererij en het verleiden van jonge kinderen. De oplichting bestond uit het stelen van kousen, moffen en handschoenen bij winkeliers in de Oeverstraat en de Turfstraat. Voor details over de hoererij wordt verwezen naar hun niet bijgevoegde bekentenis. Beide zussen werden voor heel hun leven verbannen uit stad en schependom.

Mestrijder

Deze twee opzienbarende affaires riepen bij mij de vraag op of er nog meer over Jan van Megen in het archief te vinden is. Dat is naar verhouding vrij veel. Het meest opvallende is dat hij mest en afval heeft vervoerd. Zijn vader, Gerrit van Megen, had namelijk in 1666 het recht gepacht om twaalf jaar lang de drek uit de stad te mogen verwijderen. Daarvoor werd hij niet betaald, maar hij moest ervoor betalen. Dat recht werd door de stad verpacht aan de hoogste bieder. Men kon immers de mest met winst verkopen. De enige bewaarde declaratie betreffende zo'n verkoop noemt een bedrag van 46 gulden die de weduwe van Gerrit van Megen een klant in rekening heeft gebracht. Er was veel mest, van de paarden die door de stad trokken, van de varkens en kippen achter de huizen, van slachtafval, enzovoorts. De gelegenheid schiep hier echter geen dieven. Nooit bereikten het stadsbestuur klachten over illegaal opgeruimde mesthopen, wel over te grote mestvaalten die het verkeer belemmerden.

Toen Gerrit in de zomer van 1666 overleden was, de pest heerste, zette zijn weduwe Peterke het bedrijf voort met behulp van haar zoon en waarschijnlijk een knecht. In 1673 had zij daar geen zin meer in, toen vroeg en kreeg ze toestemming van het stadsbestuur om deze pacht voortijdig te beëindigen.

Omdat ze beschikte over een paar karren, kon de weduwe ook af en toe het vrachtrijden voor de stad pachten, voor 20 gulden. Zo heeft ze in 1670 bouwmaterialen (stenen en hout) aangevoerd om de stadsmuren te verstevigen, misschien toen al met het oog op de dreigende oorlog met Frankrijk? Jan zelf gebruikte deze karren in 1673 bij de gedeeltelijke sloop van het grote huis Anholt. Hij kon toen daarom een poos geen mest rijden.

Moeder en zoon kregen het ook aan de stok met de brugmeester Jan Arissen. Van Megen vond namelijk dat hij geen bruggeld hoefde te betalen als hij haver, hooi, zout e.d. voor de leden van de raad naar de stad bracht. En zijn moeder vond (12 mei 1675) dat ze alleen maar voor de karren bruggeld hoefde te betalen, want de paarden waren van haar zoon Claes geweest en die was intussen overleden. In beide gevallen werd de brugmeester in het gelijk gesteld.

Nog een ander conflict betrof het transport in 1673 van 550 tonnen turf uit het veen bij Veenendaal. De zoon en de knecht van de weduwe Albert Keer hadden hiervoor een prijs bedongen van vier stuivers per ton en claimden bovendien 12 dagen liggeld à 3 gulden per dag, maar Jan van Megen en zijn compagnon weigerden dit aan hen te beta-

Man die mest op een kar laadt, Harmen ter Borch, 1648 (Rijksmuseum Amsterdam)

len. Zij stelden namelijk dat de tegenpartij het recht niet had om iets voor de rechtbank te eisen, omdat de zoon en de knecht geen leden van het schippersgilde waren. Alleen de weduwe was dat. Dit lijkt erg op een vuile juridische truc om er onderuit te komen.

Waardin

Het hoofdberoep van Peterke van Beest was het tappen van bier en wijn. Over de betaling van de accijnzen op bier en wijn kreeg bijna elke waard wel eens ruzie met de pachter, zo ook Peterke. In 1671 ontkende ze nog iets over 1669 schuldig te zijn, want ze zou dat jaar niet getapt hebben, maar alleen bier voor het eigen gezin gekocht hebben. De aanklager geloofde dat niet.[14] Daarna, in 1674, kreeg ze een boete van 50 gulden omdat ze 3½ vat molbier niet opgegeven had.

In 1674 en 1675 probeerde zij ook het geld van de achterstallige betalers van de wijnimpost (accijns) uit de jaren 1661-1669 binnen te krijgen, die haar man met een compagnon destijds gepacht had. Schuldenaar Gerrit van Hachten beriep zich na haar aanklacht op de regel dat een schuld na tien jaar vervalt, tenzij de incassoprocedure eerder is aangevangen. Hij hoefde dus niets te betalen over de jaren 1661-1665. Peterkes advocaat probeerde het geld nog wel te krijgen door te zeggen dat de Franse jaren 1672-1674 daarbij niet mee mochten tellen, maar de rechtbank vond van wel. Een tweede schuldenaar, Willem Jans Constapel (of zijn erfgenamen), kwam voor de dag met een kwitantie, getekend door Margaretha Lanooy, de boekhoudster van de pachters – een vrouw dus! Deze kwitantie ging echter alleen over de jaren 1668-1669. Daarom beweerde Willem ook dat er geknoeid was met het boek van de collecteurs (de mensen die het geld incasseerden), maar dat kon hij niet hard maken.

Ondanks deze inspanningen bleef Peterke met schulden zitten. Uiteindelijk, in 1680, leende ze 3435 gulden bij haar zoon om alle crediteuren te kunnen betalen. Jan verdiende kennelijk genoeg als landschrijver om zijn moeder dit bedrag te kunnen lenen. Als onderpand gaf zij Jan het deel van het Gelders spijker dat haar man vroeger van Otto van

Drankverkopers, Cornelis de Wael, anoniem, 1613 – 1667 (Rijksmuseum Amsterdam)

Gelder had gekocht. Een eeuw later heette het nog steeds Megens spijker.[15]

Ook de schulden die Peterke nog bij de stadsrentmeester had, 1010 gulden, heeft zij in 1681 of 1682 betaald. Zij was de laatste Arnhemmer die openstaande schulden uit de tijd van rentmeester Wilhelm Craeyvanger alsnog voldaan heeft.[16]

Erfenissen: onroerend goed

In 1665 hadden Peterke en haar man nog acht huizen en zes percelen in bezit, bij haar overlijden omstreeks 1683 waren dat nog vier huizen. Jan en later zijn weduwe Johanna hebben deze huizen verkocht, het huis in de Helsteeg in 1684, dat bij de Valepoort in 1687 en de twee huizen bij de Rijnpoortwal in 1690 en 1695.

In 1688 verkochten Jan en Johanna hun tweede huis, de Kalverdans. Met de opbrengst hiervan en van zijn geërfde woningen kochten zij enige huisjes aan de Langstraat. Hun moeshof tussen de zuidmuur en de Rijn heeft het echtpaar toen ook van de hand gedaan.

In de herfst van 1688 kreeg Van Megen een ernstig – niet nader toegelicht – ongeluk ('accident'), aan de gevolgen waarvan hij de volgende zomer is bezweken. Kort daarvoor nog had hij het geld teruggevraagd, achthonderd gulden, dat hij de stad in april 1674 had geleend, als bijdrage aan het door de Fransen gevraagde losgeld. Hierover heeft hij nog ruzie gemaakt met zijn nichtje Jacomijn en haar man, Jacob Arndts Raven.

In de jaren daarna sloot zijn weduwe akkoorden met de vier kinderen van haar reeds overleden zwager Gerrit van Megen, te weten Johan, Gerrit (gehuwd met Johanna Verbeek, zij woonden ook in de Turfstraat), Jacomijn en Anna (gehuwd met Willem Driessen). Zij kregen elk twintig procent van de nalatenschap van hun grootvader Gerrit van Megen en Johanna zelf kreeg ook twintig procent.

De scherpe tong van Johanna Noot

Het strijdlustige karakter van Johanna Noot blijkt ook nog uit het volgende incident. Toen zij in het voorjaar van 1687 huisbezoek kreeg van dominee Stratenus en de ouderling monsieur Bolck, liet ze hen weten dat de pas benoemde (1684) eerste Waalse dominee (ds Vernejou) volgens haar veel beter preekte dan de vier Nederlands-gereformeerde stadspredikanten. Vanwege dit gebrek aan respect werd haar de toegang tot het Heilig Avondmaal ontzegd, dus ze werd geschorst. Enige maanden later dienden haar man Jan en haar nicht Jacomijn een verzoekschrift in bij de kerkenraad om deze schorsing op te heffen. Johanna verklaarde het niet zo ernstig bedoeld te hebben als het was overgekomen, waarop de vrede werd gesloten.[17]

Over de familie van Johanna Noot is minder bekend dan over de Van Megens. In 1666 woonde Johanna's moeder als weduwe nog in de Turfstraat. Johanna's twee broers heetten Jan (gehuwd met Erntje Pauw) en Wammer (niet gehuwd), haar zussen heetten Hendrina, Geertruid en Elizabeth. In 1668 erfden zeven volwassen kinderen 1400 gulden, mogelijk zelfs 2000 gulden, van hun tante Theodora Noot, die gehuwd was geweest met kapitein Hendrik Smits, maar misschien waren van deze zeven kinderen er twee van Jan Wammers Noot, en dus geen broer en zus maar neef en nicht van Johanna.

Johanna is in januari 1708 overleden. Kort daarvoor had ze haar testament gemaakt. Haar dienstmeid Geertje Willems kreeg duizend gulden en haar zus Hendrina vijftig gulden op voorwaarde dat beiden dubbele rouwkleding zouden dragen, die Johanna tot in detail voorschreef: 's avonds een tabberd en rok van *rasij d'Espagne* en overdag een van crêpe, enzovoorts. De overige kleding en roerende en onroerende goederen werden in vier porties verdeeld, bestemd voor de kinderen van broer Jan Noot zaliger en van de drie zussen Hendrina, Geertruid en Elizabeth. Aan het weeshuis schonk zij 300 gulden en aan de executeur-testamentair Willem van Steensel duizend gulden. De Van Megens werden niet bedacht.

Noten

1. Het aantal vindplaatsen per proces is zeer omvangrijk. Eerst werd aan de raad gevraagd een datum vast te stellen, eventueel om uitstel gevraagd, eventueel om verschijningsplicht gevraagd enzovoorts. Daarna komen de vele zittingen van de Lage of Hoge Bank, kort samengevat in de signaten. Soms maar niet altijd zijn de dossiers ook geheel of gedeeltelijk bewaard. Omwille van de omvang van dit artikel is er voor gekozen deze bronverwijzingen niet in de eindnoten te verwerken, maar een lijst van geraadpleegde bronnen op te nemen. Alleen al in de raadsignaten komt Van Megens naam en/of die van zijn naaste familie 71 keer voor en in de gerichtsignaten 47 keer.
2. Biersteken kan wel acht uiteenlopende functies inhouden, zie http://nl.wikipedia.org/wiki/Biersteker (laatst bezocht op 31-12-2013). Misschien is hier bedoeld de functie van handelaar. Was Claes een ruziezoeker of vechtjas? Hij had in elk geval in 1672 meer wapens in huis dan zijn broer Jan, zie mijn artikel 'Johan Ribbius, gegijzeld door de Fransen (1674)', in: *Arnhems Historisch Tijdschrift* 32 (2012), 122-126, aldaar 125. Maar Claes is toch maar één keer beschuldigd van geweldpleging: in 1673 heeft hij burgemeester Everwijn bedreigd (Publikatieboek, OAA inv.nr 1029, 20 juni 1673).
3. Archief Ned. Herv. kerk, toegang 2179, inv.nr 86-87, Lidmatenlijsten
4. Zie mijn boek *De Velperweg in kaart gebracht, 1600-1795. Eigenaren en eigenaardigheden*, Westervoort 2008, 147
5. Voor het leesgemak zijn de citaten uit de bronnen in modern Nederlands weergegeven.
6. De betekenis van dit gebaar is mij niet bekend. Misschien is dat iets als wegkijken, zoals bij de mantel voor de ogen slaan.
7. Jan W.N. Jager en Menno R. Potjer, *Naar de bronnen! De bewoningsgeschiedenis van Opheusden in de 17e en 18e eeuw*, Kesteren 2001, 151. Voor Ede zie de Acta van de classis Arnhem, toegang 0343, inv. 2. Voor Arnhem zie

het Archief Ned. Herv. kerk, toegang 2179, inv.nr 2, Notulen kerkenraad d.d. 28 mei 1669 en 27 mrt 1670
8. Archief van de Diaconie, toegang 2227, Resoluties, inv.nr 1 en Rekeningen, inv.nr 20-21
9. Het geld werd dan gedeponeerd in de armenbus die in het gerechtsgebouw hing. Voorbeelden hiervan staan in de § Ontvangsten van de Rekeningen van de diaconie, toegang 2227, inv. nrs 17-18, jaren 1592, 1596, 1608 en 1617 en in het Signaat van de Lage Bank, 8 febr. 1639, ORA inv. nr 38. Bij een zelfmoord ging soms ook een deel van de boete (die van de nalatenschap werd afgetrokken) naar de diaconie (ORA inv. nr 01, jaar 1657, fol xcii)
10. Uitzonderlijk lang was het proces over de nalatenschap van Alitha (Aleid) Huygens, dat in 1637 begon (ORA inv.nr 237, Dossiers Hoge Bank, map 1). Pas in 1687 kon het Burgerweeshuis haar aandeel in het legaat opnemen (J. Vredenberg, *Alsoff sij onse eigene kijnder weren, het Burgrweeshuis te Arnhem 1583-1742*, Arnhem 1983, 154)
11. OAA inv.nr 26, Raadsignaten van 24 okt., 3 en 6 nov. 1681. Dergelijke appellen bij het Hof waren vanaf 1676 weliswaar toegestaan, maar kwamen maar weinig voor (zie P.G.J. Aalbers, *Justitiae Sacrum, zeven eeuwen rechtspraak in Arnhem*, Utrecht 1998, 40).
12. A.C.J. van der Kemp, *Kerkelijk leven in Arnhem van 1578 tot 1813*, Arnhem 1896, 69. Zie ook OAA inv.nr 25, Raadsignaat 19 dec. 1675.
13. Over deze markies en de graaf van Tilly: A.P.F. van Schilfgaarde, 'Het Hof van Gelre' in *Bijdr. Med. Gelre* 31 (1929), 1-44, 42. Was het soms op voorspraak van deze markies dat Jan landschrijver kon worden?
14. Elk gezin mocht twee vaten bier per persoon accijnsvrij kopen, maar voor kinderen onder de tien jaar was dat één vat (Zie ORA inv. nr 170, Signaat Hoge Bank, fol. 95 (30 juni 1671).
15. De familierelatie tussen Gerrit, Jan en Jacomijn van Megen worden hier iets anders voorgesteld dan in *De Velperweg in kaart gebracht*, 132. Voortschrijdend inzicht, maar we kunnen de schuld ook afschuiven op de onduidelijkheid van de bronnen.
16. Over hem mijn artikel, 'Het geheim van Wilhelm Craeyvanger. De loopbaan van een Arnhemse regent in de zeventiende eeuw', in: *AHT* 32 (2012) 137-160.
17. Archief Ned. Herv. kerk, toegang 2179, inv.nr 2, Notulen kerkenraad 24 maart en 7 aug. 1687.

Bronnen

Alle gebruikte bronnen berusten in het Gelders Archief

Oud archief Arnhem (OAA), toegang 2000, Raadsignaten, inv. 23 – 27

OAA, inv.1029-1030, Publikatieboeken (vergunningen voor mestrijden e.d.)

OAA, inv. 1350-1361, Stadsrekeningen (verpachtingen van bieraccijnzen e.d.)

Oud Rechterlijk Archief Arnhem (ORA Arnhem), toegang 2003, Criminele Informatieën, inv.nr 15 (de processtukken over de hoererij)

ORA Arnhem, Criminele Vonnissen, inv.nr 1, fol. 142 (vonnis juni 1681)

ORA Arnhem, Gerichtsignaten Lage Bank, inv.nrs 59-60 (o.a. testament van Theodora Noot)

ORA Arnhem, Dossiers Lage Bank, inv.nr 141A (nr 4, over de belediging van hekserij) en inv.nr. 142 (nr 7, de zaak Heydentrijk)

ORA Arnhem, Gerichtsignaten Hoge Bank, inv.nrs 169-171 (de vele processen voor en na 1676)

ORA Arnhem, Schepensignaten, inv.nrs 419-422 (veel informatie over de huizen, zie ook ORA inv.nr 461 fol. 110 en inv.nr 463. fol. 16 en 19).

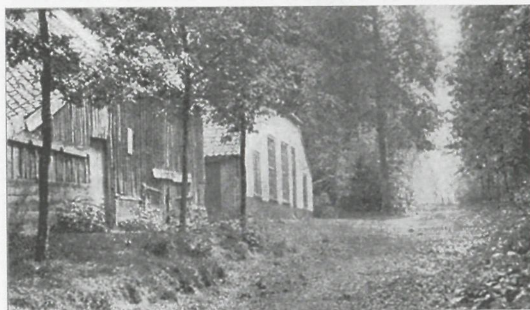
ORA Arnhem, Testamenten, inv.nr 478 (17 aug.1708, testament van Johanna Noot, vgl ORA 422, d.d. 21 april 1708)

ORA Arnhem, Volmachten aan advocaten, inv.nrs 514-517. Zij geven ook vaak informatie over het huizenbezit, o.a. de verdeling daarvan onder de erfgenamen van Jan van Megen in 1691-1692. De eigennamen die in deze bronnen voorkomen kon ik nog makkelijk vinden door tijdige raadpleging van de desbetreffende fiches in een van de kaartenbakken van het voormalig gemeentearchief. Sedert april 2013 is dit niet meer mogelijk. Daarom citeer ik hier de data: 4 sept '65, 11 aug. '66, 2 en 29 dec. '66, 3 jan. '67, 29 mei '68, 22 juli '82, 1 mei '83, 19 apr. '88, 7 nov. '88, 23 juni '90, 10 sept. '90, 16 mrt '91, 19 jan. '92 en 25 apr. '92.

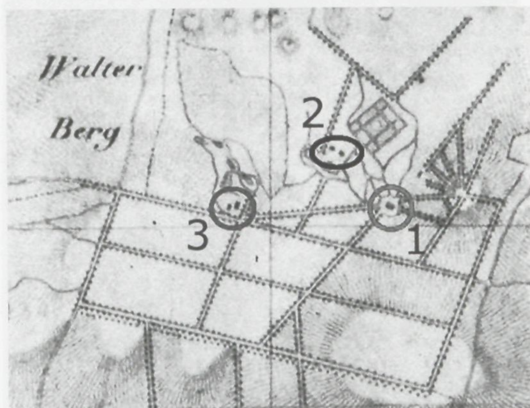
WAAR STOND HET HUIS VAN GAIJMANS?

Leendert van Prooije

In het artikel over Gaijmans dat in september 2013 in AHT werd gepubliceerd, is een kaart afgebeeld waarop de vermoedelijke woning van Gaijmans op de Waterberg is aangegeven (p. 126). Dat gebouw is echter niet het huis van Gaijmans. Het is onze 'witte boerderij' die eind 18[e] eeuw – wellicht door Oom Arnout Gaijmans - op het landgoed is gebouwd, met de naaststaande schuur. In 1912 werd de combinatie op deze wijze afgebeeld in De Kampioen:

Het huis van Gaijmans – als hij tenminste woonde op het huis De Waterberg, meestal woonde hij in de stad – stond tot 1826 in het verlengde van dit pad. Ongeveer op de plek waar nu ons Brabants Cafe uit Budel staat.

Op kaartmateriaal uit 1816 staat het huis nog ingetekend (cirkel 1). In de zwarte ovaal (nummer 2) staan de witte boerderij en de schuur.
Maar het kan natuurlijk ook dat Gaijmans (een tijd lang) gewoond heeft in huis de Kluis waarvan hij immers in 1798 eigenaar was en dat naar mijn mening aan de Schelmseweg in cirkel 3 stond.

Leendert van Prooije is Wetenschappelijk Medewerker Presentatie en Educatie bij het Nederlands Openluchtmuseum

Arnhemsche Fayencevaas als eerste prijs Een fotowedstrijd in 1922

Cor Kooi en Benno Steenaert

In het voorjaar van 1921 vroeg het Arnhemsch Genootschap van Oudheidkunde haar nieuwe fotografiecommissie een fotoboek aan te leggen met beelden van historisch belangrijke elementen in de stad. Arnhems oude stadshart bood daar toen nog veel mogelijkheden voor.

De wedstrijd

Om de foto's voor zo'n boek bijeen te brengen organiseerde de commissie een wedstrijd onder de burgerij. Foto's van de mooiste plekjes van oud-Arnhem konden vóór 15 september 1922 ingezonden worden. Een gewichtige en deskundige jury, bestaande uit bestuursleden, een lithograaf en een kunstenares, zou de foto's beoordelen. Naast de documentaire waarde was bij de beoordeling ook de artistieke waarde van belang. Er was een prijs voor de meest volledige collectie, voor de mooiste foto, voor het mooiste fragment van een oud gebouw en voor de beste foto van een oude gevel. Als de inzendingen daartoe aanleiding gaven, zouden bovendien nog extra prijzen ter beschikking worden gesteld. Als prijzen zouden er speciaal voor dit doel vervaardigde kunstvoorwerpen zijn, waarvoor de fotocommissie een budget had van honderd gulden. De ingezonden werken wilde men eventueel laten zien in een tentoonstelling voor het publiek.

Van een tentoonstelling is niets gekomen. Pas een half jaar na de sluitingsdatum voor het inzenden, meldde de *Arnhemsche Courant* dat in de jaarvergadering van het Genootschap van Oudheidkunde de inzendingen ter tafel waren gebracht en bekeken. De jury wees de heer A. Sandijck aan als winnaar. Hij ontving uit handen van de voorzitter het aangekondigde kunstvoorwerp: een vaas, vervaardigd in de Arnhemsche Fayencefabriek.[1]

Het aantal ingezonden foto's zal de commissie en de jury nogal zijn tegengevallen.

Anthonie Sandijck 1883-1965. (Foto Collectie Tom Sandijck)

Dit is op te maken uit het verslag van de wedstrijd in de krant, dat eindigde met de opmerking dat bij een volgende wedstrijd nauwer contact zou worden gezocht met de leden der amateurfotografenvereniging. Ook het aantal uitgereikte prijzen zal minder zijn geweest dan waarop gerekend was. Het wedstrijdreglement voorzag niet alleen in een prijs in ieder van de vier genoemde categorieën, ook konden er, als daar aanleiding

voor was, extra prijzen worden gegeven. Er werd echter maar één prijs toegekend.

De archieven vertellen niet wie mijnheer Sandijck was, noch welke foto hij had gemaakt en ook niet hoe de vaas er uit zag. Het lijkt zo'n klein stukje geschiedenis te zijn dat oplost in de mist en waar nooit over geschreven zal worden. Totdat onlangs een kleinzoon van de prijswinnaar van zich liet horen.

Anthonie Sandijck (Goes 1883- Velp 1965)

In 1910 was Anthonie Sandijck (roepnaam Anton) klerk bij het kantoor der posterijen en telefonie in Rotterdam. In 1912 trouwde hij met Jacoba van den Berg. Het echtpaar kreeg een zoon en twee dochters. Omstreeks 1918 werd Anton overgeplaatst naar Arnhem waar hij opklom tot commies. Het gezin woonde eerst aan de Zuidelijke Parallelweg en na 1930 aan de Vondellaan. In 1934 verhuisde de familie naar Barneveld waar Sandijck directeur werd van het postkantoor. In zijn laatste jaren woonde hij in Huize Avondzon in Velp. Hij overleed daar in 1965, 81 jaar oud.

De Trompetsteeg in 1922. Waarschijnlijk de prijswinnende foto. De foto is zeker gemaakt door A. Sandijck. De foto is ook aanwezig in de collectie van het Gelders Archief (1501-04-M-35-26-4) met de vermelding 'fotograaf onbekend'. (Foto Collectie Tom Sandijck)

Sandijck was een knap amateurfotograaf. Hij deed mee aan meerdere prijsvragen en publiceerde in het tijdschrift *Buiten* (in 1911 en 1924). Ook schilderde hij en droomde hij ervan ooit een fotozaak te beginnen, maar zijn praktische vrouw weerhield hem daarvan: de zekerheid die de posterij hen bood vond zij belangrijk. Sandijck liet een handvol schilderijen na en vele tientallen landschapsfoto's die hij in en rond Arnhem maakte. Sandijck was bevriend met de Zeeuwse schilder J.C. Nijland (1888-1974).

Arnhemsch Genootschap van Oudheidkunde

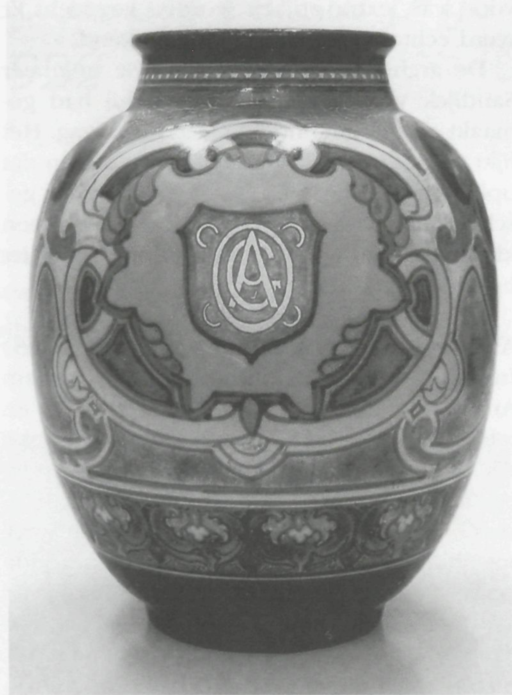
In het begin van de twintigste eeuw had Prodesse Conamur vooral aandacht voor literatuur en wereldoriëntatie, de geschiedenis van de eigen omgeving kwam daarbij nauwelijks aan bod. Het is dan ook niet zo vreemd dat in 1910 de oprichters van het Arnhemsch Genootschap van Oudheidkunde in deze lacune wilden voorzien. Zij wilden niet alleen lezen en praten over het verleden maar ook een bijdrage leveren aan het behoud van monumenten. Dit gingen ze doen door het verzamelen van geschiedkundige voorwerpen, en die over te dragen aan het Museum van Oudheden. Dat was in die dagen gevestigd op de bovenverdieping van het Waaggebouw op de hoek van de Grote Markt en de Turfstraat. Het vastleggen, archiveren of fotograferen van historische bouwwerken paste daar in. Het Genootschap van Oudheidkunde was vele jaren zeer actief, tot in het midden van de jaren dertig het ledenaantal en de animo terugliepen. Besprekingen tussen het Genootschap van Oudheidkunde en Prodesse Conamur leidden geleidelijk tot een samensmelting, in 1950.[3]

Erfgoed

Toen de zoon van Anton Sandijck in 1976 overleed, erfde diens zoon, Tom Sandijck (1954) uit Leeuwarden, allerlei dingen die van zijn grootvader waren geweest. Het waren papieren, een heleboel foto's, wat

De voorzijde met het wapen van Arnhem in cartouche, en het opschrift SEPT. 1922 en ARNHEMS GENOOTSCHAP VAN OUDHEIDKUNDE. De vaas is onderdeel van de collectie van Benno Steenaert.

De achterzijde met een wapen in cartouche met monogram AGO.

De onderzijde met in blauw met penseel: het fabriekslogo ARNHEM. HOLLAND en daaronder H., de signatuur van Willem Hartgring, de ontwerper van de decoratie (1874 Den Haag – 1940 Arnhem) en daarnaast 334, het modelnummer van de ontwerper Klaas Vet. (Foto's Benno Steenaert)

schilderijen en een oude keramische vaas. Een jaar of dertig later wilde deze kleinzoon van Anton Sandijck wel iets meer weten van die vaas. Hij ging er mee naar het Leeuwardense Princessehof, het Nationaal Keramiekmuseum. Daar hoorde hij dat de vaas Arnhemsche Fayence was, en dat hij meer over de vaas kon te weten komen bij Benno Steenaert in Arnhem, die de specialist is op dit terrein. Het contact werd gelegd en de stukjes van de puzzel schoven ineen. Er waren hiaten maar die konden met onderzoek van de archieven kleiner worden gemaakt.

De vaas

De vaas bleek in 1922 vervaardigd bij de NV Arnhemsche Fayencefabriek.[4] Deze stond aan de Amsterdamscheweg 27a, momenteel het parkeerterrein van Jumbo. De directie werd gevoerd door de gebroeders Jacob Vet (Purmerend 1880 – Londen 1924) en Klaas Vet (Purmerend 1876 – Arnhem 1943), respectievelijk commercieel en artistiek directeur. Op ambachtelijke wijze werd hier tussen 1907 en

1934 sier- en gebruiksaardewerk in serie gemaakt naast unica's[5] voor speciale gelegenheden, zoals de prijsvaas van het Genootschap van Oudheidkunde. Het is een gegoten kogelvormige vaas van negenentwintig centimeter hoog en met een doorsnede van drieëntwintig centimeter. De vaas is beschilderd in de matte kleuren groen, geel, bruin en blauw, wat flets in neostijl zoals vlak na de eerste wereldoorlog mode was. Voor de aankoop van deze vaas, met het unieke decor, betaalde het Genootschap van Oudheidkunde iets minder dan tien gulden.[6] Het mooiste plateel maakte de fabriek tussen 1907 en 1915, het beroemde en momenteel erg kostbare lineaire Art Nouveau aardewerk van de ontwerper Dirk Straus. Een deel van de collectie van Benno Steenaert en van het museum Arnhem is nu te zien in het Erfgoedcentrum in Rozet.

De foto´s van A. Sandijck

Te zijner tijd zal Tom Sandijck de foto´s van zijn grootvader overdragen aan het Gelders Archief. Het gaat om tientallen losse foto's, albums, stereofoto's en familieportretten. Het is een welkome aanvulling op het beeldmateriaal van de vooroorlogse tijd.

Noten

1. Gelders Archief, archief Prodesse Conamur, toegang 2055, inv. nrs. 38, 45, 73. *Arnhemsche Courant* d.d. 24 maart 1923.
2. Notitie van Tom Sandijck april 2010. PTT bulletin 1934.
3. A.G. Schulte 'Overal lieten zij hun sporen na' in A.G. Schulte (red.) *Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur 1792- 1992* (Zutphen 1992), p 62, 63. F.R. Ranft 'Het Arnhems Genootschap van Oudheidkunde' in idem, p 69-91.
4. Hadewych Martens, Benno Steenaert, *Arnhemsche Fayencefabriek, 1907-1934* (Arnhem 1997). ISBN 90-72861-20-5.
5. In de wereld van handelaren en verzamelaars van kunst en antiek wordt *unica* als enkelvoud gebruikt; voor het meervoud wordt dit opnieuw verbogen tot *unica's*.
6. Gelders Archief, ADC, inv. nr. 3810. Prijscourant Arnhemsche Fayencefabriek, 1 juli 1928.

De schatkamer van het Erfgoedcentrum in Rozet

Dr Harry van Bemmel en Ferry Reurink

Het zal geen enkele Arnhemmer zijn ontgaan: op 10 december 2013 is door Prinses Beatrix het kennis- en cultuurcentrum Rozet officieel geopend. Op deze dag werden ook de deuren geopend van het Erfgoedcentrum, een samenwerking tussen de Gelderland Bibliotheek (onderdeel van Bibliotheek Arnhem) en het voormalig Historisch Museum Arnhem (tegenwoordig onderdeel van Museum Arnhem). Dit Erfgoedcentrum bevindt zich in de ondergrondse laag van het gebouw. In dit centrum wordt 'het verhaal' verteld van Arnhem en omgeving. Door een moderne museale opstelling, gecombineerd met audio- en visuele presentaties, wordt binnen twaalf thema's de historie uiteengezet. Om deze presentatie heen wordt ook door gedrukte werken informatie verschaft over allerlei andere Gelderse onderwerpen. Hier is tevens de uitleenbare boekencollectie van de Gelderland Bibliotheek geplaatst en daarnaast is er ook gelegenheid onderzoek te doen in de collecties die zich in het depot van de bibliotheek bevinden.

Een bijzondere plek in het Erfgoedcentrum is de 'schatkamer' in een ruimte die voor het publiek is afgesloten. Vanuit het Erfgoedcentrum wordt door middel van een sluis aan bezoekers een doorkijkje naar die schatkamer gegund. Zo springen van daaruit een prachtig Japans lakkabinet, porseleinen vazen en oude boekbanden met bijzondere kenmerken of gebruikssporen in het oog. Die geven al een aardige indruk van het rijke bezit van de bibliotheek.

Waar komen de werken die in de schatkamer zijn opgenomen vandaan? Die zijn voor een groot deel afkomstig van de in 1853 opgerichte 'Openbare Bibliotheek'. Dat is een wetenschappelijke bibliotheek opgebouwd door samenvoeging van collecties als de oude Stadsbibliotheek, de bibliotheek van het Hof van Gelre en Zutphen en die van het Genootschap 'Prodesse Conamur.' Hoe divers de collectie is, blijkt wel uit de aanwezigheid van een deel van de bibliotheek van de Academie van Harderwijk die in het begin van de 19de eeuw werd opgeheven.

Wat is er te vinden in de schatkamer? Het betreft voornamelijk een deel van de collectie 'oud bezit', voorheen opgeslagen in de magazijnen van Bibliotheek Arnhem. In vogelvlucht wordt een impressie gegeven van de ontwikkeling van de boekdrukkunst vanaf het tweede deel van de 15de eeuw tot het einde van de 19de eeuw. Zo staat een fraai geïllustreerde laatmiddeleeuwse bijbel met commentaren – vermoedelijk afkomstig van het klooster Monnikhuizen – praktisch naast de befaamde met gravures geïllustreerde *Encyclopédie* van het Franse duo Diderot en d'Alembert uit het midden van de 18de eeuw. Hier is ook een groot deel van de werken die in de 16de en 17de eeuw in Arnhem werden gedrukt, bijeengebracht. Wat hier niet is opgeslagen, is de collectie handschriften. Die is apart ondergebracht. Door het creëren van de schatkamer is het mogelijk gemaakt de doelstellingen van het Erfgoedcentrum te realiseren: de geschiedenis van Arnhem en omgeving tastbaar te maken en aan het publiek te tonen.

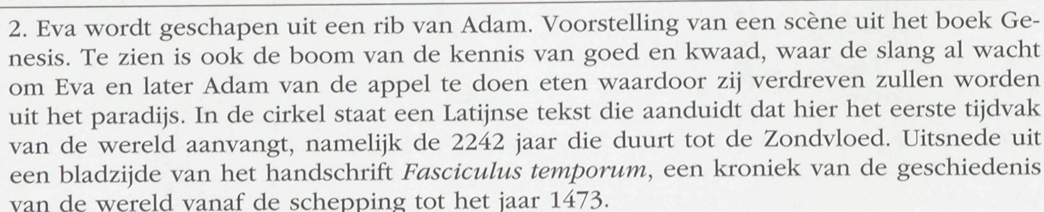
De schatkamer is niet vrij toegankelijk. Wel zal de ruimte geregeld worden opgenomen in rondleidingen. Deze worden aangekondigd op de website van Bibliotheek Arnhem (www.bibliotheekarnhem.nl). Ook is het mogelijk in het kader van specifiek onderzoek of groepsbezoek (op aanvraag) toegang te krijgen tot de schatkamer.

Topstukken Bibliotheek Arnhem

De opening van de nieuwe bibliotheek en het Erfgoedcentrum in Rozet is aanleiding voor ons een inkijkje te geven in de topstukken van de bibliotheek. Het zijn vooral voorbeelden van handschriften, wiegendrukken en ingekleurde gravures, begeleid met een korte toelichting.

1. Een afbeelding van twee geliefden in een kasteel. De ridder is verliefd op de jonkvrouw en hij denkt dat zij dat ook op hem is. Zij brengt hem in slaap met liedjes. De ridder krijgt dan een nachtmerrie over de eerdere liefdes van deze dame, die nu allen dood zijn. Dan ontwaakt hij buiten het kasteel, eenzaam en verlaten door haar. We zien hem door het venster. Deze wat primitieve tekening komt voor in een handschrift van circa 1480 getiteld *La belle dame sans merci*, een tekst van de Franse dichter Alain Chartier uit 1424.

2. Eva wordt geschapen uit een rib van Adam. Voorstelling van een scène uit het boek Genesis. Te zien is ook de boom van de kennis van goed en kwaad, waar de slang al wacht om Eva en later Adam van de appel te doen eten waardoor zij verdreven zullen worden uit het paradijs. In de cirkel staat een Latijnse tekst die aanduidt dat hier het eerste tijdvak van de wereld aanvangt, namelijk de 2242 jaar die duurt tot de Zondvloed. Uitsnede uit een bladzijde van het handschrift *Fasciculus temporum*, een kroniek van de geschiedenis van de wereld vanaf de schepping tot het jaar 1473.

3. Hier is afgebeeld de stad Rome met Romulus en Remus, de tweelingbroers die volgens de Romeinse sage de stad gesticht zouden hebben. Rechts de Engelenburcht met daarop de aartsengel Michael, aan wie de burcht haar naam ontleent. Uitsnede uit een bladzijde van het eerder genoemde handschrift *Fasciculus temporum* uit 1473.

Exodi Ca. XXXII

4. Te zien zijn hier de twee Stenen Tafelen met de tien geboden zoals die door God aan Mozes werden doorgegeven. Toen hij van de berg Sinaï kwam en zag dat zijn volk het beeld van een stierkalf vereerde, sloeg hij ze woedend aan stukken. We zien twee versies van de tekst van de Tien Geboden. Het is een ingekleurde houtsnede in een Latijnse bijbel, een wiegendruk uit 1498.

5. Geboorte van Jezus in een stal, alleen vergezeld door Maria. Jezus rust op een deel van de mantel van Maria. Op de binnencirkel staat in het Latijn: *Anno mundi 4200 inchoante Christus Dominus ex Maria virgine nascitur*. Dat is vertaald in het Nederlands: *In de aanvang van het jaar 4200 van de wereld werd Christus de Heer uit de Maagd Maria geboren*. Uitsnede uit een bladzijde van het eerdergenoemde handschrift *Fasciculus temporum* uit 1473.

6. We zien hier het begin van de Vespers dat begint met 'God wilt dencken in mijn hulpe'. In de initiaal 'G' van bladgoud is een kopje geschilderd met een aureool, dat Christus of een heilige moet voorstellen. Zo'n kopje is typisch voor dit handschrift en komt meer voor. In de smalle gouden staven links en in de ondermarge zijn acanthusbladeren te zien.

7. Hier is het begin van het dodenofficie te zien. Tegen een achtergrond van bladgoud, versierd met ranken met bloemetjes, zien we de blauwe initiaal 'M' die het begin vormt van de tekst 'Mi hebben ombevangen die suchten des doots'. Rechtsonder wordt een episode uit het boek Daniël uitgebeeld: drie mannen die ongedeerd midden in het vuur staan met links van hen een engel.

8. Een fragment van een bladzijde uit het Nieuwe Testament in het Latijn, geschreven in 1433. Het meest opvallende is het kolomwijswieltje. Dit wieltje kan in vier standen worden gedraaid, waarna Romeinse cijfers een specifieke kolom aanduiden. Hier betreft het de vierde kolom. De met fijn penwerk versierde initiaal 'I' is de eerste letter van de eerste woorden van het evangelie van Johannes 'In principio erat verbum' die in vertaling luiden: 'In het begin was het woord'.

9. Versierde initiaal uit het hiervoor genoemde Nieuwe Testament in het Latijn uit 1433. Het is het begin van de inleiding op het Nieuwe Testament. De 'B' staat aan het begin van de woorden 'Beatissimo pape damaso' (aan de hooggeëerde paus Damasus). Merk op dat de woorden heel precies op de voorgetrokken lijnen zijn geschreven.

Twee bladzijden uit een getijdenboek, vervaardigd in het klooster Bethanië bij Arnhem in 1469. Dit getijdenboek is gemaakt naar de standaardvertaling van Geert Groote in het Middelnederlands.

primus venerabilis fratris Nicolai de Lyra or
dinis seraphici Francisci: de cōmendatione sa/
cre scripture in generali.

H ec omnia li/
ber vite etc. Eccl. xxiiij.
Sm quod dicit beatus Gre/
go. Homel. xxxv. euan/
geliorum: Temporalia
vita eterne vite cōpara
ta: mors ē potius dicēda
quam vita. Scie ḋo a phy/
losophis tradite ordinā
tur ad finem consequen/
dum in presenti vita. quia
scientie practice ab eis
tradite ordinant ad feli
citatem politicā: loquen
do de politia presentis
vite. Similter sciētie spe
culative ordinant ad felicitate cōteplativā: loquēdo de cō
templatiōe que potest haberi in vita p̄senti: et per viam nature
que dependet ex fantasmate. Unde dicit .iij. de Aīa. quod intel
ligentibus nobis necesse est fantasmata simul speculari. et de ta
li speculatiōe dicit ibidē: quod intelligere corrumpit in nobis:

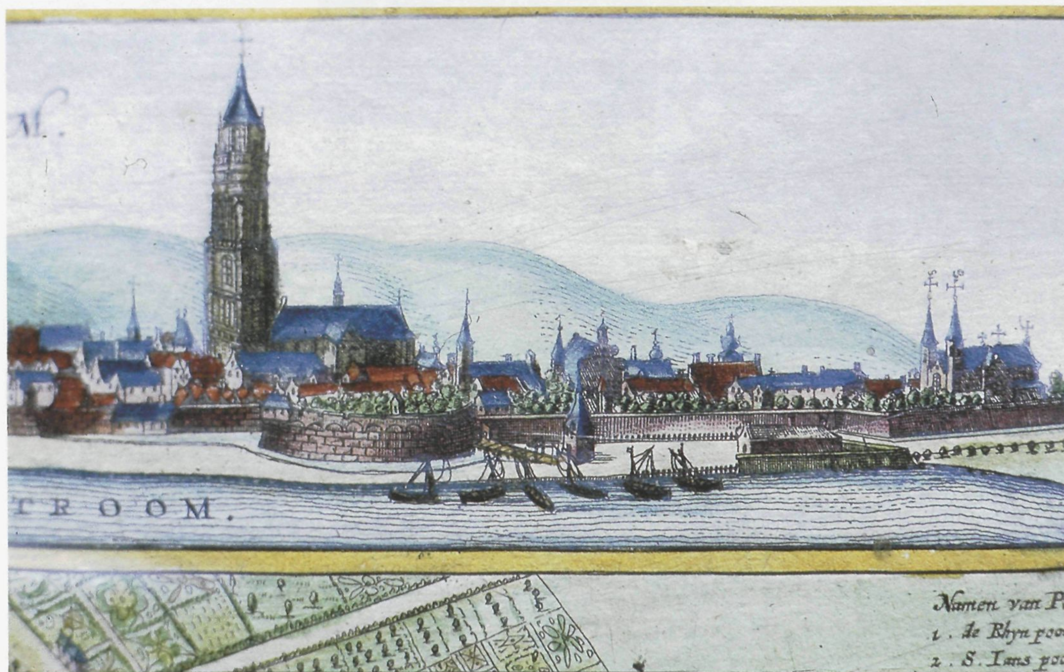
10. Met fijn penwerk versierde initiaal 'H'. De versiering werd door een ander aangebracht dan degene die de tekst schreef. Om te weten wat voor letter de initiaal moest zijn, plaatste degene die de tekst schreef, als houvast deze letter in het klein. We noemen dit een representant. We zien die kleine, gedrukte 'h' midden in het penwerk van de initiaal. Het hier afgebeelde is een uitsnede van de eerste bladzijde van een wiegendruk, een Latijnse bijbel met commentaar uit 1498.

11.Uitsnede uit de ingekleurde plattegrond van Arnhem, vervaardigd door cartograaf Nicolaes van Geelkercken rond 1650. We zien de Grote of Sint-Eusebiuskerk met de toren die werd verhoogd nadat de lage toren in 1633 door brand werd beschadigd. Verder is de Grote Markt te zien met onderaan de Sabelspoort, rechts daarvan de gouvernementsgebouwen en daarboven het oude stadhuis. Helemaal links het Broerenklooster.

12. Een uitsnede van een ingekleurde kaart van de Veluwe vervaardigd door cartograaf Nicolaes van Geelkercken rond 1650. Wat we zien is Arnhem en omgeving. Omdat wij gewend zijn dat de bovenkant van de kaart altijd het noorden is, is het moeilijk ons hier te oriënteren. Het noorden van dit kaartje moet aan de linkerkant gezocht worden. Rechts zien we de stad Huissen.

13. Hier is een uitsnede te zien van een het profiel van Arnhem, onderdeel van een ingekleurde plattegrond van de stad Arnhem, vervaardigd door cartograaf Nicolaes van Geelkercken rond 1650. Te zien zijn onder andere de Grote of Sint-Eusebiuskerk en de Sint Walburgisbasiliek, de kerk met de twee torens. Voorlangs stroomt de Rijn.

14. Afgebeeld is hier Maria van Gulik-Berg (1491-1543) met haar wapen. Zij was gehuwd met Johann van Kleef (1490-1539), hertog van Kleef. De afbeelding, een ingekleurde houtsnede, is een uitsnede uit een bladzijde waarop een gedeelte van een tekst staat die aanduidt wie wordt voorgesteld. De afbeelding komt voor in een stamboek van graven en hertogen uit 1661.

Bronverwijzing topstukken

Hieronder de titels en vindplaatsen van de hiervóór afgebeelde topstukken van Bibliotheek Arnhem. De cijfers voorafgaand aan de titels verwijzen naar de nummers bij de topstukken.

1. *La belle dame sans mercy* van Alain Chartier. Handschrift van ca. 1480. Signatuur: MS 79, fol. 2 verso.

2. 'Eva wordt geschapen uit een rib van Adam', afbeelding in *Fasciculus temporum* van Werner Rolevinck. Handschrift uit 1473. Signatuur: MS 8, fol. 1 verso.

3. 'De stad Rome met Romulus en Remus'. Afbeelding in *Fasciculus temporum* van Werner Rolevinck. Handschrift uit 1473. Signatuur: MS 8, fol. 7 recto.

4. 'Stenen tafelen'. Afbeelding in *Biblia cum glossa ordinaria*. Wiegendruk uit 1498. Signatuur: Kluis 210, katernsignatuur F5 (recto).

5. 'Geboorte van Jezus in stal'. Afbeelding in *Fasciculus temporum* van Werner Rolevinck. Handschrift uit 1473. Signatuur: MS 8, fol. 12 recto.

6. Bladzijde uit een getijdenboek. Handschrift geschreven door Margariet Blocks in het klooster Bethanië bij Arnhem, voltooid in 1469. Signatuur: MS 287, fol. 47 verso.

7. Bladzijde uit een getijdenboek. Handschrift geschreven door Margariet Blocks in het klooster Bethanië bij Arnhem, voltooid in 1469. Signatuur: MS 287, fol. 181 recto.

8. Bladzijde uit het *Nieuwe Testament*, handschrift vervaardigd in het klooster St. Hieronymusberg in Hattem in 1433. Signatuur: MS. 3, katernsignatuur L7 recto.

9. Versierde initiaal in het *Nieuwe Testament*, handschrift vervaardigd in het klooster St. Hieronymusberg in Hattem in 1433. Signatuur: MS 3, fol. 1 recto.

10. *Met fijn penwerk versierde initiaal 'H'*. Afbeelding in *Biblia cum glossa ordinaria*. Wiegendruk uit 1498. Signatuur: Kluis 210, katernsignatuur a3 (recto).

11. Uitsnede uit ingekleurde plattegrond van Arnhem, ca. 1650. In: *Wapenen ende korte beschryvinghe van de steden der vier quartieren des vorstendoms Gelre ende graefschaps Zutphen* [...]. Signatuur: Kluis 338 (4).

12. Uitsnede van een ingekleurde kaart van de Veluwe, ca. 1650. In: zie nummer 11.

13. Uitsnede uit het ingekleurde profiel van de stad Arnhem, ca. 1650. In: zie nummer 11.

14. Uitsnede van bladzijde 36 van het *Stammbuch der edelen, hochgebornen Graffen, vnd durchleuchtigen Hertzogen von Cleve*. 1661. Signatuur: Kluis 338 (3).

Nieuws van het Gelders Archief

Elio Pelzers

Het Gelders Archief publiceert in ieder nummer korte nieuwsberichten en mededelingen over zijn werkzaamheden. Wat gaat er gebeuren of wat is er in de afgelopen maanden gebeurd?

Toegang archief kabinet van de burgemeester van Arnhem verbeterd en op internet
De toegang van het archief van het kabinet van de burgemeester van Arnhem is fors verbeterd en op internet geplaatst. Het gaat om de stukken over pakweg de periode 1883-1949. Dit archief is voor de kennis van de geschiedenis van Arnhem erg belangrijk, omdat in 1944-1945 het secretariearchief van de Gelderse hoofdstad over de periode 1860-1916 verloren ging.
Door dit verlies en dat van andere gemeentelijke archieven is het lastig om de bestuurlijke geschiedenis van Arnhem tussen 1860 en 1916 te reconstrueren. Het kabinetsarchief compenseert dat een beetje. Het bevat stukken over (vertrouwelijke) zaken die de burgemeester zelf afhandelde, zoals sollicitaties, het verstrekken van inlichtingen over sollicitanten elders, koninklijke onderscheidingen en vertegenwoordiging. Maar ook zaken als politie en openbare orde komen uitgebreid aan de orde. Bij het online plaatsen is de toegang van het kabinetsarchief, dat een omvang heeft van 5,5 meter, flink aangepast en zijn ook de ongeïnventariseerde stukken ontsloten.
Stukken ouder dan 75 jaar zijn openbaar. Voor het inzien van documenten jonger dan 75 jaar moeten bezoekers een verklaring voor de raadpleging van niet-openbare archieven invullen en ondertekenen.

Reproducties Gelderse tekeningen Andries Schoemaker op internet
Een handvol reproducties van verloren gegane Gelderse topografische tekeningen van Andries Schoemaker (1660-1735) staat sinds kort op onze website. Tijdens of vlak na de Slag om Arnhem (september 1944) gingen de

Arnhem vanaf de Rijnzijde, circa 1730 (reproductie begin 20e eeuw). Gelders Archief 1553-2007

topografische tekeningen die Schoemaker van Gelderse dorpen, steden, objecten en landschappen had gemaakt in vlammen op. Ze stonden in het kantoorgedeelte van het gebouw van het toenmalige Rijksarchief in Gelderland, dat in 1944 afbrandde.
Andries Schoemaker (1660-1735) was een Amsterdamse koopman in textiel en stoffen, die veel door Nederland reisde. Hij tekende graag. Tekenaar Alexander Ver Huell maakte in de 19^{e} eeuw kopieën van verschillende tekeningen van Schoemaker. Ook daarvan bevinden zich enige exemplaren in onze beeldbank.

Gelders Archief
Westervoortsedijk 67-D, 6827 AT Arnhem
T. 026-3521600
E. info@geldersarchief.nl
I. www.geldersarchief.nl T: 026-3521600
Twitter: twitter.com/geldersarchief. Ook op Facebook.
Geopend: dinsdag – donderdag 10.00-17.00, iedere tweede zaterdag van de maand 9.00 – 17.00.

Gesignaleerd

Ferry Reurink, *Het 'Legaat Alexander VerHuell', praktijkvoorbeeld voor virtuele reconstructie, ontsluiting en toegankelijkheid van een verspreid geraakte particuliere collectie*, Arnhem 2012.
Afstudeerscriptie Hogeschool van Amsterdam, digitaal te raadplegen op http://www.kvan.nl/secties/snaai/scriptiebank.php

De 19e eeuwse tekenaar, kunstliefhebber, verzamelaar en mecenas Alexander VerHuell (1822-1897) heeft tijdens zijn leven een kostbare verzameling prenten, kunstvoorwerpen, boeken, archivalia e.d. aangelegd. Na zijn dood in 1897 bleek hij zijn huis aan de Bovenbergstraat (thans niet meer bestaand) en zijn verzameling te hebben nagelaten aan de gemeente Arnhem op voorwaarde dat stad daar een museum van zou maken. De gemeente nam het legaat aan, verkocht het huis omdat het niet geschikt zou zijn voor een museum en stichtte pas vele jaren later een gemeentemuseum in het voormalige sociëteitsgebouw aan de Utrechtseweg. De verzameling raakte versnipperd over een groot aantal instellingen. Boeken gingen naar de bibliotheek, papieren en andere archivalia naar het gemeentearchief en naar het Rijksarchief in Gelderland en kunstvoorwerpen naar het museum. Ook zijn er voorwerpen bij instellingen buiten Arnhem terecht gekomen, ja soms zelfs verkocht. Vanwege de verschillende aard van de voorwerpen valt dit te begrijpen, maar de samenhang van deze collectie ging daarmee natuurlijk wel grondig verloren. Bovendien bleken de verschillende onderdelen van het legaat VerHuell vaak ook niet naar behoren te zijn geordend en beschreven. Kortom, er is in de loop van de jaren verschrikkelijk gesold met deze collectie.

Het is dan ook een loffelijk streven van het nieuwe Erfgoedcentrum om meer aandacht aan Alexander VerHuell te schenken. Het is natuurlijk een illusie om de collectie, die in meer dan een eeuw verspreid is geraakt, weer bij elkaar te krijgen. Met de hedendaagse digitale technieken kunnen echter wel heel wat bestanden, waarin onderdelen van het legaat VerHuell zijn opgenomen, aan elkaar gekoppeld worden, waardoor weer iets van de rijke verscheidenheid daarvan voor ons zichtbaar wordt. Op deze manier zouden de in het verleden gemaakte fouten weer enigszins hersteld kunnen worden.

De auteur, werkzaam bij de Bibliotheek Arnhem, beschrijft in zijn scriptie (die ook in boekvorm is te raadplegen bij het Erfgoedcentrum) hoe men een virtuele reconstructie zou kunnen realiseren en aan de verschillende doelgroepen kan presenteren. Een eerste stap is al gezet. Sinds kort zijn via het trefwoord 'Legaat VerHuell' alle nog aanwezige werken afkomstig uit het legaat, bijna 1400 titels, oproepbaar in de catalogus van de bibliotheek. Te hopen is dat het bestuur van het Erfgoedcentrum ook de overige aanbevelingen zal overnemen, daarmee een ereschuld inlossend die de stad Arnhem aan Alexander VerHuell en zijn rijke collectie had en heeft.

René Nijhof

K. Crone, *Arnhem dubbelstad. Straatnamen in wijken en buurten*, Arnhem: Stichting Bezoekerscentrum Sonsbeek, 2013. 160 blz. ISBN: 9789079520046. Prijs: € 12,50.

Straatnamen, we komen er haast elke dag mee in aanraking. Bij het invullen van een formulier, het versturen van een brief of gewoon onderweg, bij het passeren van de vertrouwde blauwe bordjes op elke straathoek. De straatnaam is – in tegenstelling tot bijvoorbeeld in Amerika – niet weg te denken uit onze samenleving. Maar hoeveel mensen weten eigenlijk hoe en waarom de straatnamen tot stand komen? En: zou de gemiddelde Arnhemmer in het geheel wel eens stil staan bij de betekenis van straatnamen in zijn woonplaats? Het recent verschenen *Arnhem dubbelstad* biedt hier uitkomst. In dit boekje laat Kees Crone de lezer namelijk kennismaken met de wondere wereld van de straatnaamgeving.

Als burgerlid van de Arnhemse Commissie Straatnaamgeving, het orgaan dat B&W adviseert bij het toekennen van nieuwe straatnamen, mag oud-journalist Crone gerust als een kenner worden beschouwd. Toen deze commissie in 2012 vijftig jaar bestond vatte hij het idee op om een boek te wijden aan straatnamen in Arnhem. Het resultaat is een rijk geïllustreerd en fraai vormgegeven werkje, waarin Crone ons meeneemt op een rondgang door de Arnhemse straten aan beide zijden van de Rijn – vandaar de term 'dubbelstad'. Een digitale databank waarin de betekenis van alle Arnhemse straatnamen is opgenomen – van Aagje Dekenstraat tot Zwarteweg – en een interactieve stadsplattengrond, beide te vinden op de website van de Gemeente Arnhem (www.arnhem.nl/arnhemsestraatnamen), zijn ook onderdeel van dit project.

Arnhem dubbelstad is verdeeld in vijf hoofdstukken en opent met een schets van de geschiedenis van straatnaamgeving in Arnhem, het nut van straatnamen in het algemeen en het werk van de Arnhemse Commissie Straatnaamgeving. Dankzij Crone's vlotte pen is dit gelukkig geen ingewikkeld ambtelijk verhaal geworden, al springt de auteur in zijn enthousiasme soms wat van de hak op de tak. En dat komt de duidelijkheid niet altijd ten goede. Zo lezen we wel over de gevolgen van de Wet basisregistraties adressen en gebouwen, maar worden voor het verhaal cruciale begrippen als wijk en buurt (de meeste wijken zijn ingedeeld in meerdere buurten) nergens duidelijk gedefinieerd. Gelukkig geeft een kaartje met wijk- en buurtindelingen op dit vlak de nodige houvast.

In de volgende hoofdstukken komen achtereenvolgens 'Arnhemse wijken, buurten en straatnamen rondom het centrum', wijken en buurten 'benoorden de Rijn' – een wat merkwaardige titel aangezien ook de wijken rond het centrum ten noorden van die rivier gelegen zijn – en wijken en buurten in Arnhem Zuid aan de orde. In deze hoofdstukken gaat Crone systematisch buurt voor buurt in op de bouwgeschiedenis en de straatnaamthematiek. De bijpassende kleurenfoto's, speciaal voor dit boekje gemaakt door René Wouters, maken het verhaal aanschouwelijk. Helaas moeten we soms, zoals bij de uiteenzetting over de ontwerpen van architect Willem

Diehl of de beschrijving van Presikhaaf – het ‘openluchtmuseum van de Wederopbouw’ –, een passende illustratie missen. Het boekje sluit af met een korte uiteenzetting over toekomstige bouwprojecten in Arnhem.

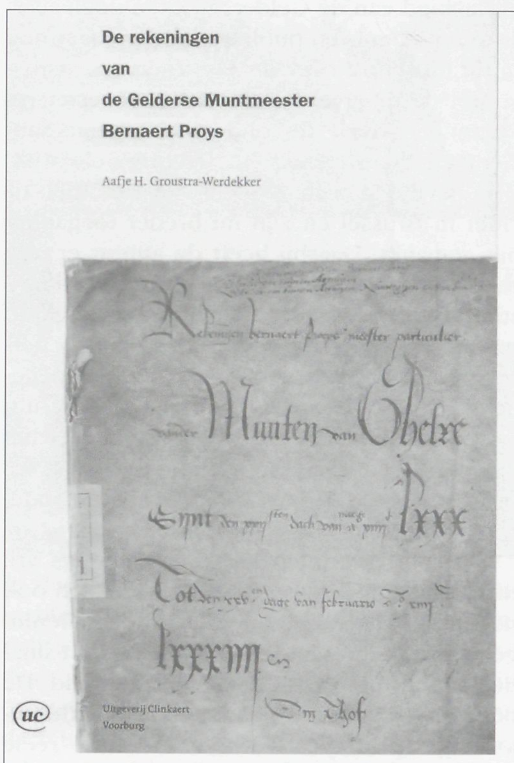
Het verhaal wordt ook verlevendigd door beschrijvingen van markante gebouwen en talloze anecdotes. Wist u bijvoorbeeld dat speeltuin de Leuke Linde gesitueerd is op het terrein van een voormalige begraafplaats en dat niemand minder dan de schrijver Cees Noteboom verantwoordelijk was voor het straatnaamthema de Metamorfosen (van Ovidius) in de Schuytgraaf? Dit soort interessante weetjes maakt *Arnhem dubbelstad* aardig ‘leesvoer’ voor elke (oud-)Arnhemmer. Maar dit boekje is ook bij uitstek geschikt voor de integratie van mensen die nog niet zolang in Arnhem wonen. *Arnhem dubbelstad* nodigt uit om er op uit te trekken en de stad te gaan verkennen. Misschien dat burgemeester Kaiser, die net na zijn aanstelling per elektrische fiets ging kennismaken met zijn nieuwe werkterrein, met dit boekje in de hand in zomer zijn fietstochten wel weer oppakt.

Overigens maakt de auteur hier en daar ook wel eens een slippertje. Ik vermoed bijvoorbeeld dat de Huissenaren, die juist dit jaar het zevenhonderdjarig bestaan van hun stad vieren, niet gelukkig zullen zijn met dienst typering ‘het dorp Huissen’ (p. 127). Dit soort slordigheidjes zullen we toe te schrijven zijn aan Crone’s (soms wel erg) vlotte schrijfstijl.

In het voorwoord prijst wethouder Margreet van Gastel dit boekje aan als een naslagwerk, en in combinatie met de informatie op de website van de Gemeente Arnhem heeft het daar ook wel iets van weg. Maar meer nog dan een naslagwerk is *Arnhem dubbelstad* een persoonlijk en liefdevol portret van onze stad anno 2013. Crone schetst, met gevoel voor geschiedenis, een treffend tijdsbeeld en plaatst zichzelf daarmee in een respectabele traditie van beschrijvingen van Arnhem, waarvan *Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw* van A. Markus (1907) de bekendste exponent is. Of Crone over honderd jaar net zo vaak zal worden aangehaald als deze illustere voorganger zal de tijd moeten uitwijzen, maar *Arnhem dubbelstad* is hoe dan ook een aanwinst, en, mede door de vele illustraties, een voor de Arnhemmer zeer herkenbaar tijdsdocument.

Maarten Gubbels

A.H. Groustra-Werdekker (ed.), *De rekeningen van de Gelderse muntmeester Bernaert Proys*, Voorburg: Uitgeverij Clinkaert, 2013. 112 blz. ISBN: 978-9490-08-401. Prijs: € 15,-

De geschiedschrijving van het oude hertogdom Gelre kan bogen op een rijke traditie van bronpublicaties. Bekende geschiedvorsers als G. van Hasselt, I.A. Nijhoff en J.S. van Veen – en met hen vele andere historici – hebben de voorbije eeuwen talloze oorkonden, acten en brieven uit de archieven gelicht om ze in druk uit te geven en zo voor een groter publiek toegankelijk te maken. Daarnaast heeft de herontdekking van rekeningen als belangrijke historische bron er toe geleid dat bijna elke Gelderse stad van betekenis tegenwoordig beschikt over een reeks uitgege-

ven stadsrekeningen. En hoewel de belangstelling voor het publiceren van historische bronnen in boekvorm in het huidige digitale tijdperk op zijn retour lijkt te zijn, rolt er zo af en toe nog wel eens een traditionele bronpublicatie van de persen.

In dit geval gaat het om de rekeningen van de Gelderse muntmeester Bernaert Proys over de jaren 1481-1482 en 1483-1485, uitgegeven en ingeleid door historica Aafje Groustra-Werdekker. Zij geldt als een specialist op het gebied van de Gelderse laat-middeleeuwse geschiedenis en publiceerde vorig jaar nog in dit tijdschrift over dr. Jan Wier.

Met de uitgave van deze muntmeestersrekeningen wordt de onderzoeker een aanzienlijke dienst bewezen. De originele stukken bevinden zich namelijk in het Rijksarchief in Brussel en zijn nu breder toegankelijk gemaakt. Daarbij heeft de auteur er nog een vijftal gerelateerde documenten, afkomstig uit andere archieven, aan toegevoegd èn in de tekst – waar ze dat nodig achtte – persoonsnamen en termen in voetnoten toegelicht. Onderzoekers zullen hier stellig hun voordeel mee gaan doen. Wel is het met het oog op de bruikbaarheid te betreuren dat we een index en verklarende woordenlijst moeten ontberen.

Dit soort bronnenmateriaal is immers vrij technisch van aard en de lezer heeft dan ook nogal wat voorkennis nodig om de rekeningen goed te kunnen interpreteren. Numismatiek is een ingewikkelde aangelegenheid. De door de tijdgenoten gehanteerde boekhoudkundige principes – rekenmunten, reële munten et cetera – wijken nogal af van de tegenwoordig gangbare praktijken en het muntbedrijf zelf was ook een nogal technische bezigheid. De inleiding van dit boekje voldoet in dit opzicht helaas maar ten dele. De institutionele beschrijving van het muntbedrijf is helder, maar de passages over koersveranderingen van het muntgeld en de formele kernmerken van de rekeningen zijn – zelfs in combinatie met de annotatie in de tekst – veel te mager om de argeloze lezer voor te bereiden op de complexiteit van de uitgegeven bron. De rekeningen blijven aldus 'voer' voor fijnproevers.

De inleiding toont op geschiedkundig vlak wel enige nieuwswaarde. Muntmeester Proys werkte in het Gelderse in een turbulente tijd, een tijdvak dat traditioneel bekend staat als dat van de 'tweede Bourgondische bezetting' (1480-1491), maar waarover relatief weinig gepubliceerd is. Arnhem speelt ook een centrale rol in het verhaal.

Hoe zat het ook alweer? In 1473 had Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, zich na een periode van burgeroorlog en partijstrijd meester weten te maken van het hertogdom Gelre. Voor de meeste Geldersen vormde deze (eerste) 'Bourgondische bezetting' een bron van onvrede, maar Arnhem toonde zich tegenover het nieuwe gezag opmerkelijk coöperatief. In de stad werd dan ook het belangrijkste gewestelijke bestuursorgaan en gerechtshof gevestigd, een munthuis volgde enige jaren later (1476).

Na de plotselinge dood van Karel de Stoute, begin 1477, sloegen de Bourgondische ambtenaren op de vlucht en verschillende groeperingen probeerden in dit vacuüm aan de macht te komen, in het bijzonder een 'Gelderse' partij rondom de hertogin-weduwe en haar minderjarige zoon en de partijgangers van Willem van Egmond, die meer 'Bourgondisch' georiënteerd was en Arnhem als uitvalsbasis gebruikte. Een en ander leidde tot een gewapend conflict tussen Arnhem en andere Gelderse steden, dat uitmondde in een belegering van de Rijnstad, onder leiding van Nijmegen. Daarop sloot het stadsbestuur een verbond met Willem van Egmond en de hertog van Kleef, waarin werd overeengekomen om de belangen Maria van Bourgondië, de dochter van Karel de Stoute, en haar echtgenoot Maximiliaan van Habsburg te bevorderen. Arnhem voer dus weer, tegen de stroom in, de pro-Bourgondische koers die haar eerder geen windeieren had gelegd.

Omdat Maximiliaan in de jaren die volgden zijn handen vol had aan ongeregeldheden elders, duurde het nog tot 1480 voordat hij Gelre effectief kon terug gaan brengen in het Bourgondische machtsbereik. Ook werd er een begin gemaakt met de opbouw van een loyaal bestuur. De aanstelling van muntmeester Bernaert Proys was een van de eer-

ste maatregelen, en het loyale Arnhem was zijn aangewezen vestigingsplaats. In october 1480 huurde hij er een pand en vijf maanden later was zijn kleine bedrijfje gereed om te gaan munten. Naast de hogere functionarissen – het personeelsbestand wordt door de auteur uitgebreid behandeld – bood het munthuis een bescheiden werkgelegenheid voor enkele handwerkslieden. Voor het dagelijkse toezicht was de Arnhemse schepen Wychart ten Have aangesteld als waardijn. De definitieve controle van de muntslag vond plaats in Brussel.

Uiteindelijk is Proys maar één jaar in Arnhem gebleven. Een conflict tussen Maximiliaan en de hertog van Kleef leidde tot een volgende belegering en de muntmeester besloot op 15 januari 1481 uit te wijken naar Nijmegen. Hiermee was de Arnhemse connectie overigens nog niet verdwenen: er werd een paar maanden later nog een tweede waardijn aangesteld, weer een notabel Arnhems burger. Verdere politieke ontwikkelingen noopten Proys overigens vrij snel tot een volgende verhuizing, nu naar Zaltbommel, waar hij februari 1485 – door het ontbreken van verdere bronnen – van de radar verdwijnt.

Dankzij zijn rekeningen is Bernaert Proys een van de vroegst bekende 'Bourgondische' ambtenaren ten tijde van de tweede bezetting, maar zoals zovelen van hen bleek hij een passant – ook voor Arnhem. Desalniettemin voegt Groustra-Werdekker met dit boekje weer een bouwsteen toe aan ons beeld van het Gelre van de jaren 1480 en documenteert zij het muntbedrijf in deze turbulente tijd. Afgezien van de genoemde bedenkingen – en wat onnodige slordigheden – is dat zeker te prijzen. Het blijft alleen wel jammer dat we over de achtergrond en verdere loopbaan van de onfortuinlijke muntmeester verder niets te weten komen.
Maarten Gubbels

C.J.M. Schulte-van Wersch, *De singels in Arnhem, Van vestinggordel tot Centrumring*, met een bijdrage van C.M. Kooi. Uitg. Matrijs, Utrecht, 2013. ISBN 9789053454763. Prijs € 9,95.

In deel 28 van de bekende Arnhemse monumentenreeks is een klein monumentje opgericht voor Ton Schulte, in leven erelid van Prodesse en groot kenner van monumenten. Zijn echtgenote Cecile Schulte, vele jaren hoofdredacteur van het tijdschrift van het genootschap, vond in zijn nagelaten papieren materiaal voor een publicatie over de Arnhemse singels. Zij heeft van dit materiaal een prettig leesbaar overzicht gemaakt van de geschiedenis van dit bijzondere gebied in onze stad.

Het boek begint met de beschrijving van de Arnhemse vestingwerken en van de wijze waarop deze al vroeg in de 19e eeuw, telkens in gedeelten, gesloopt werden. Het tweede hoofdstuk beschrijft vervolgens de bebouwing van de singels met luxueuze, voornamelijk witgepleisterde panden vanaf de jaren 30 van de 19e eeuw. Het was namelijk de bedoeling Arnhem te herscheppen in een

woonplaats voor welgestelden. De fraaie panden moesten echter ook de oprukkende sloppenbouw en de spoorlijn, die dwars door de stad werd aangelegd, aan het zicht te onttrekken. Het gebied tussen de singels werd herschapen in een groene gordel die een speeltuin werd voor de goden: door een schenking van baron van Brakell bezit Arnhem immers al zo'n anderhalve eeuw een aantal (rijksmonumentale) beelden van de bekende 18[e] eeuwse beeldhouwer Ignatius van Logteren. Daarnaast werd het singelgebied een gelegenheid om uit te gaan en evenementen te bezoeken, zoals concerten in Musis Sacrum of de nationale nijverheidstentoonstellingen die hier drie maal zijn georganiseerd. Aan het eind van de 19[e] eeuw heeft een aantal landschapsarchitecten zich op het singelgebied kunnen uitleven. Het Lauwersgrachtgebied werd daarbij aangelegd in de Engelse landschapsstijl en de Janssingels in een meer Franse, formele tuinaanleg.

Het vierde hoofdstuk beschrijft de 20[e] eeuw waarin de bewoners grotendeels uit het singelgebied verdwenen en de zakenpanden oprukten. Met name de architect Diehl heeft in die periode nog een aantal prachtige panden in het gebied achtergelaten. Het oprukkende verkeer, de aanleg van de Rijnbrug, de oorlog en de wederopbouwperiode hebben van het gebied echter een drukke verkeersader gemaakt waardoor de fraaie architectonische en natuurlijke waarden zwaar onder druk kwamen te staan. Pas in de laatste jaren probeert het gemeentebestuur deze waarden weer enigszins te herstellen.

Het laatste hoofdstuk van het boekje heeft een geheel ander karakter. Het is van Cor Kooi, oud-voorzitter van Prodesse. Het beschrijft het leven en het werk van Ton Schulte, uit wiens nalatenschap het materiaal voor dit boekje dus is gekomen. Het lezen van dit hoofdstuk en van de bijbehorende lijst van publicaties van deze monumentenzorger pur sang laat een lichte vorm van verbijstering achter: hoe heeft hij dit allemaal in zijn betrekkelijke korte leven kunnen doen? Het is meer dan duidelijk dat dit monument terecht voor Ton Schulte is opgericht.

René Nijhof

Abel Brouwer, *Monnikenhuizen, 60 jaar de Kroon op de Bult*, uitgave van de Woningbouwvereniging Portaal in samenwerking met de bewonerscommissie Monnikenhuizen, Arnhem 2013. ISBN 9789462282582. Bestellingen per email aan bultbewoners@gmail.com

Dit boekje is uitgekomen bij gelegenheid van het 60-jarig bestaan van Monnikenhuizen, de eerste wijk die na de oorlog is gebouwd. Het iniatief daarvoor lag bij een voorzitter van de lokale bewonerscommissie. De woningbouwvereniging Portaal heeft het verschijnen daarvan financieel mogelijk gemaakt. Vervolgens werd de auteur en vormgever Abel Brouwer aangetrokken die een aantal spraakmakende bewoners een interview afnam. In het boekje komt dan ook vooral de beleving van deze bewoners van hun wijk en het heden en verleden daarvan aan de orde. Met alle beperkingen die de methode van de zogenaamde "oral history" nu eenmaal met zich mee brengt is het toch wel een prettig leesbaar boekje geworden over de bewoners van een woonwijk die bij veel Arnhemmers relatief onbekend is.

René Nijhof

RECENSIE

Vitesse – Een voetbalclub als (n)ooit tevoren

Vincent Wissink

A. van Heiningen e.a. (red.), *Geen brug te ver: het bijzondere seizoen 2012/2013 van Vitesse*, Nijmegen: De Gelderlander, 2013. 100 blz. ISBN: 978 90 78987 00 0. Prijs: Niet meer leverbaar.
M. van Roosmalen, *Het is zoals het is: Marcel van Roosmalen op pad met Theo Bos*, Gouda: Voetbal International, 2013. 244 blz. ISBN: 978 90 71359 77 4. Prijs: € 17.95.
E. Bal e.a. (red.), *De Droom II: trainingsaccommodatie Vitesse*, Arnhem: Vitesse B.V., 2013. 209 blz.

In het afgelopen jaar zijn drie werken verschenen rond de, altijd veelbesproken, voetbalclub Vitesse. Uit deze werken blijkt eens te meer dat de club zich in een constant gevecht bevindt tussen het verleden, heden en toekomst, evenals haar supporters. De gedachte aan het verleden doet sommige aanhangers van de Arnhemse club denken aan het krakkemikkige stadion Nieuw-Monnikenhuize, waar onder leiding van noeste strijders uit de regio zoals Theo Bos en John van den Brom de eerste stappen werden gezet naar de top van de Eredivisie. Die nostalgie is verdwenen. Het draait nu meer dan ooit om resultaat. Dat resultaat mag er natuurlijk wezen, want Vitesse maakt grote kans op het eerste landskampioenschap uit haar historie, dat lijkt "geen brug te ver." Wat voelt de trouwe Vitesse-supporter bij al deze ontwikkelingen?

Theo Bos: boegbeeld van het oude Vitesse

De verpersoonlijking van het verleden van Vitesse is Theo Bos. De ietwat bonkige centrale verdediger, die zijn hele actieve profvoetbalcarrière voor slechts één club voetbalde, zou uitgroeien tot 'Mister Vitesse'. Als voetballer maakte hij de opgang van Vitesse van anonieme club in de Eerste Divisie tot eigenzinnige, ambitieuze voetbalvereniging in de Eredivisie van dichtbij mee. Hij was de verbindende factor tussen de club en de supporters. Bos bleef altijd de persoon met wie de supporters zich konden identificeren door het simpele feit dat hij zich nooit anders voordeed dan dat hij was: 'iemand die voor zo veel mensen bijzonder was, omdat hij zo gewoon was gebleven' (Van Roosmalen, p. 130). Na zijn actieve loopbaan wist Bos zich op te werken binnen het trainersvak. In 2009 kwam hij op zijn gedroomde plek terecht, hij werd hoofdtrainer van Vitesse. Een jaar later viel de club in buitenlandse handen waarna alles zou veranderen: Merab Jordania, de nieuwe eigenaar, zette de club naar zijn

hand. Al snel bleek Bos niet te passen in het ideaalbeeld dat door de eigenzinnige Georgiër was vastgesteld. Er was geen plaats voor het oude Vitesse in de zoektocht naar vooruitgang. Eind 2010 kreeg Bos zijn congé. Het voelde voor even alsof Vitesse zijn club niet meer was, maar al snel bleek de verbondenheid tussen Bos en Vitesse niet over te kunnen gaan, zij het dan nu met Bos in de rol van supporter.

Binnen het supportersgilde bleef Bos voor altijd 'Mister Vitesse'. De verslagenheid was dan ook groot toen begin 2012 bekend werd dat Bos leed aan alvleesklierkanker. In een blijk van steun werd in juli 2012 de Zuid-tribune van het GelreDome (de plek waar de meest fanatieke Vitesse-supporters zich bevinden) omgedoopt tot de Theo Bos-tribune. De oude strijder van weleer kon de ziekte niet overwinnen en overleed op 28 februari 2013 aan de gevolgen ervan.

Het is zoals het is

Tegen het einde van zijn leven had Bos nog een laatste wens: een boek voor zijn jongste dochter. Reden: 'zodat ze later kan lezen wie ik ben' (p. 17). De auteur die Bos aanwees voor deze taak was Marcel van Roosmalen, die eerder twee boeken over Vitesse had geschreven voor het literaire voetbaltijdschrift *Hard Gras*. Van Roosmalen, zelf fanatiek Vitesse-aanhanger met Bos als jeugdidool, stemde ietwat opgelaten in met het verzoek om het boek te schrijven met als titel Het is zoals het is. Hij vroeg zich namelijk hardop af wat hij mogelijkerwijs op papier kon zetten om de op dat moment kwetsbare Bos, misschien toch de gevallen held, te kunnen portretteren. Uiteindelijk is deze kwetsbaarheid zoals deze er van beide kanten was juist de kracht van het boek gebleken. In de gesprekken die de twee met elkaar voerden werd gesproken over het verleden van Bos, maar ook zonder omwegen over het heden en de onvermijdelijke toekomst, waarbij de allergrootste passie van Bos nooit zou worden ondermijnd: het voetbal.

'Hij was gewoon, hij was bijzonder'

Marcel van Roosmalen is er in geslaagd om op een ongedwongen, respectvolle wijze een eervol portret te maken van Theo Bos. De beschrijvende schrijfstijl met een vleugje humor die kenmerkend is voor Van Roosmalen zorgt ervoor dat de persoon Bos door zijn kwetsbaarheid, zijn ongekende doorzettingsvermogen en bewonderenswaardige levensstijl heel dichtbij de lezer komt te staan. De realistische wijze waarop Bos de ziekte te lijf ging en de heldere wijze waarop hij dit wist te formuleren dwingt bovendien respect af: 'Ik vind het het ergste voor Marieke en de kinderen. Zij moeten straks zonder mij verder, maar er zijn ook heus momenten dat ik het voor mezelf erg vind. Dan kom je al snel in zo'n verhaal terecht dat het onrechtvaardig is, maar dat druk ik weg. Daar kan ik niets mee. Maar ik heb ook heus wel gehuild' (p.97-98). Deze realistische attitude tegenover het leven en de dood maakte Bos tot de innemende persoonlijkheid die hij al die jaren was geweest en wat hem ook zo geliefd maakte bij de supporters van Vitesse.

In het leven van deze oud-voetballer heeft de stad Arnhem een grote rol gespeeld. Hij is

geboren in Nijmegen, maar werd geadopteerd door een liefdevol Arnhems gezin, groeide op in de Geitenkamp, keek daar naar Vitesse en voetbalde uiteindelijk voor Vitesse. Van Roosmalen schrijft na een bezoek met Bos aan de wijk: 'Hij zei dat hij vroeger dacht dat dit het centrum van de wereld was, en dat hij het grootste deel van zijn leven vooral geleefd had op die ene vierkante kilometer' (p. 78).

Tijdens de gesprekken die Bos en Van Roosmalen nog zouden resten werd duidelijk dat Bos veel respect genoot bij de mensen om hem heen. Maar ook werd duidelijk dat sommige mensen uit zijn omgeving moeite hadden om met zo'n zieke man om te gaan. Bos voelde dat zijn situatie mensen toonde dat het verval iedereen kan overkomen en dat een aantal mensen daar niet aan wilden denken en Bos vervolgens links lieten liggen. Dat zorgde voor verdriet:

> 'Ben je daar boos om?' vroeg ik.
> Hij antwoordde niet.
> 'Verdrietig?'
> 'Ik probeer er niets van te denken,' zei hij. 'Ik druk dat weg. Het is onmacht, maar het raakt je wel.'
> Ik vroeg hoe hij zich het einde voorstelde.
> 'Ik denk gewoon samen. De kinderen, Marieke en ik.' (p.78).

Dit fragment toont in een aantal zinnen de kracht van het boek *Het is zoals het is*. Op een haast onopvallende wijze, wellicht mede veroorzaakt door enkele rake lichtvoetige observaties, weet Van Roosmalen een gelaagdheid aan te brengen in het portret van de persoon Theo Bos die als gevolg hebben dat het onder de huid van de lezer kruipt. Dit maakt dat de emoties die het verhaal losmaakt oprecht zijn.

Het einde

Het meesterschap van Van Roosmalen komt wellicht nog het beste tot zijn recht als hij vertelt over het afscheid van Bos in het GelreDome, een week na zijn dood. Hij geeft de situatie op een serene wijze weer, waarbij de lezer in directe aanraking komt met de emoties zoals die er op die avond waren. De auteur weet daar de juiste toon van melancholie te raken zonder dat het sentiment te zeer de overhand neemt.

Het boek eindigt met een verzameling uitspraken van naasten over de persoon Bos. De lezer hoort dan enkele geestige anekdotes, maar neemt ook kennis van bijzonder persoonlijke ontboezemingen ten aanzien van het geleden verlies. Dit maakt duidelijk dat Theo Bos zoals hij in de gesprekken met Van Roosmalen naar voren is gekomen gelijk staat aan de persoon zoals hij door zijn omgeving werd gezien. Een man met een ongekende passie voor het voetbal in het algemeen en de club Vitesse in het bijzonder en met een realistische, liefdevolle kijk op het leven. De persoon die hij altijd al was geweest.

Geen brug te ver

In de voetbalwereld blijkt er geen tijd te zijn voor sentimenten, er geldt in principe alleen de uitslag van gisteren en de wedstrijd van morgen. Na de overname van de club is dat bij Vitesse nog sterker dan voorheen. Uit de resultaten van de afgelopen anderhalf jaar blijkt dit een positieve uitwerking te hebben. Gezien het behalen van de vierde plaats in de rangschikking in het seizoen 2012-2013 achtte de club de tijd dan ook rijp om een jaarverslag uit brengen onder de titel *Geen brug te ver*.

Het boek komt uit de koker van *De Gelderlande*r. Het is mooi vormgegeven, met prachtige foto's om de inhoud te omlijnen. Deze inhoud behelst enerzijds enkele reportages over de gang van zaken in het seizoen en anderzijds de volledige statistieken over de jaargang 2012-2013. Met andere woorden: het is een boek voor de echte Vitesse-supporter, die het als naslagwerk kan gebruiken om het seizoen nog eens langs te lopen en stil te staan bij kleine details, zoals het feit dat Marco van Ginkel in het seizoen 2010-2011 clubtopscorer werd met welgeteld vijf doelpunten (terwijl Wilfried Bony zich deze titel in het afgelopen seizoen wist toe te eigenen met maar liefst 31 doelpunten).

De titel van het boek is goed gekozen, aangezien tegenwoordig zelfs het grootste doel, het landskampioenschap, als een reële mogelijkheid wordt nagejaagd. Hierbij is de

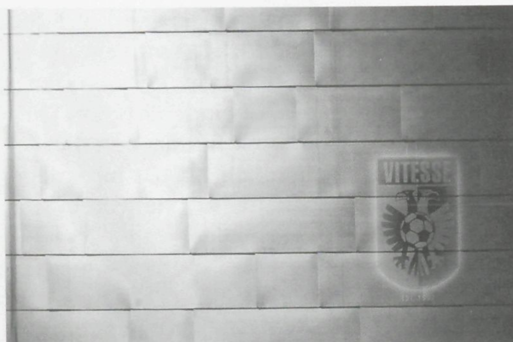
club echter deels afhankelijk van de 'grote broer' Chelsea. Vanuit Londen worden er namelijk jonge spelers naar Arnhem gestuurd om zich te ontwikkelen, om zo in aanmerking te komen voor de Engelse club. Gevolg hiervan is dat de supporters van Vitesse ieder jaar opnieuw geconfronteerd worden met een flink aantal nieuwe, meest buitenlandse spelers, zodat zij zich misschien moeilijker met de helden op het veld kunnen identificeren. Feit blijft natuurlijk wel dat wanneer de prestaties beter worden, de aandacht toe zal blijven nemen.

Echter, ondanks die toenemende aandacht, met *Geen brug te ver* als voorbeeld, blijft het teleurstellend dat de toeschouwersaantallen dit jaar niet zijn gestegen in vergelijking met vorig jaar. De tijd zal leren of een verdere verbeteringen van de prestaties en eventuele hoofdprijzen hierin verandering aan zullen brengen.

Terug naar het oude Vitesse

Het oude Vitesse van Theo Bos en andere spelers uit de regio, zorgde voor aansluiting tussen de supporters en de spelers op het veld. Heden ten dage is dat minder eenvoudig. Gezien de financiële disbalans in het voetbal, waarbij de rijkere clubs overhand nemen, zijn Nederlandse clubs genoodzaakt te investeren in spelers die nog betaalbaar zijn: de eigen jeugd. Feyenoord is het meest duidelijke voorbeeld van een vereniging die van de nood een deugd heeft gemaakt en met zelf opgeleide spelers in de top van de Eredivisie bivakkeert. Ook Vitesse beseft dat het verstandig is om te investeren in de eigen jeugd om zo kapitaalkrachtig te blijven. Daarom heeft Merab Jordania besloten een slordige twaalf miljoen euro uit te geven aan een prachtig hypermodern trainingscomplex op Papendal, want, zoals Jordania zegt: 'Het ideaalbeeld is een eerste elftal met merendeels zelfopgeleide spelers' (E. Bal, p.13). Terug naar hoe het ooit was.

Begin april 2013 werd de nieuwe accommodatie opgeleverd. Vitesse en een groot aantal sponsoren grepen de gelegenheid aan om een fotoboek over de totstandkoming van het complex te publiceren. Het is een

prachtig boek geworden waarin het proces van maand tot maand staat weergegeven. Foto's tonen dat het complex van alle gemakken is voorzien zoals een fitnessruimte en een zwembad. Dit lijkt logisch voor een voetbalclub waar miljoenen in omgaan, maar deze professionele houding ten aanzien van de sport was voor Vitesse niet altijd een gegeven. Dit wordt aangetoond door enkele foto's van het oude trainingscomplex De Slenk, die ook in het boek staan afgedrukt.

Al met al een mooi koffietafelboek, waarbij zeker de gemiddelde Vitesse-fan onder de indruk zal zijn van het eindresultaat. Het zal hem of haar bovendien vertrouwen geven ten aanzien van de toekomst van de vereniging. Een opportunistische supporter zal zich natuurlijk tevreden stellen met een hoge notering op de ranglijst met behulp van een delegatie uit Londen, maar het zou idealiter veel mooier zijn om terug te keren naar de tijden van weleer; spelers uit de regio Arnhem, die symbool staan voor de club en met ongeremd enthousiasme en trots voor 'hun' Vitesse spelen. Maar… een nieuwe Theo Bos zal er hoogstwaarschijnlijk nooit meer komen.

Over de auteurs

Vincent Wissink (1984) heeft Engelse Taal en Cultuur gestudeerd aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Na werkzaam te zijn geweest aan verschillende hogescholen is hij sinds begin 2013 verbonden aan de Avans Hogeschool in Den Bosch. Hij is sinds 1998 in het bezit van een seizoenskaart van Vitesse.

De overige auteurs zijn in nummers van de vorige jaargang reeds aan u voorgesteld.

Jaarverslag Prodesse 2013

Verslag van de secretaris over het jaar 2013

Samenstelling bestuur
In 2013 is Kees Cramer afgetreden als penningmeester en bestuurslid. Hij was niet herkiesbaar. Van hem werd tijdens de Algemene Ledenvergadering in april afscheid genomen.
Meet Becker trad in dezelfde vergadering als bestuurslid toe.
In oktober is René Vossebeld afgetreden als secretaris en bestuurslid.
Aan het einde van het verslagjaar was het bestuur als volgt samengesteld:

naam	functie	aftredend	herkiesbaar
K. Schreuder	voorzitter	2014	nee
M. Becker	secretaris	2017	ja
W. Verheggen	penningmeester	2016	ja
J. van Hoeken-Haag	lid	2017	nee
F. van Lunteren	lid	2014	ja
R. Nijhof	lid	2016	ja

Ledental
Helaas is in 2013 een einde gekomen aan de stijgende lijn die het ledental in de afgelopen jaren liet zien. Aan het einde van het jaar was het aantal betalende leden gezakt naar 469. Daarbij moet aangetekend worden dat het aantal leden dat zich als gezinslid had ingeschreven maar daar niet voor betaalde ook niet langer als een dubbel lid werd gezien.

Ereleden: er zijn twee ereleden: de heren W.K. van Loon en F.R. Ranft

Contributie
De contributie bedroeg in 2013 € 25 voor leden, € 30 voor een gezinslidmaatschap.

Vergaderingen
De algemene ledenvergadering vond traditiegetrouw plaats op de laatste vrijdag van april. Daarnaast vergaderde het bestuur 10 keer. Als vergaderlocatie werd iedere keer een huiskamer van één der bestuursleden gekozen.

Lezingen
De lezingen werden gehouden in Bezoekerscentrum Sonsbeek.
25 januari 2013: Jan van Lookeren Campagne en Kees Kant over de Bacchante, een verloren gewaand, maar teruggevonden tuinbeeld van Ignatius van Logteren
22 februari 2013: Professor Leendert Louwe Kooijmans over Arnhem in de prehistorie
22 maart 2013: Sophie Elpers over De wederopbouw van in de Tweede Wereldoorlog verwoeste boerderijen
26 april 2013: Harry Kuiper over Metternich en zijn bezoekje aan Arnhem in 1848
27 september 2013: Prof.dr. J.D.F. van Halsema, emeritus hoogleraar nieuwe Nederlandse letterkunde, over de dichter Jan Hendrik Leopold (1865-1925)
25 oktober 2013: dr Peet Theeuwen over De Arnhemsche Courant

1813
2013 stond in het teken van vele activiteiten rondom de herdenkingen van het ontzet van 1813.

- Er is een film gemaakt rondom de slag, speciaal bedoeld om in te zetten in het onderwijs. Naast Klaas Schreuder heeft vooral Doreen Hartman daar veel werk in gestoken.
- Er is een symposium gehouden op de herdenkingsdag, 30 november. Dit symposium was erg goed bezocht en is gehouden in het auditorium van Rozet. Dit symposium met vier sprekers kwam in de plaats van de jaarlijkse Nijhofflezing en is in samenwerking met de Bibliotheek georganiseerd.
- Er is een kantstrook onthuld. Zie daarover onder het kopje kantstroken.
- Er is in samenwerking met de Stichting Geschiedschrijving Arnhem een boek gemaakt over 1813. Onno Boonstra, Paul van Lunteren en Jan de Vries voerden de redactie. Met dit boek is het eerste deel van de op te zetten serie Arnhemse Geschiedenissen verschenen.

Excursies
Ook in 2013 vonden er twee excursies plaats. In het voorjaar voerde de reis naar Roermond, ooit de hoofdstad van één der Gelderse Kwartieren. We werden daar zeer prettig rondgeleid en bezochten verschillende panden. In het najaar gingen we naar het net geopende Gelders Archief om daar kennis te maken met het gebouw. Fred van Kan, directeur van het Gelders Archief, en zijn collegae hebben ons zeer gastvrij ontvangen.

Arnhems Historisch Tijdschrift
Ons verenigingsorgaan verscheen zoals gebruikelijk vier keer in 2013. Zie daarvoor ook het aparte verslag hieronder.

Website
Het is tegenwoordig ondenkbaar een vereniging te zijn zonder website. Onder www.prodesse.nl is dus ook alle informatie over de vereniging te vinden. De website werd dit jaar onderhouden door Meet Becker.

Nieuwsbrief
De digitale nieuwsbrief, onder redactie van Onno Boonstra, verscheen in 2013 negen keer. In de nieuwsbrief wordt aandacht besteed aan alle gebeurtenissen in Arnhem met een historisch tintje. Alleen die leden die hun e-mailadres bij het bestuur bekend maken, kunnen de nieuwsbrief ontvangen.

Kantstroken
In 2013 is de vijfde Arnhemse kantstrook onthuld, een stenen strip die meestal langs de gevel van een woning is geplaatst om ter plekke de herinnering hoog te houden aan een bijzondere persoon of gebeurtenis. Dit jaar is de kantstrook bevestigd tegen de Roermondspleinbrug en op 30 november 2013 onthuld door wethouder Van Gastel. De tekst op de kantstrook luidt:
OP 30 NOVEMBER 1813 BESTORMDEN DE PRUISEN ARNHEM EN VERSLOEGEN HIER HET FRANSE GARNIZOEN. DAARBIJ SNEUVELDEN ZEKER 2000 MILITAIREN
In augustus 2013 heeft René Vossebeld afscheid genomen als bestuurslid van de kantstrokencommissie. De huidige leden zijn Onno Boonstra, Jan van Lookeren Campagne en René Nijhof.

Prodesseprijs
In 2013 is de Prodesseprijs uitgereikt aan Arwin Sewath, voor zijn werkstuk over de Sabelspoort. Helaas is de prijs weinig populair onder scholieren van het voortgezet onderwijs. De

prijs is bedoeld voor die leerling, die de beste bijdrage aan de lokale geschiedenis van Arnhem levert.

Vertegenwoordigers, namens Prodesse, in besturen van andere instellingen

- K. Cramer bij de Stichting Open Monumentendag en Historisch Arnhem in 3D
- M. Potjer bij de Stichting Monuscript
- Vacature bij de Raad van Advies van de Bibliotheek in Arnhem
- J. van Hoeken-Haag in het Gilde Stadswandeling Arnhem en als herbergier bij de Historische Herberg
- J. de Vries in de Stichting Geschiedschrijving Arnhem
- A. Bertoen bij de Vereniging Vrienden van Sonsbeek

Meet Becker, secretaris

Historisch Arnhem in 3D

Door een kleine groep enthousiaste vrijwilligers groeit de virtuele stad Arnhem gestaag. Steeds meer panden worden op de kaart van 1935 geplaatst en er worden filmpjes gemaakt van de reeds gemaakte straten. Ook zijn er filmpjes te zien op de website uit de periode 17e eeuw.
In 2003 is er begonnen met de oprichting van Arnhem 3D en de stichting bestaat nu 10 jaar. Jules Verheijen verzorgde de Public Relations en ikzelf was coördinator stagiairs en vrijwilligers.
Op zaterdag 2 november vond er een Historisch Filmmatinee plaats in het cultuurcentrum Showroom Arnhem, georganiseerd door het architecten collectief CASA en het Gelders Archief. Historische films werden hier vertoond met pianobegeleiding. Ook een film van Arnhem 3D was te zien.
Op de televisie was de tv-serie “In naam van Oranje” van omroep Gelderland te zien, gepresenteerd door Marlies Claasen. In de uitzending van 5 november 2013 werd een stukje film vertoond van Arnhem 3D uit de tijd van de 17e eeuw.
Als u belangstelling hebt voor ons project en hieraan mee wil werken, ga dan naar onze website. Op die website: www.arnhem3d.nl kunt u al ons werk bewonderen.

Kees Cramer

Open Monumentendag Arnhem 2013

Open Monumentendag Arnhem vond plaats op zondag 15 september.
Het thema dit jaar was: ***Macht en Pracht***.
Er was aandacht voor verschillende soorten macht zoals politieke macht, economische macht, rechtelijke macht, kerkelijke macht, militaire macht en de pracht die daar in Nederland uit voortkwam.
Het programma bestond dit jaar uit de volgende evenementen:

- 10 september: de uitreiking van de Willem Diehlprijs, de architectuurprijs voor de beste restauratie.
- 13 september: klassendag voor het basisonderwijs met bezoek aan het Huis der Provincie.
- 14 september: het provinciehuis en het Paleis van Justitie waren open voor publiek; de officiële opening vond plaats door Commissaris van de Koning Clemens Cornielje
- 15 september: Vele panden waren open voor publiek. Er werden rondleidingen en lezingen gegeven. Een opsomming van de mogelijkheden: het stadhuis, de Walburgiskerk, de Eusebius, het Luzac College, de Bunker Diogenes, De Bazel’s pracht bij Advocatenkantoor Hekkelman, het Landgoed Warnsborn, het museum Bronbeek, huize Zypendaal, een wandeling door de Burgemeesterswijk.

  Daarnaast waren er ook meedoen-activiteiten bij Loesje en kinderactiviteiten in Sonsbeek.

Kees Cramer

Stichting Monuscript
In november 2013 is deel 28 verschenen, over de Singels in Arnhem door de eeuwen heen. Auteur was mevr. C.J.M. Schulte-van Wirsch, terwijl er ook een bijdrage in stond van de hand van C.M. Kooi, gewijd aan de inspirator van deze reeks over Arnhemse Monumenten, de heer Ton Schulte.
De gemeente Arnhem stuurde bericht dat de jaarlijks aan de Stichting toegekende subsidie vanaf 2014 elk jaar met tien procent verminderd zal worden tot het nulpunt bereikt zal zijn. Het bestuur onderzoekt of er elders nog financiële ondersteuning te verkrijgen is.
De samenstelling van bestuur en redactie bleef ongewijzigd.
Menno Potjer

Arnhems Historisch Tijdschrift (jaargang 33)
De redactie koos ervoor om aan te sluiten bij de actualiteit van de herdenkingen die het jaar 2013 heeft gekend, door artikelen te plaatsen over Burgers Zoo, de Heidemij en de Slag om Arnhem. Andere onderwerpen werden echter niet geschuwd. Dit resulteerde in 23 artikelen, geschreven door negentien auteurs. Met de vaste rubrieken erbij (Gelders Archief en Signalementen) werden in totaal 236 bladzijden gevuld, zestien meer dan het jaar ervoor.
In de samenstelling van de redactie kwam één wijziging. De plaats van Jaap de Kleijn die zich heeft teruggetrokken werd ingenomen door Lyke Bosma.
Menno Potjer

Historische Herberg
Het jaar 2013/14 is het eerste lustrumjaar van de Historische Herberg (HH). Evenals alle voorgaande jaren trekt de HH altijd volle zalen. De werkgroep van de HH slaagt er elke keer weer in een programma samen te stellen dat de volle belangstelling heeft van de bezoekers.
Een belangrijk item op alle HH'n van 2013 was de herdenking van de Bestorming van Arnhem op 30 november 1813 - een initiatief van Prodesse Conamur - waarbij de Pruisen de Fransen uit Arnhem verjoegen. Op het strand van Scheveningen landde onze toekomstige Koning Willem I.
In april werd de HH uitgenodigd door de familie van Hooff van Burgers Zoo om daar de herberg te laten plaatsvinden. Het programma werd – naast de meldpunten – geheel gevuld door leden van de familie. Ondanks het intekensysteem liep het storm. De 'Historische Herberg op locatie Burgers Zoo' was een groot succes.
De HH verkreeg een echte zeepkist, gemaakt door werkplaats de Helling. Ook de Mode Biënnale kreeg aandacht. Gedwongen door omstandigheden was er nogmaals een HH op locatie en dit maal in het gebouw Rozet. Een plek met op de 5e verdieping een prachtig uitzicht over Arnhem. Bij die gelegenheid vond de première plaats van de film 'Bajonetten en Musketten 1813', onderdeel van de 1813-herdenking.
De laatste herberg van het jaar in november markeerde de gevarieerdheid in programmering. Via museumwoningen, een initiatief van Volkshuisvesting, en Arnhemse speldjes, klonk het lied 'Parel van Arnhem' als 'Ode aan Arnhem' gezongen door een 83-jarige Arnhemse.
De HH is een niet weg te denken platform voor iedereen die belangstelling heeft voor en betrokken is bij de geschiedenis van Arnhem.
Susan Haag

Stichting Gilde Stadswandeling Arnhem
Sinds 10 december 2013 is de nieuwe voorzitter van Gilde Arnhem Wim Verheggen, eveneens penningmeester van Prodesse Conamur. Met ondergetekende erbij is het Gilde Arnhem dus goed vertegenwoordigd in het bestuur van Prodesse. Zij zorgen er voor dat Gilde-gidsen waar mogelijk betrokken worden in projecten van Prodesse. De gidsen worden attent gemaakt

op de Prodesse-activiteiten via de Gilde- en Prodesse Nieuwsbrief en zij maken gebruik van hun lidmaatschap om lezingen en excursies van Prodesse bij te wonen.
Gilde Arnhem leverde een financiële bijdrage aan de film 'Bajonetten en Musketten 1813' en aan de kantstrook 1813.
Susan Haag

Stichting Geschiedschrijving Arnhem
Sinds de doorstart van de Stichting Geschiedschrijving Arnhem (SGA) in januari 2011 is Jan de Vries de vertegenwoordiger van Prodesse in het SGA-bestuur. Vanuit die functie heeft hij zitting in de redactieraad waarvan hij de voorzitter is.
In 2013 hebben SGA en Prodesse besloten nauwer te gaan samenwerken in het uitgeven van boeken. Dat heeft dit jaar geresulteerd in het boek '*Arnhem 1813. Bezetting en bestorming*' onder redactie van Onno Boonstra, Paul van Lunteren en Jan de Vries.
Na de publicaties in 2011 (Ingrid Jacobs over '*De Kameleon*') en 2012 (Bert Koene over '*Gerard Brantsen*') loopt de stichting nu 1-op-1: elk jaar wordt mede onder auspiciën van de SGA een geschiedkundige uitgave voor het grote publiek uitgebracht.
In verband met zijn reguliere drukke werkzaamheden heeft Jan de Vries besloten om na drie jaar de SGA te verlaten en het Prodessebestuur zoekt nu voor hem een vervanger.
Jan de Vries

De Vereniging Vrienden van Sonsbeek
Naast de doorlopende bemoeienis van de Vereniging met beheer, onderhoud en gebruik van de parken Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem springen de volgende punten uit de activiteiten van 2013 eruit:
Het waterrad van de Begijnemolen (Watermuseum)
Enkele jaren geleden heeft de Vereniging het initiatief genomen om het waterrad en alles wat daar bij hoort (zoals de watergoot) te herstellen. In het Watermuseum kan vervolgens het gebruik van de energie van het stromende water gedemonstreerd worden. In 2013 is, onder leiding van de Vereniging, hard gewerkt aan de restauratie van het rad en aan de financiering van het project. Naar verwachting wordt de nieuwe installatie in april 2014 in gebruik genomen.
Graanbalans
De Vereniging heeft bijgedragen aan de aankoop van een graanbalans, die oorspronkelijk eigendom was van Baron van Heeckeren van Enghuizen, vormgever van park Sonsbeek. De graanbalans is opgesteld in de Witte Watermolen.
Voorbereiding viering 25-jarig bestaan
In 2014 bestaat de Vereniging 25 jaar. Dit zal worden gevierd met een Jubileumconferentie op woensdag 28 mei 2014 over de betrokkenheid van burgers bij het stedelijk groen, onder de titel 'Onze Parken'. De voorbereidingen voor deze conferentie, die de Vereniging samen met het Gelders Genootschap organiseert, zijn in 2013 begonnen.
De relatie tussen de Vereniging en Prodesse
Prodesse heeft een vertegenwoordiger in het algemeen bestuur van de Vereniging. Daar was een vacature en sinds midden 2013 vervult ondergetekende die functie.
Age Bertoen

aHt

arnhems Historisch *tijdschrift*

Arnhems
Historisch
Genootschap
Prodesse
Conamur

JUNI 2014

aHt arnhems Historisch tijdschrift

Informatie
Internet: www.prodesse.nl
e-mail: prodesseconamur@gmail.com
telefoon: 055 - 505 06 00

Secretariaat
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Ledenadministratie
t.a.v. Wim Verheggen,
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Druk
Presikhaaf Bedrijven
HPC drukkerij BV

Jaargang 34, nr. 2

Arnhems Historisch Tijdschrift

Tijdschrift van de vereniging “Arnhems Historisch Genootschap onder de zinspreuk ‘Prodesse Conamur’ van 1792” over onderwerpen op het gebied van de geschiedenis van de stad Arnhem.

ISSN 1879-5242

Redactie

- Verschijnt de laatste maand van ieder kwartaal.
- Losse verkoop AHT: € 7,00.
- Kopij dient naar de hoofdredacteur te worden gestuurd.
- De richtlijnen voor auteurs zijn te raadplegen op internet: www.prodesse.nl/AHT.
- De in een artikel verkondigde mening is voor rekening van de auteur en kan derhalve los staan van de mening van bestuur of redactie.
- Het overnemen van artikelen is toegestaan met bronvermelding en na toestemming van redactie en auteur.

Bestuur

- Het periodiek wordt gratis toegezonden aan de leden van de vereniging. Per gezin (één adres) wordt slechts één exemplaar toegezonden.
- Het lidmaatschap van de vereniging bedraagt € 25,00 per jaar voor een individueel lidmaatschap en € 30,00 voor een gezinslidmaatschap. Het lidmaatschap kan op elk moment ingaan. Opzeggingen dienen vóór 1 december schriftelijk te geschieden.
- Contributie kan overgemaakt worden op bankrekeningnummer NL61 INGB 0000 8844 35 t.n.v. Prodesse Conamur, Arnhem.

Arnhems Historisch Genootschap
Prodesse Conamur

Inhoudsopgave

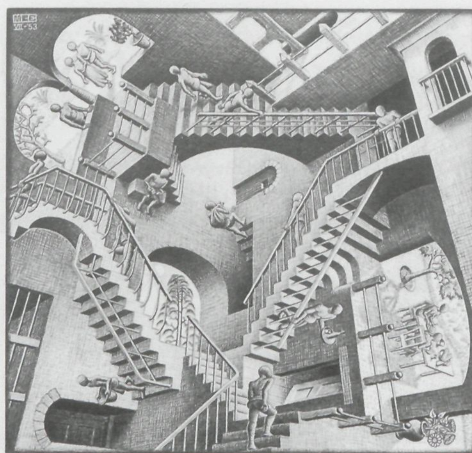
Omslag: Patriotse visie op slavernij in een borduursel van Louise van Ommeren, Arnhem, 1794, zijde (Collectie Rijksmuseum, Amsterdam). Nog tot en met augustus te bekijken in de tentoonstelling 'Threads' in Museum Arnhem aan de Utrechtseweg.

*De Arnhemse jaren van Maurits Cornelis Escher **

Pieter van der Kuil

Op 15 november 2014 gaat in het museum 'Escher in het paleis' aan het Lange Voorhout te Den Haag de tentoonstelling 'Verwondering' open, een tentoonstelling waarmee Micky Piller als curator afscheid neemt van haar museum. Een tentoonstelling waarin de 'Escher- trap' een prominente plaats inneemt!
Voor die tentoonstelling heeft ze mede-liefhebbers van het werk van Escher nodig. Zij is op zoek naar weergaven van trappen die de wereld op zijn kop zetten: Eschertrappen dus! Op de site van het museum[1] kunt u zich aanmelden bij 'Escher-trappen gezocht!' Een oproep aan u allen om een foto of andere weergave te vervaardigen die qua constructie kan wedijveren met de prent *Relativiteit*, die in 1953 zowel uitgevoerd is als litho als in houtsnede, in een oplage van 64. Op de site vindt u een aantal voorbeelden van dergelijke trappen, niet uit het oeuvre van Escher maar door derden gemaakt en geïnspireerd op de prent *Relativiteit*.

Absurde trappen
Wat zien we in die prent van Escher? Twee figuren passeren elkaar op een trap, de een afdalend de ander klimmend. Maar is het wel dezelfde trap? Elk bevinden zij zich in hun eigen, gescheiden werelden. Zij weten niet van elkanders bestaan. De klimmende figuur lijkt ook af te dalen. De gecorrigeerde werkelijkheid, een logische absurditeit, gerealiseerd door het veelvuldig draaien van onderdelen van de prent. Elders in de prent lijkt de onderkant van een trap de mogelijkheid te geven ook te dalen of te klimmen, een effect dat bereikt wordt door de aanliggende muur met deur en venster 45 graden naar rechts te draaien, waardoor in dit deel van de prent een afgescheiden wereld ontstaat met haar eigen werkelijkheid. De onderkant van deze trap bevindt zich in een andere wereld: die van de figuur die het als een normale trap ervaart en doelgericht afdaalt. Onze ogen draaien mee en menen het mogelijke waar te nemen. Ogen bedrogen!

M. C. Escher, Relativiteit, juli 1953, litho, 277x292 mm. © The M.C. Escher Company B.V. Baarn-Holland

Het is deze prent waarin Escher als in geen ander werk overduidelijk de trappartij van zijn oude HBS verwerkte. Zijn HBS-tijd samengebald in zijn werk. Hij moet het schoolgebouw als een labyrint, een waar doolhof hebben ervaren, wellicht was het een gebouw waarvan hij het liefst de uitgang zocht.[2]

Een bezoek aan het gebouw lijkt dan ook een persoonlijk optreden in een weergave van de wonderlijke wereld van Escher. Hier is een waarschuwing op zijn plaats. Niet iedere trap in zijn werk is gebaseerd op de Schoolstraat-trap. Maar hier dus wel. Kijk maar naar de onderkant van de trappen die staande in de hal van de school zichtbaar zijn en de arcaden die we vanaf het plateau, halverwege de trappen naar boven, waarnemen, en de linksonder naar links gedraaide boog met achterliggende deur, net als in het schoolgebouw waar de toegang tot achterliggende lokalen op die manier bestaat. Dit alles overtuigt: Escher verwerkte in deze prent zijn herinneringen aan zijn middelbare schooltijd. De trap die hij alleen met plezier opliep als hij op weg was naar het tekenlokaal van zijn leraar F.W. van der Haagen.[3]

Trappartij in de Gemeentelijke HBS Arnhem aan de Schoolstraat. (Foto Jan Tuinman)

Waar komt de inspiratie voor deze prent vandaan? Het antwoord moeten we zoeken in de opmerkelijke schoolloopbaan van Mauk Escher in Arnhem. Zelf liet hij zich daar niet over uit. Kennisoverdracht en iets uitleggen was niet Eschers sterkste kant. Dat merkten zijn docenten op de middelbare school al, maar ook in zijn latere leven heeft Escher zelden gehoor gegeven als een verklaring werd gevraagd voor de uitwerkingen in prenten van zijn wonderlijke wereld. Aan zijn vriend Bruno Ernst, pseudoniem van de wis- en natuurkundige Hans de Rijk, schreef hij ooit met betrekking tot verklaringen van zijn prenten: *"Ik kan alleen maar zeggen, kijk maar".*

Vroege jeugd

Mauk Escher werd op 17 juni 1898 geboren in het statige herenhuis Het Princessehof in Leeuwarden, een in drie woningen verdeeld voormalig stadspaleis, gelegen aan de Grote Kerkstraat 11. Een koninklijk onderkomen, gezien het feit dat het ooit werd bewoond door Maria Louise van Hessen-Kassel, de moeder van stadhouder Willem IV. Vader Escher huurde de middelste woning in het herenhuis vanaf 1895 voor fl 1200,- per jaar.

Mauk Escher op 5-jarige leeftijd. (Foto uit M.C.Escher, een biografie, geschreven door Wim Hazeu)

In 1903 verhuisde het gezin Escher met de vier kinderen naar Arnhem, waar vader was aangesteld als hoofdingenieur en directeur van Rijkswaterstaat, kantoorhoudend op de Markt, in de griffierswoning van het oude Provinciehuis.[4] De twee stiefbroers studeerden al en verbleven niet meer thuis.

Mauk was toen 5 jaar en bezocht, zij het voor korte tijd, de fröbelschool aan de Driekoningenstraat in Arnhem. Vader had een statige Arnhemse villa gekocht voor fl 21.000,-, het pand oostelijk van de kruising Utrechtseweg met de Vijfzinnenstraat, Utrechtseweg 19 (oude nummering). Deze villa en de daar oostelijk van staande rij woningen werden in WO II verwoest.

Utrechtseweg 19. Achter de lantaarnpaal de nog bestaande villa (huidig nummer 59). Daarvoor, links, met balkon en baldakijn het huis van de familie Escher. (Foto, collectie Gelders Archief)

De eerste jaren in Arnhem leed Mauk aan nogal wat kwalen zodat hij op aanwijzing van de huisarts twee jaar doorbracht in Zandvoort (in 1905) en Noordwijk aan Zee (1906). In Zandvoort bezocht hij enige tijd ook een lagere school, een tijd waarover hij nog jaren nadien met afgrijzen sprak. Als buitenbeentje leed hij zeer onder de pesterijen van zijn klasgenoten. Het rode pakje en het matrozenpakje die zijn moeder hem daar liet dragen vergrootte de mogelijkheden van de kinderen te Zandvoort om hem te treiteren en hem zich ongelukkig te laten voelen.[5]

In 1906, als 8-jarige, is hij voldoende aangesterkt om in Arnhem zijn schoolloopbaan te vervolgen. Na de pensionering van vader Escher in 1908 wordt hij als 10-jarige geplaatst in de derde klas van de Arnhemsche Schoolvereniging, gevestigd, zoals nu, in de Brugstaat 6, een particuliere school die kinderen voorbereidde op de HBS dan wel het Gymnasium. Het gebouw lag een goede 100 meter van de ouderlijke woning. Een tijd waarin zijn fantasie volledig tot ontwikkeling kwam.

Mauk Escher, vooraan zittend tweede van links, in zijn matrozenpakje te Zandvoort. (Foto collectie Gemeentemuseum Den Haag)

Een dertigtal meters noordwaarts van de school lag een rijke bron voor fantasieën. Na schooltijd haastte Mauk zich met zijn, helaas jonggestorven, broer Nol naar de Diaconessenbrug of IJzeren Brug over het spoor in de Brugstraat waar zij vol interesse oostwaarts keken op het spoorwegemplacement nabij station Arnhem, een wirwar van rails, wissels en de ijzeren overkapping over de perrons, met van spoor wisselende treinen. In die tijd ontwikkelde hij, naar zijn zeggen in zijn ledikant gelegen, zijn gedachteassociaties, waarbij hij twee totaal verschillende begrippen middels een aantal tussenstappen aan elkaar koppelde. Later bouwde hij hierop voort met 'complementaire vormassociaties' die in zijn werk een prominente plek innemen. Denkt u daarbij aan zijn indrukwekkende *Metamorphosen*.

Op zijn lagere schooltijd in Arnhem keek hij later in zijn leven met genoegen terug. Vader spaarde kosten noch moeite om het Mauk en Nol naar de zin te maken. Wandelde veel met hen in de omgeving, naar het park Sonsbeek, naar Mariëndaal en naar de nabijgelegen Borgerboom en naar de spoorbrug over de Rijn bij Oosterbeek. Later nam hij hen mee op buitenlandse reizen naar Tirol en Bretagne en Parijs. Thuis werd aan zijn opvoeding gewerkt middels de pianolessen van

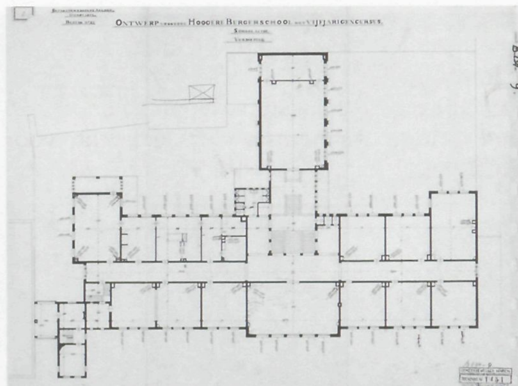
Wilhelmina Stenfert Kroese-Dupuy, de vrouw van de hoofdredacteur van de Arnhemsche Courant. Zij wist vader te verleiden een vleugel voor de jongeman te kopen. Toen hij na enige jaren meer aandacht kreeg voor de cello vond het instrument een bespeelster in zijn jeugdliefde Roosje Ingen Housz. Energiek volgde hij timmerlessen en houtbewerking door de timmerman Van Eldik, gegeven in een in de tuin achter het huis gebouwde schuur, lessen die hem later als graficus zeer van pas kwamen. Zijn vader liet hem menigmaal door de sterrenkijker kijken die op het platte dak van het ouderlijk huis aan de Utrechtseweg was geplaatst, keurig omgeven door een balustrade.

Diaconessenbrug met Brugstraat. Op de achtergrond Utrechtseweg 59.
Tweede villa links daarvan, aan de Brugstraat, de lagere school van Mauk Escher. (Foto, collectie Gelders Archief)

De HBS-tijd

In 1912 is Escher toegelaten tot de eerste klas van de Gemeentelijke HBS in de Schoolstraat. Het gebouw werd in 1904 ontworpen door de architect G. Versteeg, van 1901 tot 1914 adjunct-directeur Gemeentewerken Arnhem. Van zijn hand zijn o.a. ook de Gemeentelijke Hogereburgerschool voor meisjes aan de Apeldoornseweg (vanaf 1968 de huisvesting van de Lorentz HBS) en huizen ten behoeve van de 'Woningbouwvereniging voor Ambtenaren te Arnhem' aan het Goeman Borgesiusplein, de in WO II verwoeste tramremise van de Gemeente Electrische tram, maar ook het inmiddels afgebroken slachthuis en menig transformatiehuisje van de PGEM.

Ontwerp van G. Versteeg voor het gebouw der Gemeentelijke HBS Arnhem in de Schoolstraat, verdieping met trappartij en boven het tekenlokaal van F.W. van der Haagen. (Foto, collectie Gelders Archief)

In de eerste klas zaten kinderen van 11 tot 16 jaar, zodat Escher met zijn leeftijd van 14 jaar niet te zeer opviel. Op zijn zachtst gezegd: een weinig gelukkige tijd. In 1919 vatte hij in een brief aan zijn vriendin Roosje Ingen Housz, zijn schooltijd bondig samen: *De Arnhemse hel.*[6] Het liet hem aanvankelijk niet los en in 1924 schreef hij aan zijn vriend Bas Kist: *De schoolbanken der HBS te Arnhem, vervloekte nagedachtenis. Ik griezel als ik er nog aan denk.*[7] Op zijn eindrapport van de eerste klas stonden louter onvoldoenden behoudens een 6 voor Hoogduits en een 7 voor handtekenen.[8]

Niet dat hij de leraar Duits dankbaar was voor het gegeven onderwijs. Later vertelde Escher dat hij een grote hekel aan zijn leraren Duits had. Daarbij sprak hij over zijn leraar J. Menkema, zonder ooit diens naam te noemen, met het agnomen 'De grote mof', een overigens in brede kring gebruikte bijnaam onder de leerlingen van die tijd. Diens sectiegenoot Van Olphen werd 'De kleine mof' genoemd. Slechts de docent Natuurhistorie, Anthonie Oudemans en de tekenleraar F.W. van der Haagen konden op zijn sympathie rekenen. Ook aan de in 1916 reeds gepensioneerde maar (vanwege mobilisatie van de zittende conciërge) teruggekeerde oud-conciërge Baard had Mauk veel steun. Deze wachtte na 8.30 uur altijd met de bel tot hij, de Schoolstraat afturend, geen hij-

Vergadering van leraren in de gymzaal van de HBS aan de Schoolstraat op 13 juli 1915. Tweede van links A.C. Oudemans. Zittend meest rechts F.W. van der Haagen. Staande rechts-achteraan de rector dr. H. Hulshof. (Foto, collectie Gelders Archief)

gende potentiële laatkomers meer zag. Deze mildheid beviel Escher en hij maakte er graag gebruik van.

Platwormen

In 1959 maakte Escher een kostelijke litho *Platwormen*. Hoe komt een graficus bij een dergelijk onderwerp? Ook hier is vermoedelijk weer sprake van een verwerking van een herinnering uit zijn tijd op de Gemeentelijke HBS. Zijn docent Anthonie Cornelis Oudemans (1858-1943) was gepromoveerd op, jawel, platwormen en kon er bij tijd en wijle gepassioneerd over verhalen.[9] Deze uitmuntende docent was zoon van de grote astronoom Jean Abraham Chretien Oudemans (1827-1906), die lange tijd directeur van het Utrechts observatorium was.

Escher zal met genoegen de verhalen van zijn docent Natuurhistorie hebben aanhoort. Diens grote kennis van insecten en zijn vroeger directeurschap van de Haagse Dierentuin konden rekenen op zijn grote aandacht. Bovendien was Oudemans een zeer vaardig tekenaar.

Van der Haagen

Tekenleraar van der Haagen was een afstammeling van de zeventiende-eeuwse schilder Joris van der Haagen. Hij herkende het talent voor tekenen bij de jonge Escher. Hij had een indrukwekkende verzameling werken van zijn verre voorouder, waaronder veel tekeningen, die in 1927 in het Gemeentemuseum Arnhem tentoongesteld werden. Ook schreef hij een boek over zijn voorvader. In 1914 verscheen *Joris van der Haagen, kunstschilder, Hoofdman v/h St. Lucasgilde te 's-Gravenhage*.

Van der Haagen heeft Escher gedurende zijn middelbare schooltijd steeds gemotiveerd en suggesties gedaan. Wellicht had Escher inzage in de verzameling van Van der Haagen en is dit een verklaring voor

zijn levenslange voorkeur voor zestiende- en zeventiende-eeuwse kunst. Tussen docent en leerling ontstond gaandeweg een hechte vriendschap.

Linosneden

Samen met zijn vriend Bas Kist, zoon van een directeur van een levensverzekeringmaatschappij die op het Gymnasium in de Beekstraat zat, zette Escher zich vanaf 1916, op aanraden en met aanwijzingen van Van der Haagen, aan de vervaardiging van vier linosneden. Hij was na twee keer de tweede klas eindelijk in de derde klas beland. Hij maakte een portret van vader Escher, een kinderkopje, een chrysant en een ex libris voor vriend Bas Kist, weergevende een doodskist met daarop een monter zittend geraamte. Op 17 januari 1917, twee maanden voor de verhuizing naar Oosterbeek,[10] regelde Van der Haagen een bezoek aan de schilder-graficus Gert Stegeman[11] die net op de eerste verdieping in de Sabelpoort een atelier had betrokken.

Deze oud-winkelier in wollen ondergoed was, als autodidact, lid van de kunstenaarsvereniging Artibus Sacrum met een sociëteit in de Korenbeurs op de Korenmarkt, een club waarvan Van der Haagen bestuurslid was.[12] Stegeman hielp Escher en Kist met aanwijzingen verder op het pad van graficus en stond hen het gebruik van de pers toe. Aanvankelijk linosneden: een tweetal zelfportretten, een kip met ei, een stilleven, een baby, een jonge lijster, een monogram, zijn eerste ex libris maar na aanmoediging van Stegeman ook twee etsen: de spoorbrug over de Rijn bij de Rosandepolder in Oosterbeek en de *Mascotte*. Daar Escher niet zeker van zijn zaak was drukte Stegeman ze voor hem af.

Bestuur van de Arnhemse kunstenaarsvereniging Artibus Sacrum. Zittend van links naar rechts, burgemeester De Monchy, zijn echtgenote, en voorzitter Frohwein. Staande tweede van rechts F.W. van der Haagen. (Foto verscheen 18 februari 1928 in De Prins)

Gert Stegeman in zijn atelier in de Sabelspoort. (Foto RKD, Den Haag)

Het was wederom meer dan duidelijk: de school kwam bij Escher op de tweede plaats. Zo tenniste hij liever op Klarenbeek en schaatste hij in de winter op de ijsbaan aan de Molenbeekstraat. Vader hielp hem op niet onverdienstelijke wijze verder van het huiswerk af door hem veelvuldig mee te nemen naar muziekuitvoeringen van de Arnhemse Orkestvereniging, waar zijn celloleraar Leo Ruyghrock eerste cellist was. Ook toneeluitvoeringen werden veelvuldig bijgewoond.

De vierde klas moest Escher eigenlijk ook over doen, maar vader oefende grote druk uit om, geheel ten onrechte, een overgang te bewerkstelligen. Zijn goede relatie met de directeur der school dr. H. Hulshof, tevens zijn leraar kosmografie, zorgde voor een plaatsing in klas 5. De dreiging van een oproep in militaire dienst werd door vader vol overgave in de strijd gegooid, en ach, eigenlijk was het overgangsrapport van Escher van 4 naar 5 qua cijfers het hoogtepunt in zijn schoolloopbaan. Een 5 voor wiskunde, een 3 voor scheikunde, vijven voor Aardrijkskunde, Frans, Geschiedenis, Staatsinrichting en Staathuishoudkunde: 7 onvoldoenden op

18 vakken! Overduidelijk getuigt de 8 voor zowel handtekenen als lijntekenen van zijn beperkte belangstelling voor het gebodene op de school. In het eindexamenjaar verbeteren de prestaties bij de vakken niet. Op zijn eindexamen laten de cijfers ongeveer eenzelfde beeld zien als bij de afgedwongen bevordering van de vierde naar de vijfde klas, zij het dat de 5 voor wiskunde door een 6 bij werktuigkunde het gecombineerde cijfer op een 6 brengt. Met een gecombineerde 8 voor de tekenvakken de twee enige voldoendes.

Niet in wrok terugkijken

Zijn medescholieren Jan van der Does de Willebois, zoon van de president van het Arnhemse gerechtshof en zijn grote jeugdliefde Roosje Ingen Housz, dochter van de griffier van het Arnhemse gerechtshof tezaam met zijn boezemvriend Bas Kist hebben hem door deze rampjaren heen nog enige vreugde in het leven gegeven. Zij vormden met Conny Umbgrove het kwartet 'Arnhem en Omstreken'. Op een foto van het vriendenkwartet lijkt Escher de enige die geen poging doet het instrument te bespelen. De linkerhand plat op de toets en de strijkstok in een curieuze stand. Zijn medekwartetleden doen meer moeite samenspel te suggereren.

Het kwartet Arnhem en Omstreken. V.l.n.r. Mauk Escher, Bas Kist, Roosje Ingen Housz en Conny Umbgrove. (Foto collectie Gemeentemuseum Den Haag)

Ondanks een betrekkelijk ongelukkige tijd in de Schoolstraat was Escher niet haatdragend jegens zijn oude school. Los van de in zijn werk weerkerende herinneringen aan zijn schooltijd, de trappartij met de arcades, en de platwormen van Oudemans, bedacht hij bij tijd en wijle zijn oude school. Bij het verschijnen van VAEVO-uitgaven[13] zorgde hij altijd dat door hem getekend exemplaren naar zijn oude HBS gingen: *'De tweede scheppingsdag'*, *'Tegenstellingen'*, *'Drie werelden'* en *'Boven en onder'*. Buiten de VAEVO om schonk hij ook een exemplaar van de in een portefeuille gestoken zes scheppingsdagen die hij in die tijd voor f 100,- verkocht.

Een laatste gift betrof de door hem in 1965 aan het ministerie van Onderwijs, in een oplage van 60 bladen, geleverde litho *'Belvedère'* t.b.v. verspreiding op scholen in de West. Ook hiervan kreeg zijn oude school een, zij het niet gesigneerd, exemplaar. Fraaie voorbeelden van de weergave van zijn niet bestaande wereld.

Gedenksteen

In 1946, bij het 80-jarig bestaan der HBS, verzorgde hij op verzoek van een reünisten-comité het ontwerp en de uitvoering in zandsteen van een gedenksteen voor de in WO II omgekomen oud-leerlingen. Bij de onthulling daarvan op 17 december 1947 was hij niet aanwezig. De wiskundeleraar dr. J. H. Wansink, later twee jaar rector der school, was de drijvende kracht achter dit initiatief.

Ter gelegenheid van dit 80-jarig bestaan eerde men een andere briljante oud-leerling en werd de naam der school veranderd in Lorentz HBS. Toen in 1968 het gebouw in de Schoolstraat werd verlaten voor het gebouw van de meisjes-HBS aan de Apeldoornseweg, met later als dependance de Witte Villa in Park Sonsbeek, nam zijn opvolger Wiemer Sjoerdsma de steen mee naar het nieuwe gebouw, waar het andermaal in de hal werd ingemetseld.

Begin jaren `80 van de vorige eeuw verhuisde men, inmiddels Lozentz S.G. geheten, naar de Groningensingel en wederom ontfermde zich een rector over de steen. Jan Fiechter liet hem voor de derde keer inmetselen in de hal van de nieuwbouw. Iedere generatie leverde een beschermer voor de steen. Toen de muur in de hal werd wegge-

broken bij een verbouwing in de jaren `90 mocht ik mij als zodanig opwerpen. Heden is hij te vinden in de gang bij de docentenkamer aan de Groningensingel, met ernaast een op perkament uitgevoerde opsomming van de 59 omgekomen oud-scholieren. Het gebouw aan de Schoolstraat staat op de lijst van Rijksmonumenten en wel onder nr 516846. Misschien kan de steen van Escher aan de Groningensingel op een monumentenlijst van de gemeente Arnhem worden geplaatst?

Gedenksteen door M.C. Escher, 1947. (Foto Jan Tuinman)

In 1986 gaf Liesbeth Brandt Corstius mij de ruimte om een tentoonstelling in het Gemeentemuseum in te richten t.g.v. het 120-jarig bestaan der Lorentz HBS. Van de zes ooit aan deze school geschonken bladen kon ik er op een tentoonstelling, met een kleine 100 werken van Escher, nog drie opnemen. De andere drie werken zijn ooit, vermoedelijk bij een afscheid van docenten, meegegeven als een aardig presentje. Horloges zijn, in dit verband helaas (!), niet gebruikelijk in het onderwijs. Op de bovenverdieping van de school, achter slagvast perspex, op zware profielen middels keilbouten aan de muur bevestigd, hangen deze bladen, hopelijk bewaakt door een nieuwe generatie van beschermers van het cultureel erfgoed, docenten die zich, net als hun vele voorgangers, bewust zijn van de rijke geschiedenis van de oude Gemeentelijke HBS en haar rechtsopvolgers. Een geschiedenis waarin Maurits Cornelis Escher, ondanks zijn povere schoolresultaten, een prominente plaats inneemt.

Geraadpleegde literatuur

Koomen, P., M.C. Escher, houtsnijder en teekenaar, *Maandblad voor Beeldende Kunsten*, juni 1930

W. Sjoerdsma e.a., *Transformaties, 100 jaar HBS Arnhem*, Arnhem 1966

Bibeb, Interview met M.C. Escher, *Vrij Nederland*, 20 april 1968

Locher, J.L., *De werelden van M.C. Escher*, Amsterdam 1971

Locher, J.L., *Leven en werk van M.C. Escher*, Amsterdam 1981

Ruler, D. van, *Verbeeldingen van werkelijkheid*, Rotterdam 1992

Peelen, G.J., 'M.C. Escher en de kunst van het kijken', *Wetenschap, Cultuur & Samenleving*, april 1996

Hazeu, W., M.C. Escher, *Een biografie*, Baarn 1998

Noten

* Rede (enigszins aangepast) uitgesproken bij gelegenheid van de onthulling op 28 februari 2014 van de kantstrook voor M. C. Escher voor het bordes van het gebouw van de voormalige HBS aan de Schoolstraat in Arnhem.

1. www.escherinhetpaleis.nl, Lange Voorhout 74 Den Haag
2. Dick van Ruler meldt in *Verbeeldingen van de werkelijkheid:* 'Architectuur… wordt symbool van een als een ondoorzichtig labyrint opgevatte wereld.'
3. Franciscus Wilhelmus van der Haagen (Den Haag 1881-Arnhem 1955).
4. In eerste echt was vader Escher in 1882 gehuwd met Charlotte Maria de Hartitzch. Uit dit huwelijk werden Mauks stiefbroers Edmond (Eddy) George en Berend (Beer) George geboren. De laatste werd later hoogleraar geologie in Delft. Kort na de geboorte van Berend overleed diens moeder. In 1892 huwde hij zijn tweede vrouw Sarah Adriana Gleichman, dochter van Johan George Gleichman die minister van Financiën en voorzitter der Tweede Kamer was. Uit dit huwelijk werden George, Arnold August (Nol) en Mauk geboren.
5. Vader Escher merkte in zijn dagboek op dat op de school van de onderwijzer Schumacher 'eenvoudige dorpskinderen' zaten. De uit een welvarend gezin komende Mauk was hier kennelijk bepaald niet op zijn plaats. Op de school werd hij als linkshandige voorts gedwongen rechts te schrijven.
6. Brief geschreven in villa Rozande te Oosterbeek aan Roosje Ingen Housz, 4 mei 1919.
7. Brief vanuit Siena (Italië) aan Bas Kist, 1 juli 1924.
8. Zijn rapport: Cijferkunst 5-, Algebra 5-, Meetkunde 5, Natuurhistorie 5, Aardrijkskunde 4+,

Geschiedenis 5, Nederlandsch 5, Fransch 5, Hoogduitsch 6, Handtekenen 7, Gymnastiek 5, Schoonschrijven 5.

9. Van de 45 afgedrukte bladen bevindt zich één in de verzameling van het Museum Arnhem. In die collectie zitten 22 prenten waaronder de mezzotint *Oog* uit 1946 en *Drie Bollen* uit hetzelfde jaar en *Dag en Nacht* uit 1938. Voorts is vermeldenswaard een wandkleed uit 1950, naar ontwerp uit 1949 van Escher, geweven door weverij Ed de Cneudt te Baarn.
10. Vanwege de overlast van de zich in WO I sterk uitbreidende fabriek van Stokvis aan de Vijfzinnenstraat, dus in de achtertuin van de Eschers, besloot vader de villa Rosande aan de Utrechtseweg te Oosterbeek te kopen (huidige nummering 62). Hij betaalde er fl 27.000,- voor. In maart 1917 werd het nieuwe huis betrokken. Op de eerste verdieping had Mauk een studeerkamer met een uitbouw in het aan de villa gebouwde torentje en daar recht boven, op zolder, een slaapkamer.
11. Gert Stegeman, Aalten 1858 - Arnhem 1940. Maakte studiereizen naar Algerije, Portugal en Spanje. Op 21 december 1933 werd ter ere van zijn 75ste verjaardag een ere-tentoonstelling in de Korenbeurs te Arnhem ingericht. Escher woonde en werkte toen te Rome en zal niet aanwezig zijn geweest.
12. In het bestuur zaten in 1928 J. W. Frowein, voorzitter, J. C. Koningsberger, secretaris, en S. Gouda Quint, penningmeester. Voorts Xeno Münninghof, W. van Hulst, J. Wolthers, L. Schilt, A. A. Jesse, J. W. Franken, B. W. Kraake en F. W. van der Haagen als algemeen bestuurslid. Burgemeester S.J.R. de Monchy hield t.g.v. het vijftigjarig bestaan van de vereniging Artibus Sacrum een toespraak, bij de vernissage van een tentoonstelling van werken uit het bezit van ingezetenen van Arnhem en omgeving, zowel oude als nieuwe kunst. Hij wees op de geringe belangstelling en bestedingen van het grote publiek voor beeldende kunst in vergelijking met muziek en letteren en teleurstellingen die Artibus Sacrum bij zijn maandelijkse tentoonstellingen ondervond.
13. Vereeniging ter bevordering van het aesthetisch element in het voortgezet onderwijs.

NOG MEER OVER ESCHER

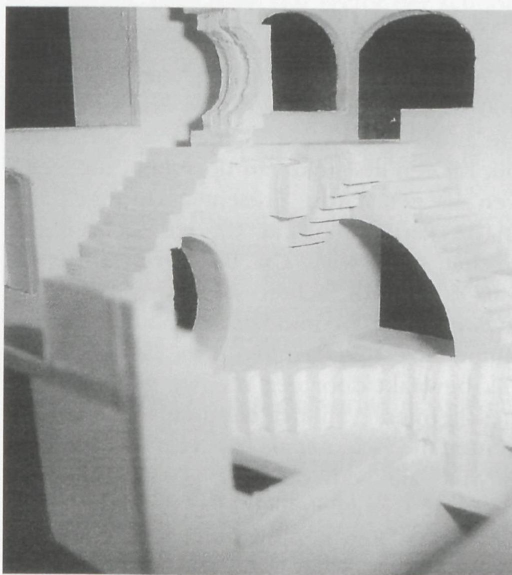
Henk van Tongeren

In aansluiting op het artikel van Pieter van der Kuilen is het wel aardig om over een paar punten nog wat aanvullende opmerkingen te maken.

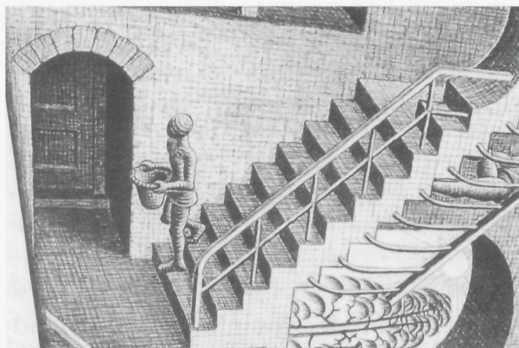
Was Escher een slechte leerling?
In 1912 was er nog geen toelatingsexamen voor de HBS. Mauk Escher had een aanbeveling en een vrij goede beoordeling gekregen van het hoofd van zijn lagere school, mevrouw Batenburg. Zijn rapportcijfers waren inderdaad vrij aardig: Aanleg 7, Vlijt 7, Lezen 6, Schrijven 6, Rekenen 7,8, Aardrijkskunde 7,8, Nederlandsch 6 en Fransch 6.

Hoewel hij zelf in een interview met Bibeb vertelde dat hij nooit een voldoende voor wiskunde had gehaald, blijkt het dat hij toen hij de tweede klas opnieuw deed, hij vier keer een 8 scoorde, voor Cijferkunde, Meetkunde, Algebra en Handtekenen en nog een 6 voor Nederlandsch (september 1914).

Daarna werd het inderdaad minder, hij zakte zelfs voor zijn eindexamen. Dat was een tegenvaller, omdat hij bouwkunde wilde gaan studeren in Delft. Nu werd het de

Maquettte van Relativiteit, Vic Wendel.

Detail van trap uit Relativiteit.

Detail van trap van de HBS.

School der Maatschappij voor Bouwkunde en Kunstnijverheid in Haarlem. Die toelating zal wel op zijn eindexamencijfers gebaseerd zijn: twee achten voor Hand- en Lijntekenen en twee zevens voor Wiskunde en Nederlandsch. Niet verwonderlijk is het dus dat hij later wiskunde gebruikte voor zijn prachtige ontwerpen en Nederlands uiteraard voor de toelichtingen daarbij.

Over het trappenhuis en *Relativiteit*

Escher heeft zelf in zijn eerste boek, *Grafiek en tekeningen* (1953) de volgende toelichting gegeven op zijn beroemd geworden litho *Relativiteit:*

'Drie zwaartekrachten werken hier op en door elkaar. Drie aardoppervlakken snijden elkaar onder hoeken van 90 graden en op elk dezer aardbodems wonen mensen. Bewoners van twee verschillende werelden kunnen op hetzelfde vlak niet lopen, staan of zitten, want hun noties van horizontaliteit en verticaliteit zijn niet hetzelfde. Maar, o wonder, op dezelfde trap kunnen zij dat wel. Als zij zich op dezelfde trap naast elkaar, in dezelfde richting voortbewegen, dan klimt de ene naar boven terwijl de andere naar beneden daalt. Gaan zij in tegengestelde richting, dan kruisen hun wegen elkaar, maar van een ontmoeting kan geen sprak zijn, want zij weten niets van elkanders bestaan en ieder kent slechts zijn eigen wereld.'

De drie werelden zijn ook terug te vinden in de drie tafereeltjes met bomen. Het is een leuke puzzel om na te gaan wie in welke wereld kan komen. Op de prent staan zestien figuurtjes afgebeeld, waarvan er steeds vijf redelijk eenvoudig in een 'tuintje' kunnen worden gebracht. De zestiende in het middelpunt van de prent (volgens Escher een kolenman) is wat moeilijker te plaatsen. Zwaartekracht en middelpunt waren voor Escher belangrijke begrippen.

Hoewel *Relativiteit* doet vermoeden dat Escher hier een 'onmogelijke wereld' heeft gemaakt, die in werkelijkheid niet na te maken is, bleek het toch mogelijk er een maquette van te maken, zoals Vic Wendel heeft bewezen. Het is vooral door de manier waarop Escher zijn personen op de trappen heeft geplaatst dat er een onmogelijke situatie is ontstaan.

Dat laatste bewijst ook de montage die men kan maken door een deel van de litho in een foto van het trappenhuis te plaatsen. Het past perfect. Het onmogelijke blijkt mogelijk te zijn.

Oude of hernieuwde indruk?

Volgens sommige auteurs is het onwaarschijnlijk dat Escher zich 35 jaar na zijn eindexamen dat trappenhuis nog goed kon herinneren, toen hij *Relativiteit* maakte. Het is echter denkbaar dat hij in 1947 de school opnieuw heeft bezocht, toen hij een gedenksteen voor de oorlogsslachtoffers moest maken. Ook al had hij niet zulk goede herinneringen aan die school, hij moet toen in dat geval toch gezien hebben dat er ook iets heel moois aan was. Althans, dat hij er iets heel moois van maken kon. Dat heeft hij dus gedaan, op grond van zijn oude of anders hernieuwde indrukken, tot ons groot genoegen.

Profvoetbal in Arnhem

Schimmenspel in aanloop invoering betaald voetbal in 1954

Ferry Reurink

Dit jaar precies zestig jaar geleden werd het profvoetbal in Nederland ingevoerd. In twee verschillende competities, georganiseerd door de Koninklijke Nederlandse Voetbalbond (KNVB) en de 'wilde' Nederlandse Beroepsvoetbalbond (NBVB), konden voetballers voor het eerst in eigen land geld verdienen met hun sport. In Arnhem startte Vitesse in september 1954 in de semiprofcompetitie van de KNVB. De club speelde echter met een zwaar gehavend team omdat liefst zeven spelers al waren overgestapt naar Beroepsvoetbalclub De Graafschap in Doetinchem. Deze club speelde in de competitie van de NBVB en had enkele maanden eerder het levenslicht gezien. Op dat moment verzette de KNVB zich nog sterk tegen profvoetbal. Vitesse had zich geconfirmeerd aan de amateuridealen van de nationale voetbalbond, totdat de KNVB eind augustus 1954 alsnog overstag ging en betalingen toestond in haar hoogste voetbalklasse.

Het verhaal van 'de zeven dissidenten' van Vitesse is een klassieker uit de historie van het Arnhemse voetbal. Veel minder bekend is dat er ook in Arnhem een initiatief is geweest voor een profclub onder de vlag van de NBVB. Vanwege de betrachte geheimzinnigheid in de aanloop naar de invoering van het betaald voetbal zijn bronnen helaas schaars. Dit artikel bevat daarom naast feitenmateriaal ook een oproep voor meer achtergrondinformatie.

Benefietwedstrijden

Het voetbal in Nederland raakt in het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw in een grote dip. Het niveau van de vaderlandse competitie daalt, onder andere omdat spelers vertrekken naar landen als Frankrijk en Italië. Dit zijn landen waar geld kan worden verdiend met het spelen van voetbal, zelfs door spelers die in Nederland als van een tweede garnituur worden bestempeld. Omdat profvoetballers door de KNVB worden geroyeerd en dus ook niet meer kunnen spelen voor het Nederlands elftal, heeft dit ook gevolgen voor ons nationale team. Tussen november 1949 en juni 1954 wint Oranje slechts drie van de 27 gespeelde duels.[1]

Wrang genoeg staan twee benefietwedstrijden voor slachtoffers van de Watersnoodramp van 31 januari 1953 aan de basis van een ware revolutie in voetballend Nederland. Terwijl het Nederlands (amateur)elftal roemloos met 1-2 verliest tegen Denemarken – gelukkig kan wel 200.000 gulden worden bijgeschreven bij het Rampenfonds – organiseren in Frankrijk spelende Nederlandse profspelers een achteraf legendarische wedstrijd in Parijs. Zij slagen erin van het Franse elftal verrassend te winnen: 1-2. Bijzonder is dat zeker 4000 Nederlanders de moeite hebben genomen naar het Parc des Princes in Parijs te reizen, om de getroffenen van de watersnood te steunen, maar ook om met eigen ogen te zien hoe 'hun' profs het zullen doen tegen het sterke Franse team. Het contrast met het officiële Nederlands elftal kan niet groter. Betaald voetbal in ons land lijkt dichterbij dan ooit.

Jan de Natris

Eind 1953 gaat een aantal mensen uit Amsterdam zich concreet bezighouden met de realisatie van beroepsvoetbal in Nederland. Zij komen geregeld bij elkaar en brengen niet veel later spectaculair nieuws in de media: in september 1954 zal in Nederland een profcompetitie beginnen, georganiseerd door de spiksplinternieuwe Nederlandse Beroepsvoetbalbond (NBVB).[2] Er is voldoende kapitaal beschikbaar, van buitenlandse geldgevers, en er zijn zelfs al clubs en spelers die zich bereid hebben verklaard bij de bond te willen spelen.[3] Een van de initiatiefnemers van de NBVB is bestuurslid ('algemeen technisch leider') Jan de Natris (1895-1972), ex-voetballer van onder andere Ajax en het Nederlands elftal maar ook van Vitesse uit Arnhem. Al tijdens zijn actieve voetbalcarrière liet hij zich in uiterst liberale bewoordingen uit over beroepsvoetbal, zoals na zijn overgang van Blauw Wit (Amsterdam) naar stadgenoot Ajax in 1917. Hij wisselde daarna nog regelmatig van club, iets wat de Nederlandse Voetbalbond (NVB, vanaf 1929 Koninklijk en sindsdien KNVB) allerminst vertrouwde. Met name 'uitstapjes' van de vedette naar De Spartaan (seizoen 1921-'22) en de *last minute* overstap van Ajax naar Vitesse – vlak voor het sluiten van de overschrijvingstermijn van het seizoen 1925-'26 – deed bij menigeen de wenkbrauwen fronsen.[4] Dit leidde zelfs tot onderzoeken of De Natris niet in strijd met de amateurbepalingen had gehandeld, maar deze leverden niets op.[5]

De snelle buitenspeler speelde uiteindelijk drie seizoenen in Arnhem, waar hij (geoorloofd) zijn geld verdiende als 'handelsreiziger' in sanitaire voorzieningen bij de firma Stokvis. De Natris bleef echter officieel in Amsterdam wonen, waar zijn echtgenote een sigarenzaak beheerde.[6] Ook dit gegeven versterkte de geruchten over eventuele vergoedingen van Vitesse aan de speler. Toen bekend werd dat De Natris reis- en verblijfskosten voor zijn vrouw naar Arnhem kreeg uitbetaald door Vitesse, leverde dit de club in december 1926 een publieke reprimande op van de nationale voetbalbond. Een straf bleef uit, maar Jan de Natris moest van de voetbalbond het geld wel terugbetalen aan de club.[7]

Jan de Natris in het shirt van Vitesse in 1925.

Profvoetbalclub Arnhem

Terug naar januari 1954, de maand waarin de Nederlandse Beroepsvoetbalbond de steun van het voetbalpubliek probeert te winnen voor het profvoetbal. Jan de Natris laat een journalist van het dagblad *De Tijd* weten: 'Wij voeren geen actie tegen de K.N.V.B. Wij zullen niet ronselen, geen lasterpraatjes rondstrooien. Wij willen slechts trachten in Nederland goed voetbal te laten spelen en de spelers op hun beurt in staat stellen met voetbal hun brood te verdienen.'[8]

Hij zegt dit na de belangrijke bestuursvergadering van de NBVB op 3 januari 1954, de dag waarop 'perscommissaris' Harry van Lent met meer achtergrondinformatie naar buiten treedt. Belangrijk gegeven is dat de bond meldt in reeds elf plaatsen clubs, of initiatieven daartoe, te vertegenwoordigen. Bij twee verenigingen ('Amsterdam' en, in Enschede, 'Twenthe') is 'alles' zelfs al geregeld, terwijl bij de overige negen initiatieven ook Arnhem wordt genoemd.[9]

Volgens de *Arnhemse Courant* van 6 januari 1954 heeft Jan de Natris een belangrijke rol gespeeld om in Arnhem een beroepsvoetbalclub op te zetten. Onder de kop 'De profvoetbalclub Arnhem in wording' staat te lezen: 'Wij vernemen uit betrouwbare bron, dat ook in Arnhem reeds een organiserend comité is geformeerd ten dienste van de profvoetbalclub Arnhem. Dit comité is samengesteld nadat de heer De Natris Arnhem bezocht heeft en voeling heeft gehad met verschillende belanghebbenden en belangstellenden. De heer De Natris heeft vroeger bij Vitesse gespeeld en uit hoofde daarvan behield hij verschillende relaties.'[10]

Promotor

De Arnhemse media kunnen nog geen namen noemen van betrokkenen en geïnteresseerden, maar het is duidelijk dat diverse spelers uit de regio interesse hebben getoond om bij de club te komen spelen.[11] Het *Arnhems Dagblad*: 'Hun namen en de namen van toekomstige bestuursleden – meest zakenlieden – kunnen thans om tactische redenen nog niet worden genoemd. Verschillende van hen zijn namelijk op dit moment nog functionaris in een of andere KNVB-vereniging óf actief voetballer, hetgeen tot vervelende consequenties aanleiding zou kunnen geven, indien wij hun namen publiceerden.'[12]

Specifieke informatie over het Arnhemse initiatief is er dan nog niet. Het hele plan verkeert nog in de onderzoeksfase. Een eventueel speelterrein is bijvoorbeeld niet bekend. Wel is bekend dat spelers bij de beroepsvoetbalbond in aanvang zo'n 60 tot 100 gulden per week kunnen gaan verdienen. Er worden minimum vergoedingen vastgesteld voor zowel de trainingen als de wedstrijden. Het is duidelijk dat aan de inkomstenkant recettes van het publiek niet voldoende zullen zijn om de uitgaven te dekken. Reclame-inkomsten uit sponsoring zijn essentieel. Volgens het *Arnhems Dagblad* hebben verschillende fabrieken en bedrijven zich reeds aangemeld bij het bestuur van de NBVB. Ook de optie van reclame op de voetbalshirts passeert de revue.

De Arnhemse redactie van *Het Vrije Volk* slaagt erin om in gesprek te komen met de 'promotor' van het beroepsvoetbal in de stad: 'Ergens in de binnenstad hebben we met deze winkelier – naam en adres laten we op

'Zeven dissidenten'

De zeven spelers van Vitesse die in juni 1954 overschrijving aanvroegen naar Beroepsvoetbalclub De Graafschap waren de broers Epi en Gerrit Jansen, Wim Hendriks, Eddie Hendriks, Karel Weijand, Dick Faber en Gerrit Kluin. Ook Jan van Voorst was benaderd door de club uit Doetinchem, maar hij bleef toch bij Vitesse. In het cluborgaan *Vitesse Nieuws* van 22 juli 1954 werden de zeven spelers bedankt als lid.

Toen Vitesse eenmaal had besloten om ook spelers te betalen, kregen zij de volgende bedragen: 20 gulden per gespeelde wedstrijd als basisspeler, 10 gulden voor de vier reserves en 5 gulden per training (driemaal per week).

Bron: A. Molenaar en R. Bor, *111 jaar Vitesse. De sportieve geschiedenis van Vitesse* 1892-2003, Arnhem 2003, 129-130.

Ook in Arnhem profvoetbal-
club nu in voorbereiding!

*Vijf eerste- en twaalf tweede klas-
spelers hebben zich reeds gemeld*

Begin van organisatie is er

De Profvoetbalclub
Arnhem in wording
*Vele spelers verklaarden
zich bereid mee te doen.*

Arnhems prof-voetbal
is een couveuse-kindje

*„Het duurt nog wel
drie jaar, eer we
kunnen spelen"*

Krantenkoppen over de invoering van het profvoetbal in Arnhem.

verzoek voorlopig nog achterwege – uitvoerig van gedachten gewisseld. “Bestaat er een club in Arnhem?” was onze eerste vraag. “Ja, die is er. Zo goed als alle bestuursfuncties zijn reeds verdeeld.”, aldus de geïnterviewde. Opvallend genoeg blijkt de promotor nog niet al te enthousiast over het moment dat er daadwerkelijk kan worden gespeeld in de profcompetitie. ‘Tot onze verrassing, bleek de toekomstige directeur deze kansen nog lager aan te slaan, dan we zelf verwacht hadden. “Het kan nog wel twee, drie jaar duren”, meende hij, “eer het zover is, dat onze ploeg aan de landelijke competitie gaat deelnemen. We hebben ons aandeel in de kosten gestort en verder zijn wij in ons doen en laten vrij. Laat de Amsterdammers eerst maar tonen, wat ze willen en kunnen.”’[13]

Propagandabijeenkomsten

Wat betreft de ontwikkelingen in Amsterdam is de verwachting dat de NBVB snel met meer informatie naar buiten zal komen. Ongewild komt de bond echter op 23 januari 1954 in het nieuws doordat een bestuursconflict wordt opgepikt door de media. Aanleiding is het royement van initiatiefnemer Harry van Lent, omdat hij zonder toestemming van het bestuur reiskosten zou hebben gedeclareerd. Na het verwijt dat Jan de Natris zijn collega-bestuurslid Van Lent steunde, trad ook hij terug.[14] Naar buiten toe wordt gecommuniceerd dat De Natris vanwege gezondheidsredenen zijn functie heeft neergelegd. Toch worden in diverse kranten grote vraagtekens gezet bij deze verklaring. Voor de pers geldt de onenigheid binnen het bestuur van de NBVB als aanleiding voor het vertrek van De Natris.[15] Voor de tegenstanders van het profvoetbal, waaronder de officials van de KNVB, toont het bestuursechec bij de NBVB aan dat het initiatief voor betaald voetbal vooral niet al te serieus moet worden genomen.

Aan dit beeld verandert lange tijd weinig, ook niet nadat in maart en april 1954 door verschillende (in oprichting zijnde) profclubs onder auspiciën van de NBVB tal van drukbezochte propagandabijeenkomsten worden georganiseerd in diverse steden in ons land. Een belangrijke rol daarbij is weggelegd voor

de propagandist van de bond - en tevens voorzitter van beroepsvoetbalclub Amsterdam – de heer G.J. Kiersch. Na zijn betoog worden voetbalfilms vertoond, bijvoorbeeld van profwedstrijden uit het buitenland. Tijdens de bijeenkomst van beroepsvoetbalclub De Graafschap in Doetinchem op 26 april 1954 zien de bezoekers een film van de Italiaanse voetbalwedstrijd tussen Juventus (Turijn) en Internazionale (Milaan). Tegen het einde van de avond wordt ook nog een trainingsfilm gedraaid. In Doetinchem is ook NBVB-voorzitter, de heer Boersen, aanwezig voor het beantwoorden van schriftelijk gestelde vragen.[16] Ook in steden als Alkmaar, Amersfoort, Den Haag, Deventer en Zaandam werden vergelijkbare bijeenkomsten georganiseerd.[17] Het zijn bijeenkomsten waarvoor trouwens óók de KNVB grote belangstelling had, getuige het feit dat de bond een afgevaardigde stuurde die moest rapporteren wat er zoal werd gezegd en wie er aanwezig waren.

Stille dood

Het is overigens niet aannemelijk dat in Arnhem ook zo'n propagandabijeenkomst is geweest. Hier bleef het na de eerste berichten stil in de lokale kranten. Het Arnhemse profvoetbalinitiatief stierf een stille dood. Mogelijk speelde het vertrek van Jan de Natris bij de NBVB hierin een doorslaggevende rol en verdween daarmee de interesse bij zijn Arnhemse relaties, wie dat dan ook zijn geweest. Intussen waren in andere steden wel concrete stappen gezet, zoals het werven van spelers en het vastleggen van speellocaties. Helemaal toen de Limburgse zakenman Egidius ('Gied') Joosten zich ging mengen in de organisatie van de NBVB, werden de plannen snel concreter. Ondanks tegenwerking van de KNVB, die bijvoorbeeld verenigingen onder grote druk zette om geen speelterreinen te delen met profclubs, slaagde de Beroepsvoetbalbond er toch in clubs, spelers, trainers en terreinen geregeld te krijgen. Uiteindelijk verschenen tien clubs aan de aftrap van de nieuwe profvoetbalcompetitie van de NBVB.[18] Aansprekende spelers zoals Cor van der Hart, Bram Appel, Bertus de Harder en doelman Frans de Munck (bekend als 'De Zwarte Panter') waren eindelijk weer eens in Nederland te zien. De eerste officiele wedstrijd onder de vlag van de NBVB, een vriendschappelijk treffen tussen Alkmaar en Sportclub Venlo '54 (3-0), blijkt direct een publiekstrekker van jewelste. Ongeveer 13.000 toeschouwers zijn op 14 augustus 1954 bij deze wedstrijd aanwezig.[19]

Strijdbijl

Gedwongen door de concurrentie van de NBVB en het steeds enthousiaster wordende voetbalpubliek staat de KNVB op aandringen van de eigen eersteklassers vanaf het seizoen 1954-'55 toch betalingen toe in die klasse. Dit is het begin van het semiprofvoetbal onder de vlag van de KNVB. Zo starten in september 1954 twee verschillende betaald voetbalcompetities aan het seizoen. Ook in Arnhem rolt zodoende voor het eerst een bal in een profcompetitie, bij het zwaargehavende Vitesse.

In november 1954 besluiten de KNVB en de NBVB samen verder te gaan. De lopende competities worden afgebroken en op 28 november gaat één nieuwe Nederlandse betaald voetbalcompetitie met 56 clubs van start.[20] Met het begraven van de strijdbijl tussen de beide voetbalbonden wordt het voetballandschap in Nederland er in ieder geval een stuk overzichtelijker op.

De auteur is ten zeerste geïnteresseerd in meer achtergrondinformatie over de (kortstondige) initiatieven voor een profvoetbalclub in Arnhem onder de vlag van de wilde Nederlandse Beroepsvoetbalbond (NBVB). Wie was die geheimzinnige promotor? En wie vulden de Arnhemse bestuursfuncties in? De auteur kan worden benaderd via het e-mailadres f.reurink@telfort.nl.

Noten

1. M. Verkamman (red.), *Het Nederlands Elftal. De historie van Oranje 1905-1989*, Amsterdam 1989.
2. De NBVB werd opgericht op 20 december 1953, maar pas eind januari 1954 kon de officiële oprichtingsakte worden opgemaakt bij notaris H.A. Warmelink in Amsterdam.
3. F. van den Nieuwenhof, 'Cowboys en conservatieven smelten samen. Wilde bond NBVB geeft komst van beroepsvoetbal een duw in de rug', in: *Voetbal International* 48, nr. 45 (2013), 60-62, aldaar 60.
4. Jan de Natris was in 1921 ook initiatiefnemer van het tegen beloning spelen van gelegenheidswedstrijden. Hij bracht hiervoor een vijftiental spelers bijeen, maar het initiatief mislukte volledig. G. Valk, *AZ is de naam! Vijftig jaar betaald voetbal in Alkmaar 1954-2004*, academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam 2004, 18.
5. *Website Trouw* (archief), 13 januari 2014, http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2541284/1999/03/13/Jan-de-Natris-in-alles-een-echte-vedette.dhtml.
6. C. Berenschot e.a. (red.), *Ajax: de complete werken*, Zwolle 1995-1997, 134.
7. 'Bestuursvergadering N.V.B.', in: *Algemeen Handelsblad*, 21 december 1926, avondblad, tweede blad.
8. *De Tijd*, 4 januari 1954.
9. Idem als boven.
10. *Arnhemse Courant*, 6 januari 1954.
11. Uit lokale kranten blijkt dat begin januari 1954 vijf spelers uit de eerste en tweede klasse, waaronder van Vitesse en Wageningen, zich hebben gemeld om voor een eventuele profclub in Arnhem te spelen. Daarnaast was er ook grote belangstelling onder spelers uit de derde klasse in de regio.
12. *Arnhems Dagblad*, 9 januari 1954.
13. *Het Vrije Volk*, 11 januari 1954.
14. Valk, *AZ is de naam!*, 27.
15. Waaronder in *Het Vrije Volk* op 23 januari 1954.
16. *De Graafschap-bode*, 28 april 1954.
17. Diverse bronnen, waaronder: Nationaal Archief, Archief van de Koninklijke Nederlandse Voetbalbond (KNVB), 1889-1996 (1997), nummer toegang: 2.19.123.
18. Naast de eerdergenoemde clubs Amsterdam, De Graafschap en Twenthe (onder de naam De Twentse Profs, spelend in Hengelo) waren dit: Alkmaar, Den Haag, Fortuna '54 (Geleen), Rapid '54 (Heerlen), Rotterdam, Utrecht en Sportclub Venlo '54.
19. Ferry Reurink, *Het stadioncomplex. Alle terreinen waar in Nederland betaald voetbal is gespeeld*, Amsterdam 2007, 597.
20. Reurink, *Het stadioncomplex*, 15.

Ode aan vier vrouwen in de naaldkunst

Louise van Ommeren, Constance de Nerée tot Babberich, Mien Bongers en Tjitske Modderman

Kristin Duysters

Liefhebbers van textiel kunnen tot en met augustus hun hart ophalen bij de tentoonstelling 'Threads' in Museum Arnhem aan de Utrechtseweg en in de nieuwe cultuurtempel Rozet aan de Kortestraat. Museum Arnhem richt zich op internationale, hedendaagse kunstenaars en vormgevers die werken met textiel. In Rozet wordt gefocust op het materiaal en de handwerktechnieken. Oftewel: wat kan je zoal met draad? Op diverse plekken in Rozet, van het Erfgoedcentrum tot de vijfde etage, is textiel uit heden en verleden, van professionals tot amateurs te zien. De goede kijker zal minstens vier vrouwen ontdekken die ieder op hun eigen manier virtuoos waren met naald en draad.

Louise van Ommeren-Hengevelt

Op de tweede etage in de binnenstraat is een grote reproductie van een zijden borduursel te zien, gemaakt door de Arnhemse Louise van Ommeren-Hengevelt (1757-1846), waarvan het origineel bewaard wordt in het Rijksmuseum.

Patriotse visie op slavernij in een borduursel van Louise van Ommeren, Arnhem, 1794, zijde. (Collectie Rijksmuseum, Amsterdam)

Op het eerste gezicht lijkt de geborduurde voorstelling een lieflijke scène van een oudere man met twee vrouwen en een jongen rondom een tafel, kijkend naar een muis in een kooi. Schijn bedriegt echter. In de periode waarin Louise dit borduursel maakte, eind achttiende eeuw, laaide de discussie over afschaffing van de slavernij op. Vrouwen speelden daarbij een voortrekkersrol, met name in patriotse kringen. Het borduursel is als het ware een politiek pamflet. De muis in het kooitje staat symbool voor de slaaf die uit zijn kooi bevrijd moet worden.[1] Onder de voorstelling borduurde Louise: 'Komt, daar onse harten bloeden / Dat hier onse daden spreken / Op het zien van slavernij / Laten wij dit Muisje vrij....'. Ook bracht zij in losse steken haar naam en het jaartal aan: L. van Ommeren / Geb. Hengevelt / 1794. Zij kwam dus op persoonlijke titel uit voor haar opvatting over de slavernij.

Louise behoorde tot de patriotse kringen in Arnhem. Hoogstwaarschijnlijk stond zij in contact met de Arnhemse schrijfster en patriot Maria Post en freule Charlotte Louise

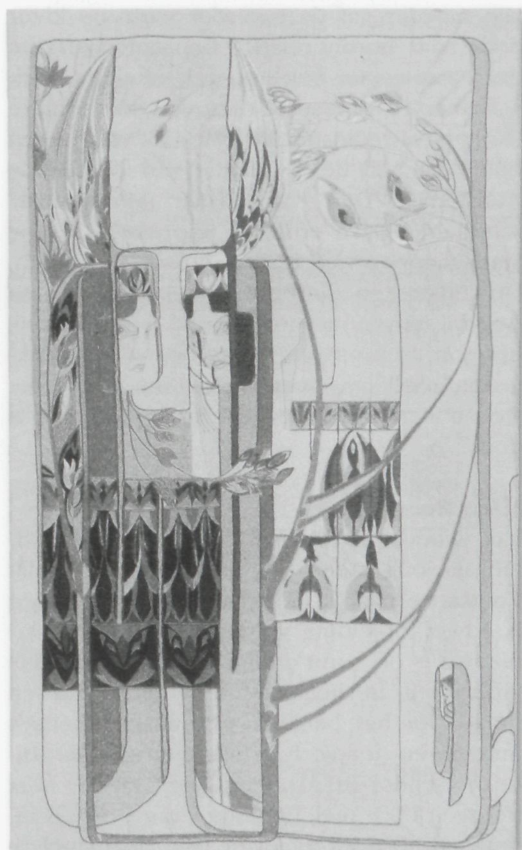
van der Capellen. Ook Maria Post was een fel strijder voor de afschaffing van de slavernij. Zij schreef zelfs een boek over slavernij, de brievenroman *Reinhart, of natuur en godsdienst* uit 1791-1792. Louise was getrouwd met de rijke koopman Jacob Jan van Ommeren (1763-1819) die tot de hoogste kringen van Arnhem behoorde. Hij was actief patriot en lid van de Vaderlandsche Societeit voor Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap. Na afzetting van het oude regentenbestuur in januari 1795 behoorde hij tot het comité révolutionaire dat de verkiezingen voor een nieuw stadsbestuur moest voorbereiden.[2] Of Louise als vrouw uit de hogere burgerij mee ging naar de hectische bijeenkomsten van de patriotten valt te betwijfelen. Het borduren van politieke voorstellingen behoorde wel tot haar mogelijkheden. Borduren behoorde immers tot de standaardopvoeding van adellijke meisjes en meisjes uit het patriciaat. Het borduursel staat niet op zichzelf. Het Rijksmuseum bezit een tweede borduurwerk van haar hand, eveneens met patriotse inslag.[3]

Borduurwerk met allegorische voorstelling van Claudius Civilis met de Vrijheid en Overvloed in lijst, Louise van Ommeren-Hengevelt, na 1784 - voor 1806. (Collectie Rijksmuseum, Amsterdam)

Constance de Nerée tot Babberich-van Houten

Van een geheel andere orde zijn de geborduurde schilderijen van Constance de Nerée tot Babberich-van Houten (1858-1930). Zij was afkomstig uit Curaçao en trouwde in 1882 in Willemstad met de zeeofficier Marie Frederik Frans Joseph de Nerée tot Babberich van Camphuysen (1851-1882). Zij was een geëmancipeerde vrouw met artistieke talenten. In Nederland aangekomen kon zij niet aarden in het weinig culturele, landadellijke milieu van haar schoonfamilie in Babberich bij Zevenaar. Na de dood van haar man vertrok ze na een aantal jaren naar Den Haag waar ze het grootste deel van haar leven bleef wonen. Zij was de moeder van

Tekening op zijde door Karel de Nerée tot Babberich, geborduurd door Constance de Nerée tot Babberich, ca. 1900-1909, zijde. (Collectie Museum Arnhem)

de jong gestorven kunstenaar Karel de Nerée tot Babberich (1880-1909). Zowel van hem als van haar heeft Museum Arnhem een aanzienlijk aantal werken in de collectie. Uniek zijn de geborduurde schilderijen van haar hand. Een aantal is nu in een ladekast in het Erfgoedcentrum te zien.

Het werk van Constance moet gezien worden in het licht van de vernieuwing in de naaldkunst die in Nederland eind negentiende, begin twintigste eeuw plaatsvond en die ingezet werd door vrouwen van kunstenaars. De mannen ontwierpen nieuwe patronen en hun vrouwen borduurden die. Bij Constance de Nerée tot Babberich zien we eenzelfde soort samenwerking, weliswaar niet tussen man en vrouw, maar tussen moeder en zoon (afb. 2). Karel ontwierp de voorstellingen en zijn moeder gaf deze verder vorm en kleur door haar borduurwerk.[4] Constance maakte daarnaast echter ook nog geheel eigen werk waarmee ze exposeerde. Zij volgde op latere leeftijd, van omstreeks 1893 tot 1895, een opleiding aan de Akademie van Beeldende Kunsten in Den Haag. Haar geborduurde schilderijen zien eruit als impressionistische landschappen van duinen, bossen en velden. De verfstreken zijn borduursteken geworden waarbij het verbazingwekkend is hoe vrij zij het borduren opvatte: geen nette kruissteekjes naast elkaar, maar vrije, soms zelfs grote steken in allerlei tinten als verfstreken op een doek.

Mien Bongers

Het werk van Mien Bongers (1879-1978) die als jong meisje in dezelfde periode dat Constance naar de kunstacademie ging, een handwerkopleiding volgde, straalt geen vernieuwing of kunstzinnigheid uit, maar wel virtuositeit in het hanteren van naald en draad. Na het behalen van haar diploma's nuttige en fraaie handwerken aan de Industrieschool in Arnhem, heeft zij tot haar trouwen op 8 mei 1914 als lerares op de Industrieschool les gegeven. Met haar docentschap heeft zij meegeholpen vele meisjes in de naaldkunst te onderrichten en het onderwijs op dit gebied op een hoger plan te krijgen. Op deze school ging het om de perfecte uitvoering van allerlei naaitechnieken.

De Industrieschool in Arnhem was de tweede op dit gebied in Nederland en droeg bij aan de emancipatie van vrouwen. Meisjes konden er een vak leren om in hun eigen onderhoud te voorzien en leerden tevens wat een goede huisvrouw zoal moest weten en kunnen. Na drie jaar konden ze aan de slag als kamenier, linnenmeisje, naaister of kindermeisje. Ook cursussen voor boekhoudster, stenotypiste en onderwijzeres in naaldvakken konden er gevolgd worden. In *Arnhems Historisch Tijdschrift* van maart 2013 heb ik het werk van Mien al uitvoerig besproken.[5] Werkstukken van haar hand zijn nu in het Erfgoedcentrum in Rozet te bewonderen.

Mien Bongers, Borduurlap met negen bloemboeketjes., ca. 1893-1897, vilt. (Collectie Museum Arnhem, inv.nr. GM 2012-034)

Tjitske Modderman

Hoe vaak gebeurt het niet: iemand overlijdt en de familie blijft achter met een nalatenschap vol met spullen, wetende in het geval van Tjitske Modderman (1901-1990) dat haar werk van betekenis is. Bij textielkunstenares en kostuumontwerpster Tjitske Modderman heeft de Arnhem Mode Incubator zich over de nalatenschap ontfermd. Daarmee heeft zij het ambacht dat Tjitske beheerste, veilig kunnen stellen om tot inspiratie te dienen voor kunstenaars, vormgevers en studenten van ArtEZ.[6]

In 1939 streek de in Amsterdam geboren ontwerpster Tjitske Modderman neer in Arnhem. Ze kreeg haar opleiding tussen 1919-1926 aan onder andere de Dagtekenschool voor Kunstambachten in Amsterdam en trouwde in 1927 met de schilder Jan Tiele die werkte in de stijl van de Haagse school. Ze maakten reizen naar onder meer Marokko. Tjitske beheerste als geen ander de technieken van de naaldkunst. Na de oorlog maakte zij vanuit haar huis aan de Kemperbergerweg tot op zeer hoge leeftijd vrouwenkleding en kostuums. Volkskunst uit de hele wereld en in het bijzonder merklappen vormden een grote inspiratiebron voor haar. In haar borduurlappen gaf ze daar een geheel eigen draai aan. De nalatenschap bestaat uit allerlei garens, kralen, knopen, naaigereedschap, borduurpatronen en boeken die haar tot inspiratie hebben gediend. Ook is een logboek van truien bewaard gebleven, die zij gebreid heeft met nummers en stalen wol. Een portret van haar, geschilderd door haar man, en een selectie uit de nalatenschap is in Rozet op de derde etage te zien.

Behalve werk van deze vier vrouwen is er nog veel meer in Rozet te zien, ook van hedendaagse textielkunstenaars zoals Caroline Evers die afgedankte spullen een tweede leven geeft door ze te 'ombreien'. Allen bewijzen dat naaldkunst in velerlei vormen nog volop leeft.

Threads:
Rozet, Kortestraat 16, tot en met 31 augustus 2014 (gesloten op zondag), zie www.rozet.nl/agenda/28-tentoonstelling-threads-19-april-augustus-2014
Museum Arnhem, Utrechtseweg 87, tot en met 17 augustus 2014 (gesloten op maandag), zie www.museumarnhem.nl

Noten

1. S. Legêne, 'Gekooide levens : een vrije interpretatie van een borduurwerk tegen de slavernij', *Bulletin van het Rijksmuseum*, 48 (2000) 4, p. 280-293.
2. *Arnhem 1813, Bezetting en bestorming*, Hilversum 2013, p. 27
3. Borduurwerk met allegorische voorstelling van Claudius Civilis met de Vrijheid en Overvloed, Louise van Ommeren-Hengevelt, na 1784 - voor 1806, h. 21,9 × b. 19,5 cm, collectie Rijksmuseum, inv.nr. NG-2012-37
4. M. Groot, *Vrouwen in de vormgeving 1880-1940*, Rotterdam 2007, p. 75, 259, 261, 513.
5. K. Duysters, 'Onzichtbaar gestopt. Oefenlappen van Mien Bongers, leerlinge en onderwijzeres van de Industrieschool voor Meisjes in Arnhem', *Arnhems Historisch Tijdschrift*, 33 (2013) 1, p. 29-34.
6. Met dank aan Daniëlle Wanders van project Breikracht/Arnhem Mode Incubator van ArtEZ en Anne Marie Leijser en Ewoud Modderman voor hun informatie. Gegevens over Tjitske verder ontleend aan: http://explore.rkd.nl/explore/artists/56458.

Arnhemse gardes d'honneur in dienst van Napoleon

Deel I. Selectie en rekrutering

Onno Boonstra

Een van de maatregelen die Napoleon Bonaparte nam om zijn leger, dat door de veldtocht naar Rusland ernstig was verzwakt, weer op orde te brengen, was het oprichten van vier regimenten gardes d'honneur. Alle departementen van zijn keizerrijk moesten jongelieden uit de aanzienlijkste families selecteren die verplicht werden om deel van zijn cavalerie aan te vullen. In het Departement van de Boven-IJssel ging het om 44 personen. In dit eerste artikel wordt nagegaan hoe het selectieproces verliep en welke Arnhemmers uiteindelijk werden aangewezen. In twee volgende artikelen komen hun wederwaardigheden als garde d'honneur en hun terugkeer naar Arnhem aan de orde.

Een Keizerlijk decreet en een geheime instructie

Parijs, 9 april 1813

Aan Mijnheer de Prefect van het Departement van de Boven-IJssel

Enige jaren geleden, Mijnheer de Prefect, zijn er met bewonderenswaardig enthousiasme compagnieën van gardes d'honneur gevormd op plaatsen waar Zijne Majesteit, tijdens zijn reizen, toestond om ze te Zijner bewaking in Zijn nabijheid toe te laten.
Deze compagnieën van gardes d'honneur, tot stand gekomen dankzij de goede zorgen van de prefecten, bestonden altijd uit getrainde ex-militairen of zonen van families die door hun rijkdom en status in de maatschappij het hoogst in aanzien stonden.
Onlangs hebben alle departementen de wens te kennen gegeven om zich nader rond de troon te scharen door een permanente garde aan hun borst te mogen koesteren.
De Keizer waardeert de ijver en de toewijding van Zijn onderdanen ten zeerste en heeft besloten om op een speciale manier een militaire loopbaan met ongekende carrièremogelijkheden te openen (...).[1]

Op deze wijze begint de brief, die Reginus Andringa de Kempenaer, prefect van het Departement van de Boven-IJssel, ontving van de minister van Binnenlandse Zaken van het Franse Keizerrijk, graaf Jean-Pierre Bochasson de Montalivet. De brief informeerde de

prefect over het decreet dat Napoleon op 5 april op verzoek van de departementen had uitgevaardigd voor het opzetten van vier regimenten gardes d'honneur. Andringa de Kempenaer zal wel weer even de wenkbrauwen hebben gefronst bij het lezen van de brief, want het was hem ontgaan dat zijn departement om een permanente garde had gevraagd, maar aan de andere kant wist hij inmiddels uit ervaring dat Zijne Majesteit beter op de hoogte scheen te zijn van de wensen van zijn onderdanen dan de onderdanen zelf. De affaire waarbij een paar maanden eerder zijn departement "spontaan" paarden en ruiters aan de keizer had moeten aanbieden, zal hem nog helder voor de geest hebben gestaan.[2]

Hoe het ook zij, er was werk aan de winkel. De brief van Montalivet gaf aan om hoeveel gardes het zou moeten gaan (minimaal 22, maximaal 44) en bevatte gedetailleerde aanwijzingen welke personen uitgenodigd zouden mogen worden om te solliciteren. In aanmerking kwamen leden van het *Legion d'Honneur*, leden van de keizerlijke *Ordre de la Réunion*, ambtenaren, oud-militairen en de meest gefortuneerde inwoners van het departement. Als zij zich om wat voor reden niet geroepen voelden om garde d'honneur te worden, konden hun zonen en in sommige gevallen hun neven solliciteren. Overigens, de uitverkoren gardes zouden hun paard en uitrusting wel zelf moeten betalen. Alleen gardes, wier (ouderlijk) inkomen niet groot genoeg was om deze uitgaven te kunnen bekostigen, werden daarvan vrijgesteld.[3]
Andringa de Kempenaer begon voortvarend met de uitvoering van wat hem was opgedragen. Hij beval de maires van het departement om registers voor vrijwillige inschrijving te openen, hij stelde een lijst op met 500 families die het hoogst voor de belastingen waren aangeslagen in het departement en een lijst van ambtenaren die mogelijk in aanmerking zouden komen, en hij schreef – geïnspireerd door de inhoud van Montalivet's brief van 9 april – op 14 april de mannen aan die in 1811 Napoleon als garde d'honneur hadden geëscorteerd op zijn rondreis door zijn departement. De zestien Arnhemmers die deel hadden uitgemaakt van de garde van 1811 kwamen op 28 april in spoedzitting bijeen en besloten unaniem voor de eer te bedanken.[4]
Ze vermoedden namelijk, volkomen terecht zoals later zou blijken, dat de nieuwe gardes d'honneur helemaal niet als erewachten van Napoleon zouden gaan dienen, maar als gewone cavalerietroepen op de toekomstige slagvelden. Wat ze ook niet wisten was dat Montalivet inmiddels een vertrouwelijke instructie had verzonden, waarin een heel andere selectieprocedure werd verordonneerd: het ging niet om zonen en neven van gepensioneerde officieren of om jonge, ongetrouwde ambtenaren, nee, het ging uitsluitend om de zonen van de meest aanzienlijke en/of financieel meest draagkrachtige families van het departement. Ook ging het niet om een vrijwillige keuze om al of niet toe te treden tot het corps, nee, de aan te wijzen gardes waren daartoe verplicht.[5] Dat betekende tevens dat het zoeken naar remplaçanten, de normale gang van zaken onder bemiddelde jongelieden om de dienstplicht te ontlopen, zinloos was. Andringa de Kempenaer leek van voren af aan te moeten beginnen met het selectieproces.

Regnerus Livius van Andringa de Kempenaer (1752-1813), door Willem Bartel van der Kooi (1806). (Bron: http://nl.wikipedia.org/)

Een moeizame selectie

Gelukkig had Andringa de Kempenaer inmiddels de beschikking over de lijst van de 500 meest gefortuneerde inwoners van het departement.[6] Op die lijst prijkten de namen van 58 Arnhemse families. Bij iedere familie was aangegeven of ze een of meer ongehuwde zonen telde, die nog geen beroep uitoefenden en tussen de 19 en 30 jaar oud waren. Daarmee kon een nieuw begin worden gemaakt met het aanwijzen van de gardes d'honneur. Op 7 mei 1813 stuurde de prefect aan 22 jongelieden een brief waarin stond dat ze gerekruteerd waren. Het zal de jongens en hun families rauw op het dak zijn gevallen. Johannes Backer, die zelf aan de uitverkiezing ontsnapte omdat hij pas kort daarvoor in het Departement van de Boven-IJssel was komen wonen, schreef twee dagen later in een brief aan zijn vader:

'Met de gardes d'honneur is het hier naar afgelopen, wijl de prefect ordre heeft ontvangen na de letter van de wet te handelen en wel den volgende dag de benoeming te doen, 't welk hij huilende gedaan heeft en de volgende dag vertrokken is om het gejammer van verscheidene moeders te ontgaan.' [7]

Van de geselecteerde gardes kwamen er vijf uit Arnhem: Jacob Willem van Eck, Jan Arnold Emilius Willem van Rappard, Louis Gerard Bouricius, Cornelis Hendricus Charles Marinus Tulleken en Martinus Constantijn van Alderwereld Houtuijn. Op 11 mei werden ze gekeurd. Drie van de vijf werden afgekeurd: Jacob Willem van Eck bleek een knobbel op het linker sleutelbeen te hebben, Jan van Rappard een misvormde linkervoet en Cornelis Tulleken een 'accident aux parties génitales'.[8] Louis Gerard Bouricius werd vervangen door zijn broer Daniël Jan Bouricius. Kort daarop, op 19 mei, ontving de prefect opnieuw een vertrouwelijke brief. Ditmaal was hij afkomstig van François Jean Baptiste baron d'Alphonse, de intendant-generaal Binnenlandse Zaken van Holland. In de brief stond dat de officiële instructie van 'ten minste 22 en ten hoogste 44 gardes' gelezen moest worden als 'ten minste 44 gardes'.[9] Dus werd de lijst van meest gefortuneerde families wederom ter hand genomen en de selectie aangevuld met nieuwe kandidaten. Onder de nieuw geselecteerden waren zes Arnhemmers: Isaac Bernard Reijnst, Oswald Tulleken, Jan Coenraad in de Betouw, Maurice Avril, Johan Cremer en Gerrit Mos. Ook deze jongens werden gekeurd, en ook van deze jongens werd een aantal weer afgekeurd: Isaac Reijnst vanwege misvormde knieën en een zwakke borst, Oswald Tulleken om zijn fysieke gesteldheid en Jan Coenraad in de Betouw omdat hij teringlijder was en een zwak gestel had. Johan Cremer werd vervangen door zijn broer Jacob Theodoor Cremer en Maurice Avril werd van de lijst verwijderd omdat hij weliswaar in Arnhem woonde en werkte, maar toch als vreemdeling in het departement moest worden beschouwd.[10]

Andringa de Kempenaer had het geluk dat er binnen het Departement van de Boven-IJssel een flink aantal jongens woonde dat de gardedienst vrijwillig ambieerde. In een overigens niet verzonden persbericht van 31 mei schrijft de prefect dan ook trots dat hij inmiddels 29 personen heeft weten te rekruteren, waaronder 16 vrijwilligers.[11] Wat Andringa de Kempenaer er niet bij vertelde, was dat vrijwel alle 13 personen die door hem zelf waren geselecteerd, inmiddels protest hadden aangetekend. Marinus Constantijn van Alderwereld Houtuijn stuurde een verontwaardigde brief. Hij kwam niet uit een gefortuneerde familie en hij oefende een beroep uit als advocaat aan het gerechtshof in Den Haag, zodat hij in het geheel niet aan de gestelde criteria voor uitverkiezing voldeed: 'en men zal zich toch wel aan de letter van een decreet door Zijne Souverijn uitgevaardigt mogen houden?' [12]

Jacob Theodoor Cremer maakte ook bezwaar, maar bewandelde de beleefde weg:

'Hoogedelgestrenge Heer! Hoe zeer ik mij niet anders dan vereert kan gevoelen, door mij gedesigneert te zien, tot garde d'honneur, van Zijne Majesteit den Keizer en Koning, vinde ik mij echter in de onvermijdelijke verpligting , voor deze designatie beleefdelijk te bedanken'.[13]

Hij vervolgde zijn brief met de het argument dat zijn vader, die al op jaren was gekomen en een zwakke gezondheid genoot, zijn bedrijf op korte termijn aan hem zou overdragen, zodat de zorg voor het bestaan van zijn ouders, zusters en jongere broer, op hem zou gaan rusten.

Silhouet van Jacob Theodoor Cremer, ongedateerd. (Nationaal Archief, Familiearchief Cremer, inv.nr. 173)

De vader van Gerrit Mos probeerde op het gemoed van de prefect te werken:

> *'Het is dus, grootmoedige beschermer van ongelukkigen, die bekend staat voor een waaren Menschen vriend en 't zich een plicht rekent lijdenden te helpen, dat zich twee in de bitterste droefheid gedompelde ouders (...) voor uwe voeten zich buijgen, en op 't dringenste smeeken dat 't UWHEG behaagen moge, haaren teederbeminnende zoon, die eenmaal de steun van haaren naderende ouderdom is, niet van haar Hart te rukken om haar hier door niet verders ongelukkig te maken, maar te bevrijden van die smartelijke hartstochten die wij sints eenigen tijd zoo veelmaal bij dag en nacht geleeden hebben (...).*[14]

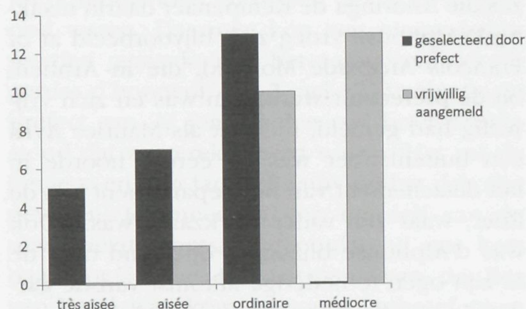
Veel succes hadden de protesten niet. Andringa de Kempenaer verwierp het bezwaarschrift van Van Alderwereld Houtuyn, want die woonde gewoon in Arnhem en dus kon zijn baan bij het gerechtshof in Den Haag niet veel voorstellen.[15] Ook de bezwaren van Jacob Theodoor Cremer, Gerrit Mos en de meeste andere geselecteerden werden niet ontvankelijk verklaard.

Bij het selecteren van nieuwe gardes d'honneur werd de prefect hinderlijk voor de voeten gelopen door de hogere bestuurslagen van het Franse keizerrijk. Met name de intendant-generaal van Hollandse Zaken, baron d'Alphonse, stuurde hem regelmatig brieven met kritische opmerkingen over de voortgang van het selectieproces en de keuzes die Andringa de Kempenaer daarin maakte. D'Alphonse vroeg zich bijvoorbeeld af of François Alçibiade Moirand, die in Arnhem bij de prefectuur werkzaam was en zich vrijwillig had gemeld, niet net als Maurice Avril een buitenlander was en eerder hoorde in het detachement van het departement van de Roer, waar zijn vader werkzaam was.[16] Ook was d'Alphonse bijzonder ontstemd over de in zijn ogen te nederige afkomst van de gardes. In een brief van 22 mei sprak hij er zijn ergernis over uit dat de prefect een garde had geselecteerd wiens vader een herbergier was, in een brief van 22 juli was hij nog bozer:

> *Ik twijfel er geen moment aan, Mijnheer, dat ze allemaal tot respectabele families behoren, maar of ze tot de meest gedistingeerde families van Uw departement gerekend mogen worden, betwijfel ik ten zeerste, terwijl ze dat toch zouden moeten zijn. Ik denk niet dat men een belastinggaarder van de directe belastingen daartoe kan rekenen, laat staan een assistent van de belastinggaarder, een griffier van de burgemeester, een bediende van de betaalmeester, een opzichter van bruggen en wegen of een leerlooier.*[17]

Andringa de Kempenaer zag het probleem niet zo. 'Er zijn misschien gardes die niet tot de nobelste van het departement behoren, maar ze hebben onderwijs gevolgd waarop niets valt aan te merken, ze spreken twee talen en ze zijn van uitmuntend gedrag', schreef hij de aan d'Alphonse.[18] Maar de intendant had wel een punt. Zeker in vergelijking met de gardes van de andere Hollandse departementen, waar daadwerkelijk zonen van de meest gefortuneerde families waren gerekruteerd, stak het Gelderse contingent wat armoedig af. Op een groslijst, die door

de prefect op 9 juli was samengesteld, blijken niet meer dan vijf gardes uit families afkomstig te zijn die door de prefect als 'très aisée' (zeer welgesteld) waren gekarakteriseerd. Negen waren nog 'aiséé' (welgesteld), maar de overige gardes niet meer dan 'ordinaire' (23) of 'médiocre' (13).

Figuur 1. Rijkdom van families van geselecteerde en vrijwillige gardes d'honneur van het departement van de Boven-IJssel. Gebaseerd op een lijst van kandidaten, 9 juli 1813.

Figuur 1 laat zien dat de relatieve armoede van het Gelderse contingent voor een belangrijk deel veroorzaakt werd door het grote aandeel vrijwilligers. Zij waren gemiddeld genomen veel minder gefortuneerd dan de gardes die door de prefect waren geselecteerd: de categorie 'médiocre' werd uitsluitend door hen gevuld, terwijl ze in de categorie 'tres aisée' niet aangetroffen werden. Aangezien het aantal vrijwilligers in de andere Hollandse departementen relatief veel minder groot was, heeft dat zeker bijgedragen aan de relatieve armoede van het contingent.[19] Maar er zijn ook aanwijzingen dat de allerrijkste families van het departement van de Boven-IJssel de gelegenheid hebben gekregen om hun zonen uit dienst te houden. De vader van Jacob Cremer vertelde dat hij 'van andere jongelui had gehoord, dat met geld en goede woorden nog wel wat gedaan te krijgen was', iets wat in de andere departementen faliekant was mislukt.[20] De bronnen vertellen natuurlijk niet welke families met de geldbuidel hebben lopen zwaaien, maar het lijkt er wel op dat sommige kandidaten wat gemakkelijker zijn afgekeurd dan anderen, en dat de bezwaarschriften van de een wat gemakkelijker gegrond zijn verklaard dan die van de ander. Met name de behandeling van het bezwaar van Jan Elias van Ommeren, zoon van een van de rijkste inwoners van Arnhem, was verdacht. Het was namelijk niet Jan Elias, maar Andringa de Kempenaer zelf die rapporteerde dat de kandidaat onomstotelijk het bewijs had geleverd dat hij bedrijfsleider was van een oliemolen en dus niet geselecteerd kon worden.[21] Ook de moeder van Jacob Cremer schreef in een brief aan haar zoon schamper over deze vrijstelling en het vermoeden van omkoping:

> *'Jantje van Ommeren zult gij niet tot uw wapenbroeder krijgen, dat jongetje is zwakkelijk, niet geschikt om te dienen, schoon Docter Everts zegt hij volmaakt gezond (...) Maar of ze ook Duizende (francs, O.B.) gewandeld hebben –hiervan spreekt de ganschen stad, en noemt het schreeuwend onrecht – de Van Ommerens hebben gelijk. Maar de prefect en zijn aanhang handelen zeer onbillijk en slegt (...).*[22]

Naar een definitieve lijst

Wat d'Alphonse evenmin beviel was dat de selectie van gardes in het departement van de Boven-IJssel zo traag verliep. Waar andere departementen hun selectieproces al lang en breed hadden afgerond en de eerste contingenten al naar de kazernes in Frankrijk hadden gezonden, was de prefect van het Departement van de Boven-IJssel nog steeds bezig met het selecteren, keuren en herkeuren van de gardes.[23] De archieven geven d'Alphonse ook ditmaal gelijk. In het Gelders Archief zijn talloze lijsten bewaard waarop de prefect bijhield welke jongelieden waren geselecteerd om garde d'honneur te worden, welke waren afgekeurd, welke bezwaar hadden gemaakt, welke zich vrijwillig meldden en welke definitief waren aangewezen. Uit de lijsten zou kunnen worden afgeleid dat Andringa de Kempenaer zorgvuldig te werk ging; anderzijds versterken de lijsten ook de gedachte dat de prefect een weifelende houding aannam en moeilijk tot een keuze kon komen. Volgens Den Draak zijn in het gehele departement van de Boven-IJssel in

	3-5	10-5	17-5	24-5	31-5	7-6	14-6	21-6	28-6	5-7	12-7	19-7	26-7	2-8
Alderwereld Houtuijn, M.C. van	S											G		
Avril, M.			S	D										
Betouw, J.C.H. in de			S		A									
Bouricius, L.G.	SP													
Bouricius, D.J.	S											G		
Cremer, J.C.			SP											
Cremer, J.Th.			S									G		
Davelaar, G. van						V						G		
Duvelaer van Campen, G.A.														SG
Eck, J.W. van	S	A												
Gaijmans, J.J.								SA						
Moirand, F.A.		V			D									
Mos, G.			S									G		
Ommeren, J.E. van										S			B	
Polane de Bevere, H.J. van						S						B		
Rappard, J.A.E.W. van	S	A												
Reijnst, I.B.			S		A		S	A						
Thomas, J.A.F.A.										V			G	
Toll, W. van						V						G		
Tulleken, C.H.C.M.	S	A												
Tulleken, O.			S		A									
Weijll, J.B.						V						G		

A: Afgekeurd op medische gronden
B: Bezwaar gegrond verklaard
G: Als Garde afgereisd
D: Behoort niet tot departement
P: Door prefect van lijst gehaald
S: Geselecteerd
V: Vrijwillig aangemeld

Tabel 1. Selectie van Arnhemse gardes d'honneur, mei-augustus 1813.

totaal 79 jongelieden aangewezen, gekeurd, afgewezen en/of geselecteerd.[24] In tabel 1 is weergegeven hoe het selectieproces zich voltrok voor de Arnhemse kandidaten.

Uit de tabel blijkt dat Andringa de Kempenaer in de periode van 3 mei tot 2 augustus in totaal 22 Arnhemse kandidaten in overweging heeft genomen om er uiteindelijk de volgende negen te selecteren:

Alderwerelt Houtuijn, Marinus Constantijn van

Geboren 14-10-1783 te Wageningen als zoon van Jean Constantijn van Alderwereld en Petronella van Leijden. Lengte: 1m75, licht kastanjebruin haar en wenkbrauwen, blauwe ogen, hoog voorhoofd, gewone neus, gemiddelde mond, ronde kin, bruine teint.

Advocaat te Den Haag.

Bouricius, Daniël Jan
Geboren 13-10-1792 te Arnhem als zoon van Jacob Anthony Bouricius, rechter, en Geertruida Johanna Visscher. Lengte 1m705 (70½), kastanjebruin haar, kastanjebruine wenkbrauwen, blauwe ogen, rond voorhoofd, weldadige neus, gemiddelde mond, ronde kin, vol gezicht, frisse teint. Ambtenaar op de prefectuur.

Cremer, Jacob Theodorus
Geboren op 14-9-1793 te Arnhem als zoon van Jan Hendrik Cremer en Wilhelmina van der Hart. Lengte 1m88, kastanjebruin haar en wenkbrauwen, grijze ogen, rond voorhoofd, lange neus, gemiddelde mond, kuiltje in de kin, ovaal gezicht, gekleurde teint. Kassier van het departement.

Davelaar, Gerrit van
Geboren op 3-10-1793 te Arnhem als zoon van Hendrik van Davelaar en Alberta Wilbrink. Lengte 1m77, donkerbruin haar, donkerbruine wenkbrauwen, blauwe ogen, laag voorhoofd, kleine neus, kleine mond, uitgesproken kin, ovaal gezicht, gekleurde teint. Ambtenaar bij de Directie der Domeinen. Vrijwilliger.

Duvelaer van Campen, Guillaume Antoine
Geboren op 23-4- 1793 te Maastricht als zoon van Pierre Duvelaer van Campen en Elisabeth Wilhelmine Meldewier de la Fontaine. Lengte 1m74, zwarte haar, zwarte wenkbrauwen, bruine ogen, rond voorhoofd, grote neus, gemiddelde mond, ronde kin, ovaal gezicht, frisse teint. Zakenman.

Mos, Gerrit
Geboren 29-2-1792 te Arnhem als zoon van Gerrit Mos en Johanna Hendrica Mos. Lengte 1m89, donker kastanjebruin haar, donker kastanjebruine wenkbrauwen, blauwe ogen, rond voorhoofd, stompe neus, gemiddelde mond, gespleten kin, vol gezicht, frisse teint. Ambtenaar bij de onderprefectuur.

Thomas, Jan Anton Frederik Alexander
Geboren op 28-1-1792 te Arnhem als zoon van Jan Hendrik Thomas, dijkgraaf, en Anna Hermanna van Ingen. Lengte 1m77, kastanjebruin haar, kastanjebruine wenkbrauwen, blauwe ogen, rond voorhoofd, grote neus, gemiddelde mond, ronde kin, ovaal gezicht, gekleurde teint. Koopman. Vrijwilliger.

Toll, Willem van
Geboren op 7-12-1794 te Nijmegen als zoon van Levin van Toll, opziener en gemeenteontvanger, en Anne van Goor. Lengte 1m79, donkerbruin haar, donkerbruine wenkbrauwen, blauwe ogen, bruinrode neus, gemiddelde mond, uitgesproken kin, ovaal gezicht, gekleurde teint. Van beroep ritmeester. Vrijwilliger.

Weyll, Jean Baptiste
Geboren op 12-12-1793 te Arnhem als zoon van Jean Baptiste Weyll, ontvanger van de 'Franse Keizerlijke voormaals Anholtse tol' te Arnhem, en Sophia Maria Eliabetha Hoffmann. Lengte 1m715, lichtbruin haar en wenkbrauwen, blauwe ogen, groot voorhoofd, grote neus, grote mond, ronde kin, ovaal gezicht, gekleurde teint. Geen beroep. Vrijwilliger.

Deze negen Arnhemse jongelieden waren dus definitief geselecteerd. Samen met de 35 andere gardes uit het Departement van de Boven-IJssel was hun eerste bestemming de stad Metz, waar het hoofdkwartier van de 2e regiment van de gardes d'honneur was gevestigd. Hun belevenissen als gardes d'honneur in dienst van de Keizer zullen worden beschreven in het volgende nummer van het *Arnhems Historisch Tijdschrift.*

Noten

1. Gelders Archief (GldA), Gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA), toegang 0016, inv.nr. 5809. Stukken met instructies e.d. over de vorming van vier regimenten Gardes d'Honneur te paard en het door het departement hiervoor te leveren contingent, 1813. Missive van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefect van het Departement van de Boven-IJssel, 9 april 1813.
2. GldA, BFA, inv.nr. 5620. Briefwisseling met de Intendant van Binnenlandse Zaken en circulaires van de Minister van Binnenlandse Zaken te Parijs, over de aanbieding door inwoners van het departement van paarden en cavaleristen aan de Keizer, met daarop genomen besluiten en verzonden brieven, 1813.
3. W.F. Lichtenauer, *De Nederlanders in Napoleons Garde d'Honneur*, Historische Werken

over Rotterdam 9 , Rotterdam/'s-Gravenhage 1971; J. den Draak, `Het verschrikkelijk decreet. De vorming van het contingent Gardes d'Honneur door de prefect van het departement van de Boven-IJssel in 1813', in: H.B.N.B. Adam e.a. (red.), *Van Gelre naar Gelderland. Aspekten van de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw*, Arnhem 1984, 136-154.

4. GldA, BFA, inv.nr. 5822. Stukken over het ontslag van leden van de Garde d'Honneur van Arnhem, en over de pogingen van de Prefect de leden over te halen tot vrijwillige dienstneming bij de (nieuw-opgerichte) Garde d'Honneur, 1813. Brief van G. van Eck aan de prefect van het departement van de Boven-IJssel, 28 april 1813.
5. GldA, BFA, inv.nr. 5809. Tweede vertrouwelijke instructie van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de prefect van het departement van de Boven-IJssel, 23 april 1813; Den Draak, 'Het verschrikkelijk decreet', 137.
6. GldA, BFA, inv.nr. 5813. Staten met opgaven van de 500 hoogst aangeslagenen in de directe belastingen in het departement en/of van notabelen en welgestelden en hun manlijke verwanten in aanmerking komend voor opname in de Garde d'Honneur of voor een bijdrage in de kosten ervan en van diegenen die (menen) daaraan niet te kunnen voldoen, met bijlagen, 1813.
7. Stadsarchief Vlaardingen, Familiearchief Backer, toegang 0366, inv.nr. 1421, Brief van Johannes Backer aan Harwig Backer, 9 mei 1813.
8. GldA, BFA, inv.nr. 5811. Stukken over vrijwillige of verplichte dienstneming; de vaststelling van de grootte van het contingent van het departement en de omslag ervan over de arrondissementen; de oproep van de Prefect aan de notabelen tot vorming van een fonds ter bekostiging van de uitrusting van minder draagkrachtige vrijwilligers; en over verleende vrijstellingen, 1813
9. GldA, BFA, inv.nr., 5809. Brief van d'Alphonse aan de prefect van het departement van de Boven-IJssel, 19 mei 1813.
10. GldA, BFA, inv.nr. 5816. Staten van de aangewezenen voor het departementale contingent, deels met overzichten van verleende vrijstellingen, 1813.
11. GldA, BFA, inv.nr. 5811. Avis au Journal de l'Empire et à celui de ce Dept., 31 mei 1813.
12. GldA, BFA, inv.nr. 5815. Stukken over de organisatie van het contingent, de samenstelling, de uitmonstering, het verblijf te Arnhem, de inspectie en het vertrek van de drie detachementen van dit contingent naar Metz, 1813. Brieven van M.C. Alderwereld Houtuijn en zijn ouders aan Andringa de Kempenaer, 7-17 mei 1813.
13. GldA, BFA, inv.nr. 5815. Brief van J.Th. Cremer aan Andringa de Kempenaer, 23 mei 1813.
14. GldA, BFA, inv.nr. 5815. Brief van G. Mos aan Andringa de Krempenaer, ongedateerd.
15. GldA, BFA, inv.nr. 5816. Lijst van geselecteerde Gardes d'Honneur, 30 mei 1813.
16. GldA, BFA, inv.nr. 5809. Brief van d'Alphonse aan Andringa de Kempenaer, 22 mei 1813. Meer over de vrijwillige melding van Moirand in: O.W.A. Boonstra, `Arnhemse vrijwilligers in Franse dienst, 1811-1813', in: idem, P. van Lunteren, J. de Vries (red.), *Arnhem 1813. Bezetting en bestorming*, Arnhemse Geschiedenissen 1, Hilversum 2013, 73-89.
17. GldA, BFA, inv.nr. 5809. Brief van d'Alphonse aan Andringa de Kempenaer, 22 juli 1813.
18. GldA, BFA, inv.nr. 5816. Brief van Andringa de Kempenaer aan d'Alphonse, 30 mei 1813.
19. Onder de 151 gardisten die het departement Zuiderzee leverde, waren niet meer dan 15 vrijwilligers. D. Crommelin, 'Bedankers voor de eer. Amsterdamse mannen haatten Napoleons Garde d'Honneur', in: *Ons Amsterdam* (2007), nr. 3.
20. *Lotgevallen van Jacob Theodoor Cremer als Garde d'Honneur onder Napoleon in 1813 en 1814*, J.Th. Cremer jr. (ed.), 's-Gravenhage 1908, 10.
21. GldA, BFA, inv.nr. 5815. Bezwaar van J.E. van Ommeren, beschreven door Andringa de Kempenaer, 23 juli 1813.
22. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 157 Familiearchief Cremer, 1618-1940, toegang 2.21.043, inv.nr. 174. Ingekomen brief van Wilhelmina van der Hart, 30 juli 1813.
23. GldA, BFA, inv.nr. 5815. Brieven van d'Alphonse aan Andringa de Kempenaer, 2 juli 1813, 23 juli 1813; inv.nr. 5809. Brief van d'Alphonse aan Andringa de Kempenaer, 22 juli 1813.
24. Den Draak, 'Het verschrikkelijk decreet', 139.

Wijnand Hackfort, een burgemeester van Arnhem

Corrie de Kool

Lang is Wijnand Hackfort een vrij anonieme figuur geweest uit een ver verleden.[1] Niet veel meer dan een lege naam, zonder beeld van wie en hoe hij was. Bij rondleidingen in Kasteel Ter Horst in Loenen Veluwe werd verteld over Wijnand Hackfort, de burgemeester van Arnhem die daar in 1557 zijn huis had gebouwd, en daar bleef het bij. Uit mijn onderzoek (vanaf 1998) naar de bouw- en bewoningsgeschiedenis van Kasteel Ter Horst kwam schaarse informatie naar boven over Wijnand Hackfort en langzaam groeit er nu een beeld van zijn persoon. Van hem zijn geen egodocumenten bekend. Langs de weg van genealogie en enkele specifieke documenten rond huwelijk en begraven zal een schets worden gegeven van dat groeiende beeld.

De boom Hackfort met haar takken

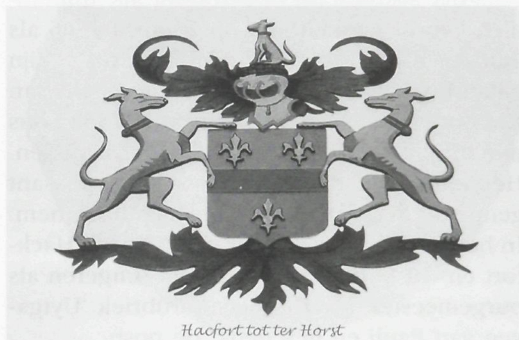
Wie de drie boeken over de Gelderse Ridderschappen van W.J. d'Ablaing van Giessenburg nazoekt op 'Hackfort' verdwaalt in een woud van mensen met die achternaam, waarvan enkelen ook nog dezelfde voornaam droegen. Gelukkig zijn er moderne hulpmiddelen. Daarvan is gebruik gemaakt om in dat grote familienetwerk de plaats te kunnen bepalen van Wijnand Hackfort. Een genealogieprogramma leidde naar ordening van die vele namen en naar verschillende familielijnen. Toch konden niet alle lijnen aan elkaar worden gekoppeld en bleven er 'losse' Hackforts over, vooral vrouwen. Het merendeel van de verbindingen kwam pas tot stand na invoering van gegevens uit een andere bron, een genealogie uit 1811 of 1812, opgesteld door Olivier Gerard Willem Joseph Hackfort tot ter Horst.[2]

In die genealogie geeft Olivier G.W.J. Hackfort een helder overzicht van zijn familie, waarin de verschillende takken Hackfort duidelijk zijn te volgen tot hun afsplitsing. Uit het echtpaar Hackfort-Baerl, waarvan de voornamen niet bekend zijn, maar dat leefde omstreeks 1400, zijn in de loop der eeuwen vijf takken ontsproten met meerdere generaties: Hackfort tot Schaffeler, Hackfort tot Ter

Een beeld van Wijnand Hackfort, als deel van de schouw uit 1557 in Kasteel Ter Horst in Loenen Veluwe. (foto auteur)

Horst, Hackfort tot Oosterholt, Hackfort tot 't Veenhuijs en Hackfort tot Den Ham. Wijnand Hackfort uit Arnhem was de stamvader van de tweede tak: Hackfort tot Ter Horst.

Gerhard Hackfort voerde dit wapen bij zijn toelating tot de Ridderschap van Gelre in 1584. Het werd in 1814 het officiële wapen van de tak Hacfort tot ter Horst. (foto auteur)

Verspreidingsgebied van de familie Hackfort

D'Ablaing van Giessenburg had in zijn kwartierstaten bij een aantal Hackforts ook functies en woonhuizen genoemd. Met die gegevens kon het verspreidingsgebied worden vastgesteld van de familie en de uitwaaiering van de verschillende takken. Aanwijzingen daarvoor gaven ook enkele achternamen van vrouwen die werden getrouwd, bijvoorbeeld Baerl, Van Beest, Van Bemmel, Van Delen, Van Bronckhorst en Van Beringen.

Waarschijnlijk woonden de oudst bekende stamouders Hackfort in de Betuwe en trok eind 15e of begin 16e eeuw een Floris Hackfort richting Barneveld om daar een huis te bouwen met de naam Hackfort. Vandaaruit ontwikkelde zich aan de westelijke kant van de Veluwe de tak Hackfort tot Schaffeler. Uit die lijn groeide in de Betuwe rond Bronckhorst en Oosterhout de tak Hackfort tot Oosterholt.

Een broer van Floris, Alard Hackfort († 1508), vinden we eind 15e eeuw als schepen in Nijmegen. Van hem uit waaierde de familie via twee lijnen naar het noorden. Alard's oudste zoon Olivier Hackfort werkte zich op tot stadsbestuurder van Arnhem en diens zoon Wijnand werd vader van de lijn die noordelijker in Loenen uitgroeide tot de tak Hackfort tot Ter Horst. In de 18e eeuw ontstond daaraan de korte loot Hackfort tot Den Ham.[3] De andere lijn liep via Alard's tweede zoon, genaamd Hendrik Hackfort. Deze bleef in Nijmegen. Hendrik was de vader van de volgende Alard Hackfort († voor 1566), en grootvader van diens zoon Johan die trouwde met Mechtild van Twickelo en daarmee in Twello de basis legde voor de tak Hackfort tot 't Veenhuijs.

Een of twee families Hackfort?

Een vraag die regelmatig terugkeert is of er een band was tussen de hier beschreven Hackfort-takken en de familie Van Hackfort uit Vorden. Die verwantschap is tot nu toe niet gevonden. Alle bekende genealogische gegevens tonen géén verbindende schakel tussen de twee families. Een familierelatie zou misschien gelegen kunnen hebben in de 14e eeuw, nadat Jacob van der Welle in 1324 het goed Hacforde tussen Bronckhorst en Steenderen had gekocht.[4] Men neemt aan dat hij zich daarna is gaan noemen naar zijn nieuwe bezitting, Jacob van Hacforde. Over drie van zijn vier zonen is evenwel nauwelijks iets bekend. Dat biedt ruimte voor de gedane veronderstelling. Het gebruik van geslachtswapens op zegels en rouwborden van beide families moet nog worden uitgezocht. Berend van Hackfort († 1557), drost van Bergh, was de laatste mannelijke telg uit het Vordense geslacht, dat zich doorgaans noemde 'Van Hackfort'.

In welstand geboren

Wijnand Hackfort, geboren omstreeks 1520, groeide op in een milieu van aanzien en welvaart. Vader Olivier, zelf zoon van een welgestelde stadsbestuurder van Nijmegen, was in Arnhem met Stina Ridder getrouwd, dochter van een even welgestelde en vooraanstaande oude Arnhemse familie. Zijn huwelijk had voor hem de weg geopend naar het Arnhemse stadsbestuur en in 1521 was hij met Wijnand van Arnhem burgemeester van de stad. Tien jaar later kon Olivier Hackfort, inmiddels ambtman van Overbetuwe en hofmeester van de hertog van Gelre geworden, een huis met hofstede kopen in de

Koningstraat, vlak bij de Oude Markt met het hertogelijk hof en het stadhuis. Het tekent de rijkdom van de familie.

Het huis van de Hackforts in de Koningstraat, naast het Duivelshuis van Marten van Rossum, aan de rand van het regeringscentrum van Arnhem en het gewest Gelre. (foto auteur)

Er zijn vier kinderen bekend van het echtpaar Hackfort-Ridder: Wijnand, Catharina, Maria en Eefken. Mogelijk heeft Wijnand een of meer oudere broers gehad met namen uit de Hackfortlijn en zijn die jong overleden. Hij kreeg de naam van zijn grootvader Wijnand Ridder.

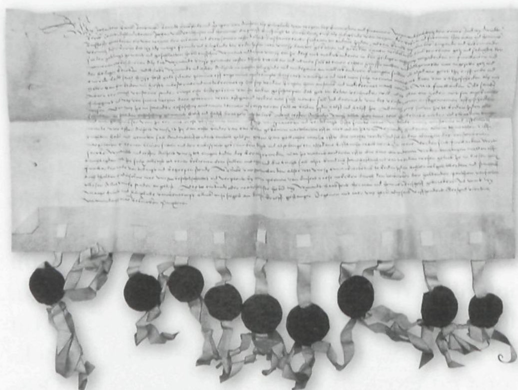
Na het overlijden van eerst zijn moeder in 1539 en daarna zijn vader in 1543 was de nog ongehuwde Wijnand Hackfort blijven wonen in de Koningstraat. Hij werd in zijn vaders plaats gekozen in de schepenbank van Arnhem en direct in het volgende jaar uitverkoren om als burgemeester te fungeren. In de zomer van 1546 trouwde hij met zijn buurmeisje Aleyt Boshoff. Aleyt was afkomstig uit Zutphen. Haar moeder Christina Berck was daar als weduwe van Gerrit Boshoff in 1532 hertrouwd met Henrick de Groeff, erfvoogd van Erckelentz, en zal daarna met haar drie kinderen naar Arnhem zijn gekomen.[5] In 1544 was ook zij overleden. De Groeff die achter het hertogelijk hof aan de Markt woonde, verkocht het volgende jaar zijn huis aan de hertog en verhuisde mogelijk toen naar het huis naast de Hackforts in de Koningstraat.[6]

In tegenstelling tot wat eerder is geschreven, telde het gezin van Wijnand en Aleyt niet vier maar zes kinderen.[7] Hun geboortejaren zijn onbekend, maar gelet op de namen kan de volgorde zijn geweest: Olivier, Gerhard, N.N., Alard, Christina, en Aleyt. De oudste zoon Olivier wordt voor zo ver bekend alleen in twee leenregisters genoemd: op 25 oktober 1564 als 'erve sijnes vaders Winants' waarbij hij in een noot als 'unmundich' wordt vermeld, en op 26 april 1565 als 'oudste zoon van Wynandt Hackfort'.[8] Zijn naam komt niet voor in het magescheid van zijn ouders dat werd opgemaakt in 1582 , dus moet hij tussen 1565 en 1582 zijn overleden. Het kindje zonder naam wordt en passant genoemd in de stadsrekeningen van Arnhem. In het boekjaar 1550/1551, als Wijnand Hackfort en Gijsbert van der Hoeven fungeren als burgemeester, staat onder de rubriek 'Uytgaven van Pauli en geschenk' de post:

> 'Item noch als des burgermeisters Wynant Hacforts kynt gestorven was, geschenckt tot Wilhem Gaymans I daler'.[9]

Drie belangrijke documenten

Belangrijke documenten voor de vorming van een beeld van Wijnand Hackfort zijn de akten in verband met zijn huwelijk met Aleyt Boshoff, en de akte die werd opgesteld voor de verdeling van hun nalatenschap, het zogeheten magescheid.

Het charter met huwelijksvoorwaarden uit 1546. Wijnand Hackfort zegelde als vijfde van links, na zijn vier getuigen. Van de elf zegels ontbreken er twee. (foto auteur)

1. De akte met huwelijksvoorwaarden

Het charter met oorspronkelijk elf zegels is gedateerd maandag na Beloken Pinksteren, ofwel 21 juni 1546.[10] Naast uitvoerige regels

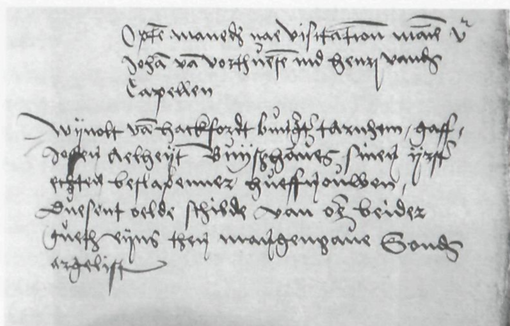

Zegel van Wijnand Hackfort, 1546. (foto auteur)

over het bezit en wat daarmee te doen in allerlei situaties bij overlijden van een of beide echtelieden geeft het stuk aan welke familieleden en vrienden op dat moment belangrijk waren voor het aanstaande bruidspaar. In het onderstaande zullen ze worden genoemd in de volgorde zoals ze in de eerste regels van de akte staan vermeld en ze onder aan de akte hebben gezegeld.

Voor de bruidegom traden op als 'hilixluden' (getuigen) Johan Mom, Carel Bentinck, Berndt Hackfort en Zeger van Arnhem. De eerste twee waren zwagers. Johan Mom, richter van Arnhem en Veluwezoom, was het jaar daarvoor gehuwd met Maria Hackfort, en Carel Bentinck van Aller had in 1543 (of 1544) Catharina Hackfort getrouwd. De relatie met de derde getuige Berndt Hackfort was niet met zekerheid te herleiden, maar gelet op het wapen op zijn zegel was hij waarschijnlijk een familielid. De binding met Zeger van Arnhem kan als volgt zijn ontstaan. Zijn vrouw Anna Bentinck was de dochter van jagermeester Johan Bentinck († 1543) op het Oude Loo. Aan hem had de vader van Wijnand jaarlijks hondekoren moeten afdragen, een verplichting hem opgelegd door hertog Karel van Gelre als vergoeding voor het gebruik van vier hoeven land in Loenen.[11] Later zou Wijnand die verplichting afkopen.

De getuigen voor Aleyt Boshoff waren Arndt Berck, Conrad Slindewater, Johan van Vorthusen, Henrick de Groeff van Erckelentz, Herman Boshoff en Henrick Boshoff. De eerste drie waren wat oudere, vooraanstaande leidinggevende figuren in Zutphen. Omdat bovendien de schepen van Zutphen Johan van Vorthusen fungeerde als centrale zegelaar kan men vermoeden dat de akte in Zutphen is opgesteld. Arndt Berck, ook schepen van die stad, was de broer van Aleyt's moeder, en beiden waren zij kinderen van Henrick Berck die van 1486 tot 1516 schepen/burgemeester was van Zutphen. De bruid droeg de naam van haar grootmoeder Aleyt Slindewater. Conrad Slindewater, kerkmeester van de Sint Walburgiskerk en initiatiefnemer van de Librije in Zutphen, was haar achterneef. Als naaste familieleden zegelden haar stiefvader Henrick de Groeff en haar twee broers Herman en Henrick.

De inschrijving van de morgengave van Wijnand Hackfort aan zijn nieuwe echtgenote Aleyt Boshoff op maandag na Maria Visitatie (5 juli 1546). (foto auteur)

2. De morgengave als huwelijksakte

Twee weken na het opstellen van de huwelijksvoorwaarden trouwden Wijnand Hackfort en Aleyt Boshoff, anders gezegd: hadden zij hun eerste huwelijksnacht. Als bewijs daarvan vond op maandag na Maria Visitatie (5 juli 1546) in Zutphen voor de schepenen Johan van Vorthusen en Henric van de Cappellen de inschrijving plaats in het Morgengaveboek. Daarbij werd vastgelegd de gift van duizend oude schilden als 'morgengave' van de bruidegom aan de bruid, als een soort levensverzekering voor haar, wanneer brui-

degom Wijnand voortijdig zou overlijden.[12]

Was het liefde, was het strategie? Zijn huwelijk betekende voor Wijnand Hackfort een uitbreiding van zijn netwerk naar de bestuursklasse van Zutphen. Niet onbelangrijk voor een burgemeester/schepen van Arnhem die regelmatig overleg had te voeren met collega's in Nijmegen en Zutphen, de drie belangrijkste steden van Gelre.

3. Het magescheid
De akte die na het overlijden van Aleyt Boshoff in 1582 werd opgemaakt voor een verdeling van hun nalatenschap over hun kinderen Gerhard, Alard, Christina[13] en Aleyt laat het bezit en de grote welstand zien, die het echtpaar Hackfort-Boshoff mede dankzij erfenissen had opgebouwd.[14] Hun rijkdom aan huizen, boerderijen, landbouw-, bos- en weidegronden lag wijd verspreid in en rond de steden Arnhem en Nijmegen, in de Betuwe en op de Veluwe.

Op stand geleefd

In veel archieven zijn sporen te vinden van activiteiten van Wijnand Hackfort. Van 1544 tot 1563 had hij zitting in het bestuur van de stad Arnhem, een raad van twaalf schepenen. Elk jaar kozen zij uit hun midden twee burgemeesters. Voor de zittingstermijnen 1545/46, 1550/51, 1554/55, 1559/60 en 1563/64 viel de keuze op Wijnand Hackfort als een van de twee. Dat is relatief veel in die periode van negentien jaar. Was hij bekwaam? Dominant? Beide zwagers, Carel Bentinck en Johan Mom, hebben enige jaren gelijktijdig met Wijnand Hackfort deel uit gemaakt van het stadsbestuur.

In de stadsrekeningen over zijn bestuursperiode zien we een stijging van uitgaven, dus groeiende lasten voor de burgers van Arnhem.[15] Bij een verslechterende economie liep dat in 1557 uit op een conflict, waarbij de gildemeesters en het college van gemeenslieden een reeks van klachten neerlegden bij het stadsbestuur: over de verkiezing van schepenen, hun beloning, de hoge kosten van St. Paulus-dag (*Pauli*, de dag van de jaarlijkse burgemeestersverkiezing), de financiële verantwoording van de rentmeesters van de gasthuizen en de beloning die hen daarvoor werd gegeven.[16] Na bijna een jaar reageerden burgemeesters en schepenen. Er vond een gesprek plaats waarbij Wijnand Hackfort volgens het verslag zich kennelijk heeft laten gaan:

> 'Ende soe wy gyldmeysteren end gemeyntzluyden van Wynant
> Hacfort voer vogell end jonckeren end des rentmeysters selven
> van sueten Kathryenen gescholden syn, kunnen wy sulx nyet voer
> goet verstaen,....'[17]

Toch had het klagen effect. Vanaf 1560 werden de uitgaven in de stadsrekeningen per schepen uitgesplitst en moesten zij zich met kwitanties verantwoorden.

Maar de gemeenslieden wilden meer en wensten van bepaalde raadslieden opening van zaken. Het stadsbestuur legde dit uit als wantrouwen, onbegrip en onwil bij zijn tegenstanders. Uit vrees voor lasterpraat die de goede naam en eer van die schepenen zou kunnen aantasten, en de kans dat zij daarna hun bestuurszetel zouden verliezen, maakten de raadsleden op 20 januari 1563 een onderlinge afspraak en legden die vast. Aristocratie en conservatisme klinken door in het stuk als burgemeesters en schepenen de belofte doen zich niet uit elkaar te laten spelen, elkaar te ondersteunen en trouw te blijven.

Als eerste ondertekende schepen Wijnand Hackfort op 20 januari 1563 de belofte tot eensgezindheid in de schepenstoel. Een week later verkozen zijn raadsvrienden hem tot burgemeester. (foto auteur)

Van de raadsvrienden zette Wijnand Hackfort als eerste zijn handtekening.[18] Een week later werd hij gekozen tot burgemeester. De stadsrekeningen over zijn laatste zittingsjaren laten zien, dat een bode regelmatig naar Loenen reed om Wijnand Hackfort op te halen voor vergaderingen in Arnhem.[19]

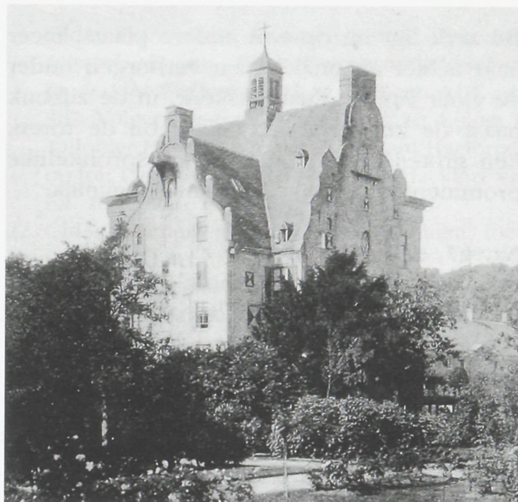
Hoogtepunten voor Wijnand Hackfort moeten zijn geweest het bezoek dat keizer

Karel V in 1545 aan Arnhem bracht, en in 1549 de logeerpartij van toen nog prins Filips in de stad. Toen deze als Spaans koning Filips II in 1559 afscheid nam van de Nederlanden, was ook Wijnand Hackfort aanwezig in de speciaal daarvoor belegde vergadering in Gent. Zijn werkbezoek samen met burgemeester Willem van Poelwijck en twee dienaren duurde negentien dagen.[20]

Net als zijn vader was Wijnand lid van de St. Nicolai broederschap en van de St. Erasmus broederschap van de St. Walburgis in Arnhem.[21] Ook was Wijnand gasthuismeester van het St. Catharinagasthuis en mogelijk was hij degene die via zijn nevenfunctie van erfholtrichter van de Marke van Loenerbosch een verbinding legde tussen beide organisaties.[22] Na de bouw van Huis ter Horst in Loenen en uitbreiding van grondbezit en rechten had Wijnand Hackfort in 1561 van Karel van Gelre de Oude het holtrichterschap gekocht met erfelijke rechten.[23] Met andere woorden: de functie kon alleen bij overlijden van de vader overgaan op zijn zoon. Bij zijn eigen overlijden in 1563 waren zijn zonen nog te jong om hem in deze functie op te volgen. Originele stukken over deze periode van de Marke van Loenerbosch ontbreken, maar wel is er een kopie van de jaarlijkse vergadering uit 1630, waarin werd besloten dat de papieren van de marke, de bosbijl en de brandijzers voortaan in een kist met drie sloten bewaard zouden worden in het St. Catharinagasthuis in Arnhem.[24] De drie sleutels van de kist gingen naar de 'holtrichtersse', Olivier Hackfort en het Convent van Bethanien, ook in Arnhem. Het Catharinagasthuis had belangen in de Marke en was op vergaderingen vertegenwoordigd door zijn rentmeester.[25]

In welstand begraven

Wijnand Hackfort overleed op 18 oktober 1563, ongeveer 43 jaar oud en een vrouw met vijf jonge kinderen achterlatende. Hij werd begraven in de Grote Kerk tegenover zijn woonhuis. Volgens het *Prothocol van graven* van 1634 lag zijn graf (nr. 47) in de dwarsbeuk 'in het Noorder en Zuyder kruys glas', naast nog een graf met nr. 47.[26] Later verdwenen de twee graven met zerken voor

Kasteel Ter Horst in Loenen, Veluwe, met de nog meest originele gevellijnen. Het deel links was aanvankelijk de voorgevel .(collectie auteur)

een deel onder een nieuw getimmerde burgemeestersbank. Op een plattegrond van de kerk uit 1740 zijn de twee getekend bij een pilaar en gericht op het koor.[27] In 1563, toen de kerk nog aan de rooms-katholieken behoorde, lag in het verlengde van die richting het hoofdaltaar met daarop de monstrans met geconsacreerde hostie ofwel het Lichaam van Christus. Een graf met zicht op dit Allerheiligste was een 'eersterangs' plaats voor de katholieke Wijnand Hackfort.

Toen men in 1888 de houten vloer verwijderde voor de aanleg van een verwarming vond men de graven nr. 47 met een grote zerk en een extra grote zerk. De eerste droeg de tekst:

'Int.iaer.ons.Heň.MV^C XLIII.optē.II.dach.
Septēbris.starf.OLIPHIER.HACKFERDT.'[28]

De in twee stukken gebroken 'enorm groote zerk no. 47' was geheel gebeeldhouwd met wapens en renaissancistische motieven. Enkele wapens waren afgekapt of versleten, maar het in Gotische letters uitgevoerde opschrift was nog goed te lezen:

'Int iaer.ōs.Herē.1563.den.18.dach Octobr.
sterf.WYNANT.HACKFERT.
Ǎ°.1582.dě.15.Feb.sterf.Joffer.ALIT.BOSHOFF.zyn.huisfrouwe.geweest.is.
Ǎ°.1595.den.16.October.sterf.GERHARDT.
HACFORT.'[29]

De zerk ligt nu op een andere plaats, meer naar achter en onzichtbaar verborgen onder de vloer van de Eusebiuskerk, in de zijbeuk naast de zuidwestelijke pijler bij de toren. Een groter contrast met de oorspronkelijke prominente ligging is haast niet mogelijk.

Nr. 47, een priestergraf

Een bijzondere gebeurtenis bij de werkzaamheden in 1888 was de vondst van een geestelijke in een antiek misgewaad en een miskelk in graf nr. 47, daar waarin 1543 Olivier Hackfort was begraven.[30] Het bleek te gaan om Josephus A.M. van Wijnbergen, die op 6 januari 1809 was overleden nadat hij in ijlende koorts uit een raam was gesprongen. Over die bijzetting is geen aantekening gemaakt in het grafregister.

Met hulp van de genealogie en de grafprotocollen was de volgende reconstructie mogelijk. Vier generaties na Wijnand Hackfort was in 1714 het huis in de Koningstraat door het huwelijk van Wilhelmina Maria Hackfort met kapitein Hendrik W. van Wijnbergen in de familie Van Wijnbergen gekomen en zijn de graven in dat jaar op die naam gezet.[31] Een kleinzoon van dit echtpaar was de in 1737 geboren Hendrik Willem van Wijnbergen. Zijn oudste dochter Maria trouwde in 1799 met Olivier G.W.J. Hackfort, de man die het familieoverzicht schreef in 1811/12, en de overleden priester was zijn tweede zoon. Dat hij deze liet begraven in de grafkelder van Olivier Hackfort was dus niet zo vreemd, de geestelijke was een rechtstreekse afstammeling van deze voorvader.[32]

Bij het opnemen van de vloer in 1888 vond men ook de steen van het graf (nr. 49) van Wijnand's moeder:

'Int.Iaer.ons.Heň.MV^{C} XXXIX.de.XV.dach.i. februario
starf.Joffer.STYN.RYDDERS.OLIPHYR. HACKFERTS.zeliger.huysvrou.'[33]

Deze groeve ging via Wijnands dochter Christina Hackfort, gehuwd met Cornelis van Salland, over naar de familie van Salland. In 1828 vervielen alle graven aan de kerk.

Van Arnhem naar Loenen

De vroege dood van Wijnand Hackfort, gevolgd door de politieke omwenteling in 1579-1580 en de moord op zijn zoon Gerhard maakten een eind aan de periode van gezaghebbende Hackforts in Arnhem.[34] Dankzij het huis in Loenen, het erfholtrichterschap en een deel van zijn nalatenschap kon zijn kleinzoon Olivier – en de generaties na hem – in Loenen en omgeving een nieuwe status van gezag en rijkdom opbouwen. Nadat alle andere takken al waren uitgestorven, eindigde de tak Hacfort tot ter Horst in 1939 met het overlijden van de laatste draagster van die naam.

De schouw in Kasteel Ter Horst weerspiegelt de rijkdom en het denken van het echtpaar Hackfort-Boshoff. (foto auteur)

Wij kennen geen egodocumenten van Wijnand Hackfort. Maar in Kasteel Ter Horst, dus in Loenen, bevindt zich wel een monumentale *getuigenis* van zijn politieke en religieuze opvattingen, door de beeldhouwer Arnt van Tricht kundig vastgelegd in de vorm van een schouw.[35] In Arnhem zoekt men vergeefs naar zichtbare sporen van hem. Het nieuwe stadhuis echter staat op grond, die eens toebehoorde aan Wijnand Hackfort. Misschien nog eens een bordje, een straatnaam, een beeld…?

Noten

1. Vanwege de vele schrijfwijzen van de achternaam is voor alle familieleden gekozen voor 'Hackfort' als de meest voorkomende tot 1814. Vanaf zijn benoeming in de Ridderschap van Gelderland in dat jaar luidde die voor Olivier G.W.J. in Loenen en zijn nakomelingen officieel 'Hacfort tot ter Horst'.
2. Gelders Archief (GldA), toegang 0405, Huis ter Horst (HtH), inv.nr. 1. De datering is afgeleid van het geboortejaar van zijn tiende kind, de vier later geboren kinderen staan niet vermeld.
3. Ridderhofstede Den Ham in Vleuten (U), door huwelijk met erfdochter Maria C. van der Borgh in de familie Hackfort gekomen (GldA, HtH, inv.nr. 67).
4. GldA, Huis Hackfort, toegang 0520, inleiding.
5. Morgengaveboek 1478-1572, Regionaal Archief Zutphen (RAZ), Oud-rechterlijk archief Zutphen (ORAZ), toegang 0010, inv.nr. 621, fol. 94v.
6. Verkoop huis: A.H. Martens van Sevenhoven, 'Het Hof van Gelre in Arnhem', in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 32 (1929), 1-44, aldaar 25, 26. Eigenaar huis Koningstraat: GldA, HtH, inv.nr. 649.
7. C.C. de Kool-Verhoog, *Kasteel Ter Horst. Een lagchend landhuis in Loenen*, Loenen 2002, 61.
8. J.J.S. Sloet en A.H. Martens van Sevenhoven (ed.), *Register op Leenaktenboeken. Kwartier van Nijmegen*, Arnhem 1924, 242; A.P. van Schilfgaarde (ed.), *Register op de Leenen van het Huis Bergh*, Arnhem 1929, 297.
9. GldA, Oud Archief Arnhem (OAA), toegang 2000, inv.nr. 1258, fol. 14v.
10. GldA, HtH, inv.nr. 13.
11. Hondekoren is een betaling in natura, hier voeding voor de jachthonden.
12. Morgengaveboek 1478-1572, RAZ, ORAZ, inv. nr. 621, fol. 124r.
13. Christina Hackfort trouwde in 1577 met Cornelis van Salland. Zie: J. van Lookeren Campagne, 'De Hackfortkelk in de St.-Walburg', in: *Arnhems Historisch Tijdschrift* 32 (2012), 209-210.
14. GldA, HtH, inv.nr. 14.
15. GldA, OAA, inv.nrs. 1257-1259.
16. GldA, OAA, inv.nr. 1158, verslag 18 januari 1557.
17. GldA, OAA, inv.nr. 1158, verslag 21 januari 1558.
18. GldA, OAA, inv.nr. 1176.
19. GldA, OAA, inv.nr. 1259, zittingsjaar 1560/61 en 1561/62 onder de post 'Baede Loen'.
20. GldA, OAA, inv.nr. 1258, fol. 11v.
21. P.R.A. van Iddekinge, *Het archief van de Sint-Nicolai Broederschap te Arnhem* (Arnhem 1978). Inschrijving Olivier Hackfort 1529-1543, p. 211, Wijnand Hackfort 1550-1563, p. 212; GldA, Transcriptie Manuscript M82, *Broederschapsboek van de St.-Erasmusbroederschap in de Sint-Walburgiskerk te Arnhem*. ADC nr. 487. Volgens de transcriptie op fol.10, kolom 1 'Oliphier Hacffort', kolom 2 'Wijnant Hacfortz'; op fol. 17v., kolom 2 'Oliphier van Hackfart' en fol. 18, kolom 1 'Wijnant Hacfoirt'.
22. GldA, Gasthuizen en Gilden in Arnhem, toegang 2001, inv.nr. 330.
23. CODA Apeldoorn, Markenarchieven Apeldoorn (MAA), inventaris 273, nr. M86.
24. CODA, MAA, inv. 273, nr. M30
25. CODA, MAA, inv. 273, nr. 168, fol. 5r. Verder op fol. 34r. een aantekening van een vergadering van de geërfden van de marken van Loenen en Zilven in het Catharijnengasthuis in Arnhem op 11 maart 1664. Rentmeester was Johan Wijnnen.
26. 'Prothocol der Graefplaetsen in de Grote Kerck ende in den Broerenkerck', GldA, Hervormde Gemeente Arnhem, Kerkvoogdij, 1369-1824 (HGAK), toegang 2225, inv.nr. 308, fol. 7.
27. GldA, HGAK, inv.nr. 309.
28. J.J.S. Sloet en P.A.N.S. van Meurs, 'Grafzerken in de St.-Eusebius- of Groote kerk, het St.-Catharina gasthuis en de St.-Walburgiskerk te Arnhem', in: *Algemeen Nederlandsch Familieblad* 7 (1890), 121-128, 138-143, 217-222, aldaar 143.
29. R.T. Muschart, 'Grafzerken in de Groote- of St. Eusebiuskerk te Arnhem', in: *B&M Gelre* 42 (1939), 247-351, aldaar 325-327; Sloet en Van Meurs, 'Grafzerken' 142.
30. Brief J. Bijleveld, dd. 5 oktober 1888, restauratie N.H. St. Eusebiuskerk, Arnhem, Nationaal Archief, Archief Binnenlandse Zaken: Kunsten en Wetenschappen, 1875-1914, 2.04.13, inv.nr. 789.
31. GldA, HtH, inv.nr. 51.
32. Een derde verbintenis tussen afstammelingen in dezelfde lijn betreft het huwelijk tussen Antonia M.L. baronesse Hacfort tot ter Horst en Ferdinandus M.A.J. baron van Wijnbergen in 1862. Dit echtpaar verkocht in 1906 Kasteel Ter Horst.
33. Sloet en Van Meurs, 'Grafzerken', 217.
34. Centraal Bureau voor Genealogie, Collectie A.A. Roëll, dossier Hackfort, 'Extract uyt een oudt pagtboek': 'Gerardt en is 16 Oct. 1595 oude stijl des avonds omtrent een uur voor sonne ondergang bij zijn maat of koewey tot Loenen gelegen van den eerlosen schelm Jurien van Coeverden, Weert in de Vrijenberg, doot geschoten en den 21 dito te Arnhem in het graf zijner ouders begraven.'
35. Zie voor een iconografische analyse van de schouw: C.C. de Kool, 'De schouw van Kasteel ter Horst in Loenen Veluwe', in: *B&M Gelre* 103 (2012), 97-123.

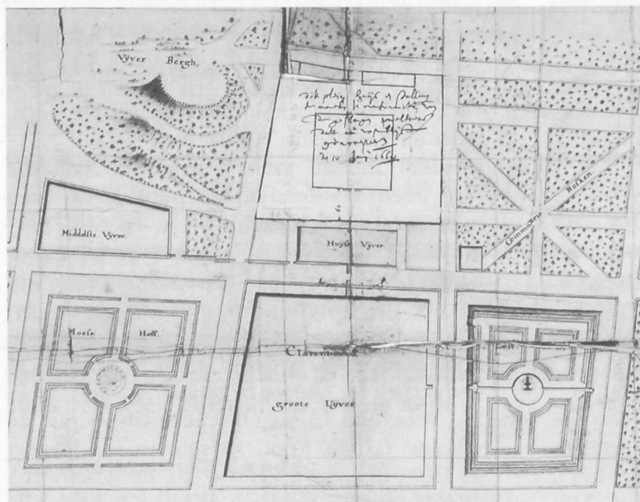
De jonge Rutger Huygens, steeds op pad (1618-1627)

Menno Potjer

Rutger Huygens (1586-1666) is vooral bekend geworden als stichter van het landgoed Klarenbeek, omstreeks 1635 (daarom is de Huygenslaan naar hem vernoemd). Over zijn andere activiteiten is de laatste tijd ook al het een en ander geschreven: over zijn familie, zijn vermogen, zijn vele functies waaronder een gezantschapsreis naar Duitsland in 1633 en over zijn laatste 'veldtocht', toen hij in 1666 samen met Michiel de Ruyter jacht maakte op de Engelse vloot. Maar tot nu toe verscheen er nog niets over zijn jonge jaren en zijn activiteiten als regerend burgemeester (1621).[1]

Rutger was dertig jaar oud toen zijn vader overleed, de burgemeester en wijnhandelaar Willem Huygens. Anderhalf jaar later, in januari 1618, werd Rutger zelf benoemd tot schepen (raadslid).[2] Van alle leden van de Arnhemse raad in de zeventiende eeuw is Rutger Huygens het langst raadslid geweest, van 1618 tot 1666. Raadslid werd men in Arnhem voor het leven, althans tot 1672. Elk jaar werden twee schepenen tot regerend burgemeester aangesteld, voor een periode van één jaar. Het was gebruikelijk dat men een paar jaar later opnieuw tot burgemeester werd benoemd, zoals bijvoorbeeld gebeurde met Huygens' collega uit 1621, Egbert van Wetten. Bij Rutger kwam het daar niet van, hij was slechts één keer burgemeester, alleen in 1621. De reden daarvan zal zijn geweest dat hij het te druk kreeg met het vertegenwoordigen van Arnhem op gewestelijk en landelijk niveau, bijvoorbeeld in de Raad van State (afgevaardigde in het najaar van 1620, lid 1622-1628) en in de Staten-Generaal (diverse jaren).

Een nieuwe predikant, waar vindt men die?
Al in september 1611 had het stadsbestuur Rutger gevraagd om in Holland twee ver-

"Caert van 't bosch van Claerbeeck" vermoedelijk van de hand van A. van Geelkerck, omstreeks 1660. (Huis Klarenbeek, inv. nr. 70)

zilverde drinkglazen (waarde 800 gulden) te halen om daarmee graaf Ernst Casimir te vereren, die toen gouverneur van de stad was. Toen was zijn vader nog schepen. Als beginnend raadslid kreeg Rutger nog niet meteen veel taken, maar een daarvan was het beroepen van een nieuwe predikant. De oudste brief van Rutger in het archief, d.d. 4/14 november 1618, betreft dit beroep.[3] Daar bemoeide de stedelijke overheid zich minstens zo hard mee als de kerkenraad, ook in tijden dat er geen spanningen waren tussen Arminianen (Remonstranten) en Gomaristen. Voor dat beroepingswerk is Rutger in het najaar van 1618 naar de Palts gereisd, naar Bacharach. Hij is hoogstens vijf weken weggebleven, want bij de raadsvergaderingen van 18 oktober en 20 november was hij aanwezig. In de jaren 1580-1620 werden vrij veel predikanten uit Duitsland in ons land beroepen.

In dit jaar 1618 hebben de Contra-Remonstranten definitief de overhand gekregen op de Remonstranten. In Arnhem werden de dominees Meilingius en Brumanus en iets later Aegidius eerst geschorst, daarna afgezet. Vervolgens bleek het zeer moeilijk om nieuwe predikanten te vinden.[4] Verschillende pogingen waren in oktober 1618 al op niets uitgelopen en zouden dat in de maanden daarna ook doen. De notulen van de kerkenraad van 1618 zijn helaas uiterst beknopt.[5] Over dit beroep van een Duitse predikant uit Bacharak wordt alleen maar meegedeeld dat men een tip van de rector gekregen had dat deze ds. Paulus Leonardus een geschikte kandidaat zou zijn. Die rector moet Valentijn Haeckenberger zijn geweest, rector van 1616 tot 1633, voorheen zelf predikant, in Wezel. Na deze tip heeft men meteen (eind september) een beroepingsbrief naar Leonardus gestuurd, zonder zelfs hem te hebben horen preken, zoals gebruikelijk was. In november is vervolgens in één regeltje genotuleerd dat hij bedankt heeft. Over Huygens geen woord, dat men hem naar de Palts gestuurd heeft en waarom, terwijl hij niet eens lid van de kerkenraad was. Omdat het beroepen van predikanten steeds geschiedde na goedkeuring door de schepenen, gebeurde het overigens wel vaker dat men een raadslid de beroepingsbrief liet brengen in plaats van een kerkenraadslid. Rutger schrijft dan ook aan de raad (4/14 november) en niet aan de kerkenraad vanuit Bacharak dat hij zijn *'uttersten devoir'* heeft gedaan om de predikant te overreden, maar geen succes had. Twee jaar later zou Leonardus alsnog naar Nederland vertrekken, naar Kampen.

Arnhem een sterke stad

In 1621 kreeg Rutger als regerend burgemeester met veel meer zaken te maken. Het zijn nogal uiteenlopende problemen, maar het belangrijkste was dat de stad meer werk moest maken van haar verdediging, omdat in 1621 de oorlog weer begonnen was. Dat betreft dan zaken als de grootte en de huisvesting van het garnizoen of de toestand van de vestingwerken. In deze jaren werden vooral aan de westzijde nieuwe fortificaties aangelegd. Verder moest er voor de nieuwe wachtmeester, Floris van Ratingen, een instructie worden opgesteld, wat Huygens met twee andere raadsleden heeft gedaan. Een eveneens militaire zaak was de vraag of de advocaten van het Hof van Gelre vrijgesteld konden worden van de maandelijkse parade (inspectie der militie, dus de burgerwacht) bij de Walburgiskerk. Zij waren al vrijgesteld van de dagwacht, maar niet van de avondwacht. Een voorstel van Huygens om deze juristen de parade kwijt te schelden werd door de raad afgewezen.

Nog een aandachtspunt voor de twee burgemeesters was de vraag of de schipbrug 's nachts gesloten moest worden vanwege het oorlogsgevaar. Er zwierven namelijk regelmatig Spaanse bendes rond in de Betuwe. Nadat hiertoe besloten was, klaagde de brugwachter over deze maatregel, omdat de mensen nu het veer bij Malburgen namen om aan de overkant te komen, waardoor hij inkomsten misliep.

Overige zaken

Intussen gingen de gewone zaken door. Elk jaar waren er veel burgers die verzoekschriften indienden om iets te regelen, hetzij door een rechterlijke uitspraak (de raad was ook

rechtbank), hetzij door bemiddeling. Zo werd Huygens gevraagd om te bemiddelen in een conflict tussen de weduwe van burgemeester Johan de Vooght en de Franse onderwijzeres Rachel Haen. Zelf raakte hij ook in conflict, met zijn mederaadslid dr. Nicolaas de Vooght, die er op stond om afgevaardigde naar Den Haag te blijven, hoewel de raad hiervoor Huygens had genomineerd. Na bemiddeling kwam men overeen dat beiden elkaar zouden aflossen. Zo deed Huygens zijn intree in de Staten-Generaal op 19 oktober 1621. Een maand later verscheen De Vooght ook weer op het Binnenhof, er was toen in de Gelderse afvaardiging plaats voor twee Arnhemmers.

In de eerste week van december kwam Huygens terug in Arnhem. In de tussentijd had schepen Carel Bentink hem vervangen als waarnemend burgemeester. Huygens ging meteen weer aan de slag. Op 9 december werden hij en zijn medeburgemeester Egbert van Wetten belast met het oprichten van een korenwindmolen, omdat te veel korenwatermolens op papier- of koperfabricage waren overgestapt, waardoor een tekort aan meel dreigde. Deze nieuwe molen, de latere Pelmolen bij de Sabelspoort, werd in de zomer van 1622 in gebruik gesteld. Drie dagen later, 12 december, kregen hij en schepen Paulus Bitter de opdracht ervoor te zorgen dat de krib bij de Sabelspoort verzwaard werd, vanwege dreigende ijsgang. Typerend

"Gezigt van Arnhem aan de Rijn" met links de Eusebiuskerk en rechts de pelmolen bij de Sabelpoort, Jan de Beijer, 1744. (Gelders Archief 1551-GM 06381)

voor Rutgers werkkracht is dat hij, als we de beide presentielijsten tenminste zouden geloven, een paar dagen gelijktijdig zowel in den Haagse Staten-Generaal als in de Arnhemse raad aan het werk was (op 2-6 december 1621 en op 24 januari 1622). Deze bovenmenselijke prestatie heeft nooit iemand hem nagedaan. Gemiddeld waren er in Arnhem per raadszitting trouwens slechts zes van de twaalf leden present, soms zelfs maar twee.

Raad van State

Vier maanden na de beëindiging van zijn burgemeesterschap werd Rutger benoemd tot lid van de Raad van State. Dat was in de tijd van de Republiek zoiets als het ministerie van Oorlog.[6] In de jaren na 1621 werd hij zodoende betrokken bij krijgsoperaties rond Emmerik en verder onder andere in Zeeland, Breda en Groenlo, maar als hij even tijd had vervulde hij ook functies als raadslid in Arnhem. Zo onderzocht hij samen met de inmiddels burgemeester geworden Paulus Bitter in april 1622 de gebreken die de nieuwe fortificatiewerken vertoonden.

Rutger verloor in de Raad van State de Arnhemse en Gelderse belangen niet uit het oog, met de vijand zo dichtbij. Prins Maurits had om die reden al de hele zomer van 1623 zijn hoofdkwartier in Arnhem opgeslagen en de stad versterkt. In datzelfde jaar heeft de Raad van State Rutger en zijn broer Johan Huygens opgedragen de vijandelijke maar muitende soldaten in Huissen af te kopen, zodat ze hun plunderingen in de Betuwe zouden staken. Johan Huygens was commissaris van de monstering van soldaten. In die functie is hij onder andere in oktober 1624 naar Hamburg gegaan om soldaten te vinden.

Het zijn vooral Rutgers brieven vanuit de Raad van State die bewaard zijn gebleven. Een indruk van die oorlogsbrieven geeft het volgende citaat, een van zijn eerste verslagen, in dit geval over het Spaanse beleg van Bergen-op-Zoom in september 1622. De brief is niet bewaard in het Gelders archief, maar wordt geciteerd in de Gedenkschriften van jonkheer Alexander van der Capellen (Utrecht 1777, p. 80). Deze jonkheer, een tijdgenoot, woonde in die jaren in Arnhem.

Een fragment uit deze brief, waarin sprake is van ware doodsverachting:

Met het springen der mynen, wort aen onse zyde soo vuel met musquetten ende canons gescooten, dat in drie dagen over de XXIIII m. pont polvers verscooten, 't welck den vijant seer verscrikt, ende onse Soldaaten soo encourageert, dat se niet te houden en syn. Daer blyven van de onse oock veel doot ende gequetst, maer sy en achten het niet, alsoo, datter geen vreese meer in en is. De capiteynen hebben nu moeyten om se daer af te krijgen, daer se voren traech waeren om daer aen te brengen.

Spinola slaagde er toen trouwens niet in de stad te nemen.

De exercitie met schild en spies: de soldaat brengt in drie tijden de spies weer terug in de rustpositie, Adam van Breen, anoniem, Aert Meuris, 1618. (Collectie Rijksmuseum)

Onze hulp is in de naam des Heeren

Slechts een enkele keer kan men een korte persoonlijke noot vinden in dit soort brieven. Van der Capellen heeft ze niet genoteerd, maar we vinden ze wel in de brieven die Rutger geschreven heeft tijdens het beleg van Groenlo (1627): niet alleen dat hij 'geern al mijn devoir sal doen', maar ook, meermalen, dat *'met Gods hulpe sal het haest gedaen sijn'.*[7] Dit is geen vaste beleefdheidsformule, want bij de andere Gelderse afgevaardigde, de richter Hendrik van Essen, ontbreken dergelijke zinsneden. Het moet dus de uiting zijn geweest van een oprecht vroom gemoed.

Tussen alle reizen en bedrijven door zag Rutger ook nog kans om een huwelijk te sluiten. Dat gebeurde in Den Haag, de stad waar hij zo vaak kwam. Schoolmeester Beck was een van de toehoorders van de plechtigheid in de Kloosterkerk. De uitverkorene was Nomma van Lintelo, dochter van een Zutphense afgevaardigde naar de Staten-Generaal. Al een jaar later, in 1625, is zij overleden. In 1627 hertrouwde Rutger met Charlotte van Meerkerken, maar over haar heb ik geen andere gegevens. Zij heeft moeten leren leven met een man die veel en graag op pad ging.

Noten

1. Literatuur en bronnen zijn te vinden in Menno Potjer, *De Velperweg in kaart gebracht, eigenaren en eigenaardigheden*, Westervoort 2005, 99-104. Dezelfde, 'De familie Huygens tot aan circa 1640' in *Arnhem de Genoeglijkste*, 2007, 105-108. Dezelfde, 'Rutger Huygens, een vitale regent' in F. Keverling Buisman (red.), *Arnhem tot 1700*, Arnhem 2008, 103.
2. Gelders Archief (GldA), OAA, toegang 2000, Raadsignaten 1611-1628, inv. 10-14
3. GldA, OAA, Ingekomen correspondentie, inv. nr 328-335, jaren 1618-1625
4. GldA, Archief hervormde gemeente, toegang 2179, Notulen kerkenraad, inv.nr 1
5. J.S. van Veen, 'Losse blaadjes uit de kerkgeschiedenis van de Veluwe' in *Bijdr. Med. Gelre*, 1922, 114 (over de rector). F.Goslings, 'Uit de geschiedenis van de Latijnsche scool te Arnhem' in *Bijdr. Med. Gelre*, 1924 (idem). Willem Frijhoff, 'Vroeg piëtisme in Arnhem' in *Arnh. Hist. Tijdschrift*, 2012, jg. 32, 11
6. J. Roelevink, *Resolutiën der Staten-Generaal*, Nieuwe Reeks delen 5-7, jaren 1616-1625, (RPG 187, 208, 223), Den Haag 1991-1994. Zie de index.
7. L.H.C. Beijens, 'Brieven over het beleg van Groenlo in 1627' in *Bijdr. Med. Gelre*, 1899, 363-370.

Nieuws van het Gelders Archief

Het Gelders Archief publiceert in ieder nummer korte nieuwsberichten en mededelingen over zijn werkzaamheden. Wat gaat er gebeuren of wat is er in de afgelopen maanden gebeurd?

Archieven van 'Gelders Kadaster' op internet

De archieven van het Kadaster in de provincie Gelderland over de periode 1832 – 1989 zijn sinds kort in te zien bij het Gelders Archief. De archieftoegang is via internet raadpleegbaar. Het gaat om meer dan een kilometer aan registers en ongeveer 14.000 kaarten. Het Kadaster legt met behulp van kaarten en registers de eigendoms- en zakelijke rechten van burgers en rechtspersonen vast, die ze hebben op onroerende goederen, zoals hypotheken, erfdienstbaarheden en erfpacht.

Het begin van de kadastrale activiteiten in Nederland ligt in de periode tussen 1811 en 1832. Toen zijn huizen, erven, landerijen, wegen en wateren in kaart gebracht en is een schatting gemaakt van de opbrengsten van de grond en huizen voor de heffing van grondbelasting. Het Kadaster zelf werd in 1832 als rijksdienst opgericht met als doel om precieze informatie te verzamelen voor die heffing en het bevorderen van de rechtszekerheid over het eigendom.

Het Kadaster administreerde de transacties van onroerende goederen (koop, verkoop, hypotheek, testament) via de hypothecaire registers die openbaar. zijn. Zij geven aan wie eigenaar is. De kadastrale gemeente vormt de basis voor het bijhouden van de kadastrale boekhouding en is daarom het startpunt voor het zoeken in de kadastrale administratie. Minder bekend is dat het Kadaster ook een scheepsboekhouding bijhield voor scheepshypotheken en eigendomsoverdrachten.

Aanvankelijk waren er kadastrale kantoren in Arnhem, Nijmegen, Tiel en Zutphen, maar uiteindelijk bleef in 1976 in Gelderland alleen het kantoor in Arnhem over. In 1989 automatiseerde het Kadaster zijn registers en kaarten.

Historisch geïnteresseerden kunnen met behulp van de kadastrale archieven onder meer veranderingen in eigendom van onroerende goederen en andere zakelijke rechten achterhalen, biografieën en genealogieën optuigen of de grondgeschiedenis van hun dorp of stad achterhalen.

Een beperkt deel van de archieven is gedigitaliseerd en in te zien via het computerprogramma *Digilegger* in de studiezaal of via internet.

Via Digilegger zijn in te zien:

- de registers no. 71 (registers - bijgehouden tussen 1844 en 1986 – geven in de volgorde van de perceelnummers de leggerartikels waarin het perceel voorkomt. Het leggerartikel verwijst naar de kadastrale legger, waar de eigenaren achterhaald kunnen worden.);
- de kadastrale legger (belangrijkste kadastrale register, waarin per kadastrale gemeente en eigenaar overzichten zijn gemaakt van de percelen die iemand bezit.).

Via internet (www.watwaswaar.nl) zijn in te zien:

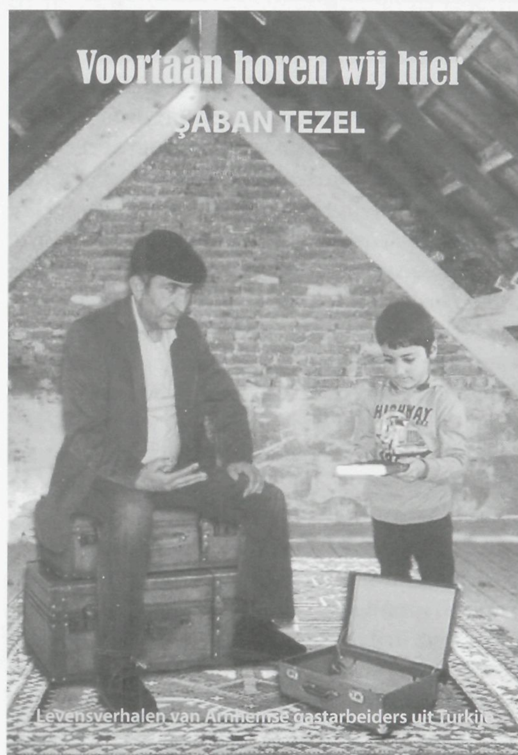
- de Oorspronkelijke Minuutplans (kaarten die de ligging en de begrenzingen weergeven van de afzonderlijke percelen in 1832.);
- OAT's (Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels uit 1832, die per kadastrale gemeente in volgorde van sectie en perceelnummer naam, woonplaats en beroep van de eigenaar en andere relevante informatie geven).

Gelders Archief
Westervoortsedijk 67-D
6827 AT Arnhem
T 026-3521600
E info@geldersarchief.nl
I www.geldersarchief.nl
Twitter: twitter.com/geldersarchief. Ook op Facebook.
Geopend: dinsdag – donderdag 10.00-17.00,
iedere tweede zaterdag van de maand 9.00 – 17.00.

Gesignaleerd

Ş. Tezel, Voortaan horen wij hier. *Levensverhalen van Arnhemse gastarbeiders uit Turkije*, Arnhem 2013. 179 blz.
ISBN 978-94-6228-135-6
I. van der Hoeven en M. Schrover, 'Een zorgzame of bemoeizuchtige werkgever? De AKU en haar Italianen', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 104 (2013), 185-214.

Het boek *Voortaan horen wij hier* van Şaban Tezel bestaat uit twee identieke delen: in het Turks en in het Nederlands. Het boek bevat de korte levensverhalen van Turkse gastarbeiders die als pioniers naar Arnhem en omstreken zijn gekomen, zodat deze verhalen niet vergeten worden en latere generaties hier lessen uit kunnen leren. Er wordt inderdaad advies gegeven, zoals leer een beroep. De lotverhalen betreffen zowel mannen, die werk vonden in de fabrieken in de omgeving van Arnhem, als vrouwen die zich met de gezinshereniging eind jaren '70 bij hun man voegden. Veel verhalen hebben een gemeenschappelijke deler. Voor de mannen geldt dat de meesten van het platteland in Turkije uit een boerengezin kwamen, zich inschreven bij het arbeidsbureau in een stad in Turkije, medisch werden gekeurd (inclusief lezen en schrijven), en later een oproep kregen zich te melden. De gebruikelijke start als arbeidsmigrant was te werken in de mijnen in België en vervolgens (via smokkelaars of bekenden) over te gaan naar Nederland. De overgang van platteland naar stad en van boer naar fabrieksarbeider was groot. Velen zijn later op medische gronden afgekeurd en kampen met gezondheidsproblemen.

De vrouwen die overkwamen voelden zich geïsoleerd, want waar zij in Turkije in de dorpen konden terugvallen op een uitgebreid netwerk van buren en familie, was dat hier veel minder. Zij gingen niet graag naar buiten de straat op vanwege de onbekendheid met taal en gewoonten. Heimwee was een groot probleem. Hoewel iedereen kwam met het idee geld te verdienen, te sparen en terug te keren, realiseerden zij zich allen vroeg of laat dat zij permanent zouden blijven. Toen dit besef kwam, was er ook spijt dat het zich eigen maken van de Nederlandse taal in het begin geen aandachtspunt was. De belemmering van een terugkeer ligt in alle gevallen bij de kinderen en kleinkinderen: deze hebben zich gevestigd en geworteld in Nederland. Vakanties werden en worden altijd doorgebracht in Turkije, maar er heeft vervreemding plaatsgevonden met het dorp van herkomst.

Het boek bevat een kort voorwoord, maar de auteur geeft verder geen context of conclusie. De verhalen spreken voor zich. Toch is het jammer dat er geen toelichting is op de aanpak van de interviews. Uit de verhalen kan opgemaakt worden dat er is gevraagd naar de beginsituatie in Turkije (jeugd, beroep vader, gezinssamenstelling), hoe men naar Europa / Nederland is gekomen, hoe de beginsituatie in Nederland is ervaren, welk

werk is gevonden, of er kinderen waren of familie was, of de taal is geleerd, of men dacht aan terugkeer, of men spijt heeft gehad, hoe men denkt over de toekomst en of er behoefte is aan instanties voor ouderen. Er is dus geen toelichting over waarom juist naar deze zaken is gevraagd. Ook is er geen achtergrondinformatie over de Turkse gemeenschap in Arnhem. Hoeveel migranten van de eerste generatie zijn er? Uit welke streken in Turkije kwamen zij? En hoe zijn de mensen voor het boek gevonden en geselecteerd?

Het is goed dat een aantal ervaringen van toen zijn opgetekend. Sommigen hebben duidelijk een zwaar leven gehad. Een enkeling kwam niet uit een boerengezin of had wel de middelbare school afgemaakt. De aanpassingen in Nederland lijken dan soepeler te zijn verlopen. Een uitzonderlijke beschrijving vormen de lotgevallen van Jan Trooster, een Nederlander met een bijzondere band met de Turkse immigranten. Afkomstig uit Twente heeft hij Turks geleerd en korte tijd in Turkije gewoond. Voor de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers organiseerde hij vanaf 1974 spreekuren voor arbeidsgerelateerde onderwerpen. Zijn verhaal geeft inzicht in de ontwikkeling van Turkse stichtingen en verenigingen in Arnhem, zoals het Turks Cultureel Centrum (Kastanjelaan), dat overging in de Arnhemse Culturele en Solidariteitsvereniging (AKADO), het Internationaal Ontmoetingscentrum (OCOJ) en de Turks Islamitische Vereniging Arnhem (TTVA in de Hertogstraat). Hij zag de strijd tussen de verschillende verenigingen vanwege de verschillende geboortestreken waaruit de migranten afkomstig waren, en later vanwege de Turkse politieke partijen die afdelingen in Arnhem opzetten (DEV-Yol, Grijze Wolven, Koerdische verenigingen). De spreekuren veranderden ook van aard met de komst van de gezinnen. Veel Turkse huwelijken sneuvelden.

Jammer aan het boek is ook dat er weinig feiten uit te destilleren zijn. Jaartallen worden niet consistent genoemd, net als de naam van de fabrieken waar men werkte. In tegenstelling tot andere steden bevonden de meeste fabrieken zich niet in de stad maar in de omgeving van Arnhem. Akzo, Billiton en de Rijnstaalfabriek zijn de weinige die bij naam worden genoemd. Verder gaat het om een 'metaalfabriek', een 'papierfabriek', etc. Dit maakt ander onderzoek lastig. Het was ook goed geweest als inleiding iets te zeggen over de procedures van migratie. Nu komt deze informatie gefragmenteerd bij de lezer binnen, net als wettelijke veranderingen (gezinshereniging, terugkeerwet). Desalniettemin is het een interessant en gemakkelijk leesbaar boekje, dat inzicht geeft in de lotgevallen van migranten van het eerste uur in Arnhem.

De tweede publicatie betreffende het onderwerp arbeidsmigratie in Arnhem, is van een heel andere orde. Het betreft het wetenschappelijk artikel van Inge van der Hoeven en Marlou Schrover in het Jaarboek van 2013 van Vereniging Gelre. De centrale vraag in het artikel luidt 'welke invloed hadden werkgevers op migrantenorganisaties en waarom oefenden ze invloed uit'. Als casus hebben zij de AKU in Arnhem en Ede en de Italiaanse gastarbeiders tussen 1956 en 1985 genomen. Het artikel begint met wat er in de literatuur bekend is over de rol van migrantenorganisaties en het voortbestaan hiervan. De invloed van de werkgever op deze organisaties is daarbij onderbelicht gebleven. Het artikel stoelt op twee typen bronnen: de schriftelijke archieven van gemeente Ede, het Central Archive Department van AkzoNobel en de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Gelderland en de interviews met drie Italiaanse migranten. De onderwerpen huisvesting en welzijn worden besproken. Vooral de ervaringen van de migranten spreken aan: aankomst, incidenten, sociale activiteiten, bezoek van meisjes, omgang met de buurt, uitstapjes en controles. Het blijkt dat de bemoeienis van de werkgever met de migranten vooral kwam uit de noodzaak om hen onderdak te bieden en vervolgens uit het voorkomen van imagoschade door incidenten. De regels en controles waren daarom streng. Sociale activiteiten werden opgezet om de migranten in hun vrije tijd van de

straat te houden. Later ontstond er spanning tussen door de werkgever opgezette verenigingen en door vrijwilligers opgezette verenigingen. Het ging ook om geld om sociale activiteiten te kunnen organiseren. De casa's als huisvesting vormden voor de werkgevers de belangrijkste verbinding met de arbeiders. De sfeer was allesbepalend. Het artikel gaat helaas niet in op hoe het met de casa's afliep. Verder is er weinig op het artikel af te dingen: het is helder gestructureerd met een uitgebreid notenapparaat. De combinatie tussen archief en persoonlijke impressies van de geïnterviewden maakt het afwisselend.

Interessant is het verschil tussen de arbeidsmigranten uit Italië en Turkije: de Turkse arbeiders hebben voor het merendeel zelf voor huisvesting moeten zorgen. In grotere pensions was er een kok, in de kleinere pensions was er gelegenheid tot zelf koken (maar niet elke Turkse man kon koken, omdat dit in Turkije een vrouwenaangelegenheid was). De Italianen werden in een Italiaans casa geplaatst. Werkgevers van Turkse arbeiders zorgden niet voor vertier: na het werk werden zij aan hun lot overgelaten. Het verloop van Turkse migranten op de werkvloer is doorgaans ook groter geweest: zij bleven soms niet langer dan een paar maanden. Werk kwam via via, terwijl de AKU meer gestructureerd op zoek ging naar arbeiders. Dergelijke verschillen bieden aanknopingspunten voor verder onderzoek.
Lyke Bosma

S. van der Miessen, *Het KAB-gebouw van 1896-2012*, [Arnhem]: KABPosttheater, 2012. 36 blz. Geen ISBN. Prijs: € 10,-.

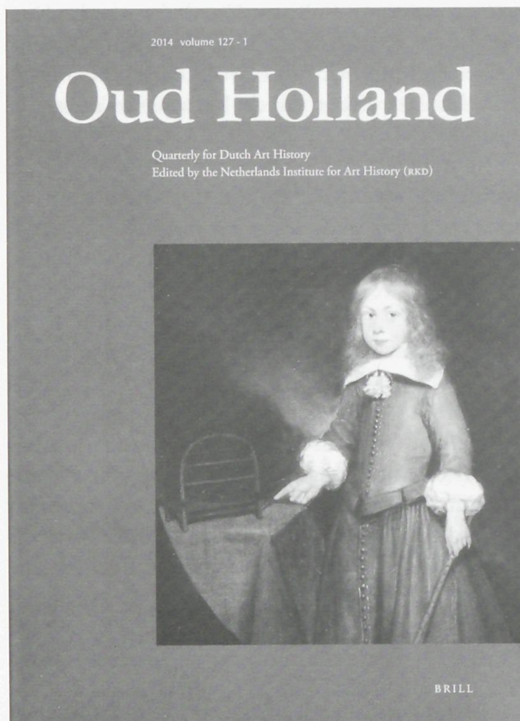
Als sinds 1896 prijkt aan de voet van Klarendal het statige KAB-gebouw. Met zijn gevel opgetrokken in neorenaissancestijl en verfraaid met enige neogotische elementen ademt het eenvoud en degelijkheid. Het KAB-gebouw is een waardig monument van de negentiende-eeuwse katholieke herleving en emancipatie, en van de beginnende verzuiling. Het diende namelijk als verenigingsgebouw voor de Arnhemsche Roomsch Katholieken Volksbond – later opgegaan in de R.K. Werkliedenvereniging St. Joseph –, waar de katholieke arbeider terecht kon voor ontspanning en cultuur. Via deze weg hoopte deze vakvereniging de werklieden in de wijk te behoeden voor het oprukkende socialisme en ze te betrekken bij de katholieke gemeenschap.

In een rijkelijk geïllustreerd boekje is de geschiedenis van het KAB-gebouw en de daar ontplooide activiteiten nu geboekstaafd. Het is een schets in een notendop, waarin, naast een architectonische beschrijving van het gebouw, de 'bewoners' uit verleden en heden centraal staan. Was het KAB-gebouw zo'n eeuw geleden nog het toneel van vergaderingen, koorrepetities en dansavonden – die tot gefronste wenkbrauwen leidden in kerkelijke kringen –, nu is het KABPosttheater 'hét cabaretpodium van het oosten', geliefd bij artiesten uit heel het land. Maar dit pand bood niet alleen plaats aan arbeiders en cabaretiers: van Vogelvereniging 'Ons Ideaal' tot Carnavalsvereniging De Grashappers, allemaal maakten ze gebruik van de faciliteiten die het KAB-gebouw te bieden heeft. In de loop der jaren groeide het uit tot een echte vergader- en feestlocatie. Maar ook minder feestelijke episodes komen aan de orde: in 1942 vorderden de Duitsers het pand, terwijl bijeenkomsten van gastarbeiders nog wel eens uit de hand konden lopen, met de zware mishandeling van een beheerder als dieptepunt.

Hoewel het gebouw een paar keer zijn deuren dreigde te moeten sluiten wegens financiële perikelen of als de drankvergunning in gevaar was, is het anno 2014 gelukkig nog steeds een hotspot van ontspanning en cultuur in Arnhem. Alleen het katholieke

element is met de tijd vervaagd. De afkorting KAB, van oorsprong Katholieke Arbeidersbeweging, staat nu dan ook voor Kultuur en Andere Belangen. En ook de socialisten heeft men uiteindelijk niet buiten de deur kunnen houden: in 1984 koos uitgerekend de PvdA het KAB-gebouw als vergaderlocatie – omdat de koffie er goedkoper was dan elders.
Maarten Gubbels

Oud Holland, Quarterly for Dutch Art History, 2014 volume 127-1. Uitgeverij Brill ISSN 0030-627x

Het jongste nummer van *Oud Holland*, het prestigieuze blad van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag, is volledig gewijd aan een Arnhems onderwerp, namelijk de tien portretten van de familie Craeyvanger. Voor de leden van Prodesse is dit geen onbekend onderwerp, want al op 25 maart 2011 heeft Menno Potjer een lezing over deze portretten gehouden en er ook over gepubliceerd (zie *Arnhems Historisch Tijdschrift* 2012, nr. 2, 137-160).

Toen deze schilderijen in mei 2009 op een veiling in Amsterdam opdoken waren ze in kunsthistorisch Nederland volslagen onbekend en veroorzaakten ze enige opwinding. Een zo grote, nog complete verzameling portretten van hetzelfde gezin is namelijk zeldzaam. De schilders bleken bovendien ook niet de eerste de besten. De oudste vier kinderen waren namelijk geschilderd door de 17e eeuwse schilder Gerard ter Borch en de jongste vier door zijn leerling Caspar Netscher, die ook de moeder heeft geportretteerd. Willem Craeyvanger, de vader, is al in 1651 geschilderd door Paulus Lesire. De vermogende lakenhandelaar Craeyvanger maakte in het midden van de 17e eeuw snel carrière in de Arnhemse samenleving, getuige het aantal publieke ambten die hij toen bekleedde. In 1666 kwam aan zijn welstand echter een einde door een faillissement vanwege een groot aantal uitstaande leningen. Hij zelf verdween met de noorderzon en zijn hele bezit werd verkocht. Alleen de portretten, die in de rijke tijd van het hele gezin zijn gemaakt, bleven in de familie, omdat ze voor de schuldeisers kennelijk geen waarde vertegenwoordigden. Door vererving kwamen de portretten in 1854 in handen van de familie van Limburg Stirum op het Huis Spijkerbosch in Olst waar ze tot de veiling in 2009 in de slaapkamer hingen.

Op de veiling zijn alle portretten gekocht door Thomas S. Kaplan, een Amerikaanse goudhandelaar die aan het begin van de 21e eeuw een collectie 17e eeuwse schilderijen heeft verzameld onder de titel “The Leiden Gallery”. Door deze aankoop worden de familieleden dus niet van elkaar gescheiden. De eigenaar heeft besloten de schilderijen voorlopig nog in Nederland te laten blijven. Zij zijn inmiddels te zien geweest in het Mauritshuis in Den Haag, in het museum het Valkhof in Nijmegen, het Bonnefantenmuseum in Maastricht en in het museum de Fundatie te Zwolle. Het Arnhemse gemeentemuseum schittert in dit rijtje door afwezigheid, maar kennelijk is daar geen interesse voor dit soort oude portretten.

In dit speciale nummer van Oud Holland is het meest interessant voor de historisch geïnteresseerde het artikel van Ariane van

Suchtelen en Menno Potjer waarin de portretten zijn beschreven en het verhaal van de verschillende leden van de familie Craeyvanger wordt gepresenteerd. Ook boeiend is het artikel van de restaurator van het Mauritshuis Petria Noble. Uit dit artikel blijkt dat de portretten van de kinderen afkomstig zijn uit hetzelfde stuk geprepareerd linnen. Op grond van het aantal draden, de weeffouten en het feit dat er een ander stuk linnen is aangezet kon de exacte plek van het doek van de verschillende kinderportretten in het totale stuk linnen worden gereconstrueerd. Het enige minpuntje bij dit artikel is dat het in een vrij duister soort Engels is geschreven.

Ook het artikel van Betsy Wieseman, die eerder al een dik boek schreef over Caspar Netscher, is interessant omdat er een nieuw licht wordt geworpen op de leerjaren van Caspar Netscher bij Gerard ter Borch en op Caspar's banden met Arnhem. De leerling is duidelijk nog niet zo vaardig als zijn meester en doet zichtbaar moeite om zich aan zijn stijl aan te passen. Het is aannemelijk dat beide schilders in een hoog tempo zij aan zij hebben gewerkt aan de portretten van de familie Craeyvanger.

Het belangwekkende van dit nummer van Oud Holland is dat er serieuze belangstelling bestaat voor dit stukje cultureel erfgoed van het 17e eeuwse Arnhem, dat helaas uit deze stad is verdwenen en in de toekomst zelfs mogelijk uit Nederland.

Gelukkig is enkele jaren geleden een ander stuk cultureel erfgoed uit 17e eeuws Arnhem weer naar de stad teruggekeerd, namelijk het dagboek dat de Franse schoolmeester David Beck van 1627 tot 1628 heeft bijgehouden. Onder de titel *Mijn voornaamste daden en ontmoetingen, Arnhems dagboek 1627-1628* zal de transcriptie door de Rotterdamse historicus Jeroen Blaak dit najaar in het Gelders Archief worden gepresenteerd. Houdt u de berichtgeving over deze presentatie dan ook goed in de gaten.

René Nijhof

Over de auteurs

Drs. Pieter van der Kuil studeerde economie en heeft lange tijd in het onderwijs gewerkt. Hij publiceerde veel over onderwerpen uit kunst en geschiedenis. Zijn meest recente werk ging over *Jan Kneppelhout* (2007), *Een parel aan de Veluwezoom* (2008) en *Honderd jaar begraven in Oosterbeek en omgeving* (2011). Dit jaar verschijnt *Stuwlandschappen door zeventiende-eeuwse kunstenaars*. Ook werkt hij aan een publicatie over twee negentiende-eeuwse Oosterbeekse kunstenaressen, Adriana Hanen en Maria Vos. Verder is hij is bestuurslid van onder andere de Stichting voor Heemkunde Renkum en actief bij het Historisch Documentatiecentrum Renkum.

Ir. Henk P. van Tongeren (Delft) was van 1983 tot circa 1995 voorzitter van de stichting Ars et Mathesis en van 1995 tot 2003 bestuurslid van de M.C. Escher Foundation te Baarn. In die periode speelden de activiteiten rond de honderdste verjaardag van M. C. Escher. In de loop der jaren verzorgde hij regelmatig presentaties over diens leven en werk, was hij betrokken bij het ontwerp van het Eschermonument van Wijnand Zijlmans te Baarn en lid van de jury die de inzendingen beoordeelde voor de tentoonstelling “Escher without Escher” in Tokyo (1999).

C.C. de Kool-Verhoog was werkzaam in het onderwijs en volgde een HBO-studie levensbeschouwing en kunst. Sinds 1998 is zij als gids betrokken bij Kasteel Ter Horst en doet daarnaast archiefonderzoek naar de bewonings- en bouwgeschiedenis van het landgoed.

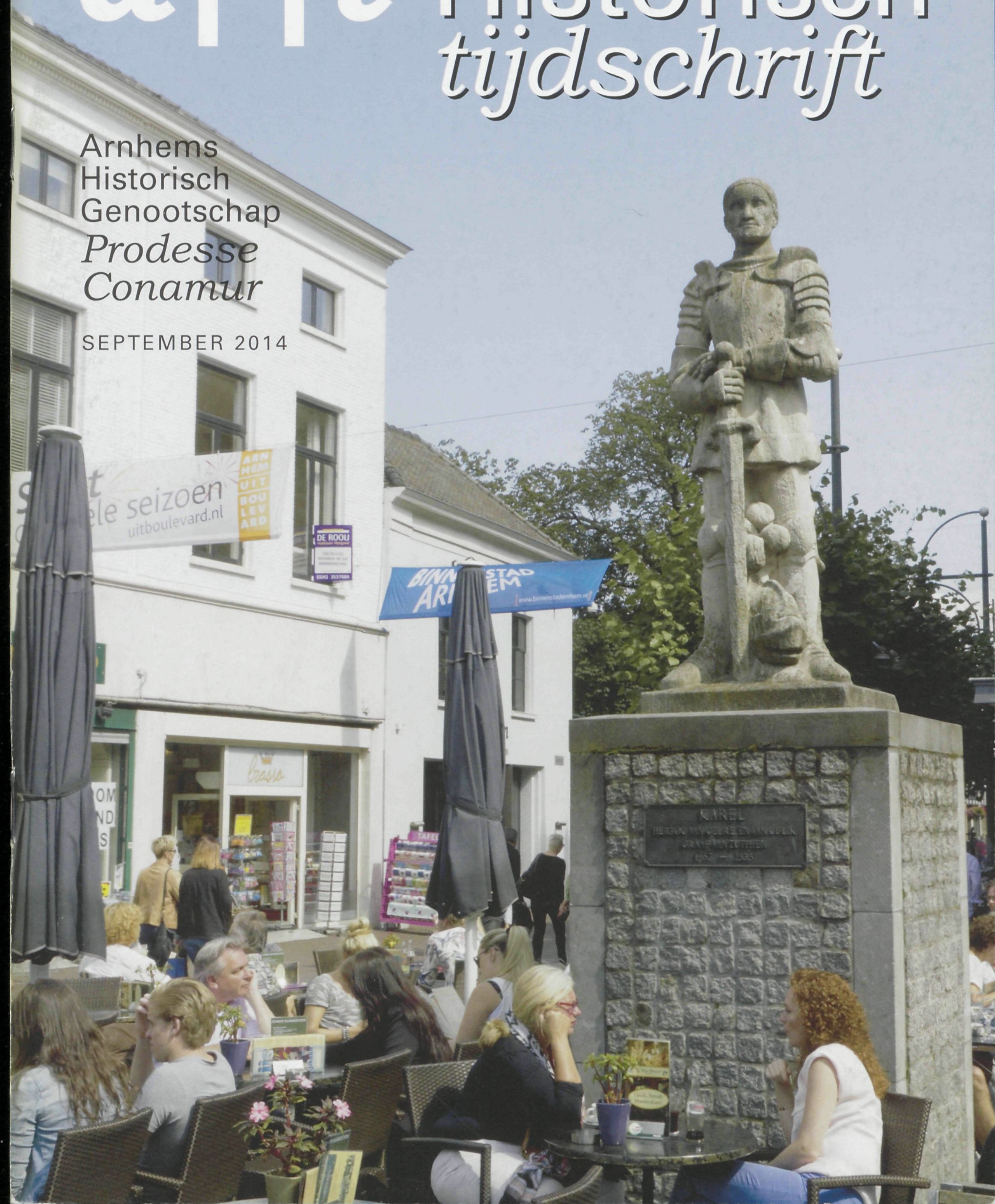
De overige auteurs zijn in recente afleveringen van dit tijdschrift aan u voorgesteld.

Digitalisering en rechthebbenden
Het Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur is van plan haar verenigingstijdschriften *Arnhem de Genoeglijkste* en, vanaf 2010, *Arnhems Historisch Tijdschrift* zonder commercieel oogmerk te digitaliseren en toegankelijk te maken via een website. Prodesse gaat daarvoor een samenwerking aan met Bibliotheek Arnhem.
Rechthebbenden worden bij deze opgeroepen zich te melden indien er bezwaar bestaat tegen het online plaatsen van hun bijdragen en/of aangeleverd beeldmateriaal. U kunt hiervoor contact opnemen met de hoofdredacteur van AHT.

aHt arnhems Historisch tijdschrift

Arnhems
Historisch
Genootschap
Prodesse
Conamur

SEPTEMBER 2014

aHt arnhems Historisch tijdschrift

Redactie
Menno Potjer, hoofdredacteur
Peter Wouters, eindredacteur
Ferry Reurink, secretaris
Lyke Bosma, penningmeester
Maaike Messelink
Maarten Gubbels
René Nijhof
Contact
Hoofdredacteur: potjer@upcmail.nl

Bestuur
Meet Becker, voorzitter
Jos Huver, secretaris
Wim Verheggen, penningmeester, ledenadministratie
Sophie Elpers
René Nijhof
Frank van Lunteren

Informatie
Internet: www.prodesse.nl
e-mail: prodesseconamur@gmail.com
telefoon: 055 - 505 06 00

Secretariaat
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Ledenadministratie
t.a.v. Wim Verheggen,
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Druk
Presikhaaf Bedrijven
HPC drukkerij BV

Jaargang 34, nr. 3

Arnhems Historisch Tijdschrift
Tijdschrift van de vereniging “Arnhems Historisch Genootschap onder de zinspreuk ‘Prodesse Conamur’ van 1792” over onderwerpen op het gebied van de geschiedenis van de stad Arnhem.

ISSN 1879-5242

Redactie

- Verschijnt de laatste maand van ieder kwartaal.
- Losse verkoop AHT: € 7,00.
- Kopij dient naar de hoofdredacteur te worden gestuurd.
- De richtlijnen voor auteurs zijn te raadplegen op internet: www.prodesse.nl/AHT.
- De in een artikel verkondigde mening is voor rekening van de auteur en kan derhalve los staan van de mening van bestuur of redactie.
- Het overnemen van artikelen is toegestaan met bronvermelding en na toestemming van redactie en auteur.

Bestuur

- Het periodiek wordt gratis toegezonden aan de leden van de vereniging. Per gezin (één adres) wordt slechts één exemplaar toegezonden.
- Het lidmaatschap van de vereniging bedraagt € 25,00 per jaar voor een individueel lidmaatschap en € 30,00 voor een gezinslidmaatschap. Het lidmaatschap kan op elk moment ingaan. Opzeggingen dienen vóór 1 december schriftelijk te geschieden.
- Contributie kan overgemaakt worden op bankrekeningnummer NL61 INGB 0000 8844 35 t.n.v. Prodesse Conamur, Arnhem.

Arnhems Historisch Genootschap
Prodesse Conamur

Inhoudsopgave

Omslag: Het standbeeld van hertog Karel van Gelre op de Jansplaats anno 2014 (foto Peter Wouters)

In memoriam Cor Kooi (1931-2014)

Op 18 juli 2014 is, zeer onverwacht, Cor Kooi overleden. Twee hersenbloedingen achter elkaar werden hem fataal. Cor is vier jaar voorzitter geweest van het Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur (1999-2003) en schreef regelmatig artikelen voor het *Arnhems Historisch Tijdschrift*.

Nagenoeg iedereen van de vereniging die van dit nieuws op de hoogte werd gesteld, reageerde na de eerste schrik met de opmerking dat hij een zeer aimabel persoon was. En altijd makkelijk herkenbaar aan zijn vlinderdasje. Dat aimabele blijkt ook uit het feit dat hij als voorzitter persoonlijk iedereen welkom heette die de lezingen van Prodesse bezocht.

Ook na zijn aftreden als voorzitter bleef hij zeer geïnteresseerd in het wel en wee van Prodesse, gaf desgevraagd graag adviezen aan nieuwe bestuursleden en was een trouw bezoeker van de lezingen.

Cor had scheikunde gestudeerd aan de V.U. en daarna gewerkt bij AKZO. Na zijn pensionering heeft hij zich vol overgave gestort op de beoefening der geschiedenis. Een van zijn eerste artikelen betrof de suikerfabrikant Bakker uit Oosterbeek, een baanbrekend artikel, gepubliceerd in *Bijdragen en Mededelingen Gelre* (1998). Over die suikerfabrikant, die later nog burgemeester van Oosterbeek zou worden, schreef hij daarna nog zes kleine artikelen in het blad van de historische vereniging van Oosterbeek.

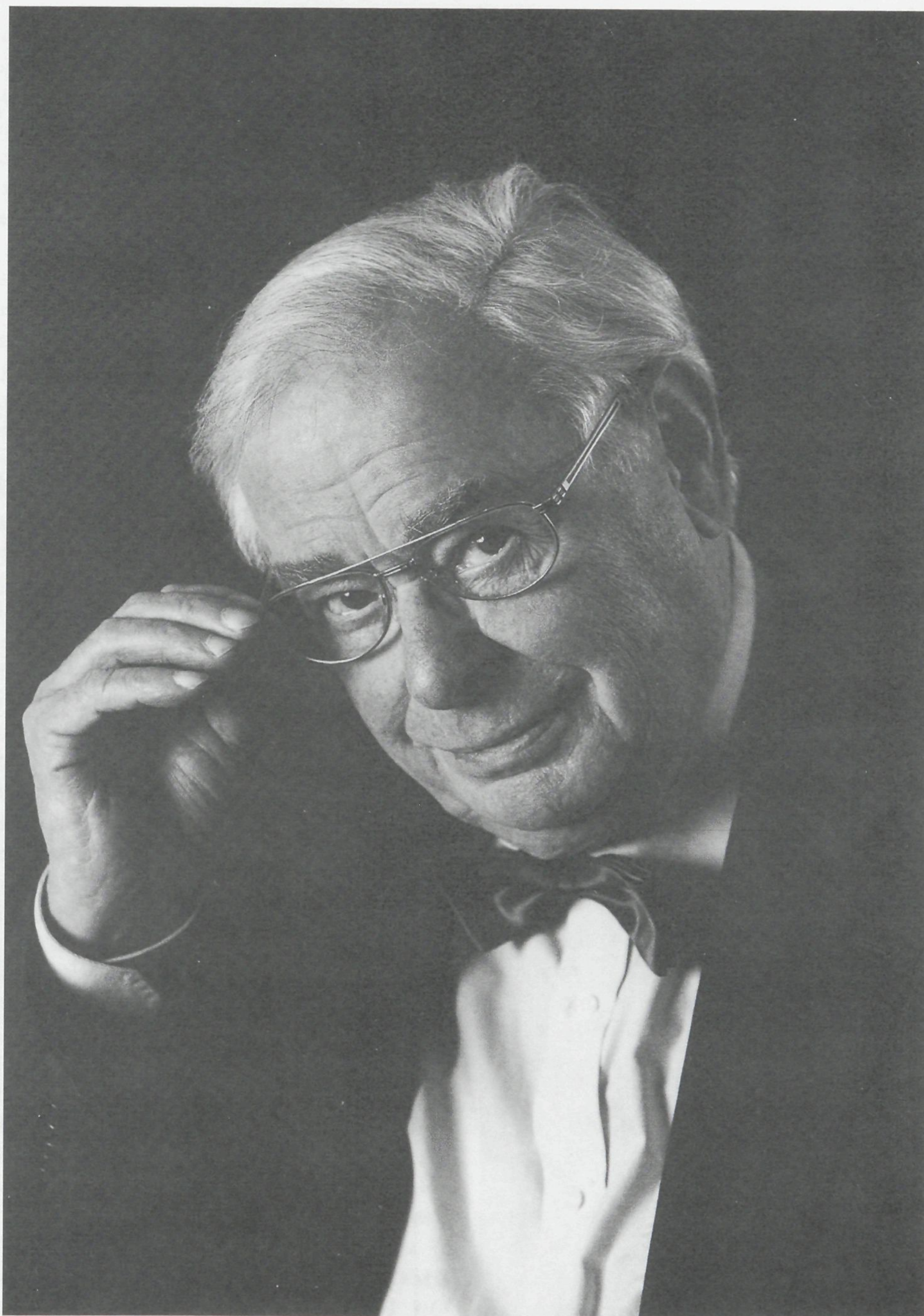
Suiker hield hem nog even bezig. Een heel groot en doorwrocht artikel over suikeraccijnzen in de negentiende eeuw verscheen in een landelijk tijdschrift voor economische geschiedenis. Later hield hij zich nog met zeep en zout bezig. Als voormalig chemicus had hij meer interesse voor de rol van deze basale stoffen in de geschiedenis dan de doorsnee historicus.

Wat Arnhem betreft, koesterde hij een duidelijke voorkeur voor de lotgevallen van Sonsbeek en haar eigenaren. Hij schreef hierover een zestal artikelen in *AHT* en vrij recent nog in *BMG*, hij was ook lid van de Werkgroep Sonsbeek. Zijn laatste publicaties betroffen het jubileum van de Groote Sociëteit, een heel knappe biografie van Ton Schulte die hij goed gekend had en een artikel over een fayencevaas van Benno Steenaert.

Verder was Cor altijd bereid om andere onderzoekers te helpen, dat paste bij hem. Zo heeft hij hen tips gegeven over de herberg de Rode Haan of over de villa San Luca aan de Velperweg, als dat zo ter sprake kwam.

Prodesse heeft met zijn verscheiden een markant lid verloren aan wie we veel te danken hebben.

Het bestuur van Prodesse en de redactie van AHT

(Fotografie Hans Gerritsen)

'Dit is geen kwajongenswerk'

Over drie decennia politiek gewelddadig activisme in Arnhem

Stef Ketelaar

In de laatste drie decennia van de twintigste eeuw was Arnhem meer dan eens toneel van politiek gemotiveerd geweld met als meest in het oog springend aanslagen met explosieven en brandbommen.[1] Het zijn die aanslagen – ik vond er acht – die tot de verbeelding spreken. Waarom ontploften er bommen in een provinciestad? De aanslagen kwamen – bij oppervlakkige beschouwing – van 'links', maar kunnen ze wel worden toegeschreven aan de linkse beweging? Hoe reageerden de autoriteiten? Tot slot, maar niet als minste, wie pleegden die aanslagen, werden de daders gepakt en hoe liep het met ze af?

Het graf van Louis Sévèke op de Begraafplaats Daalseweg in Nijmegen (nl.wikipedia.org)

Dit is geen kroniek van het Arnhemse actiewezen, noch van de hier aanwezige kraakbeweging. Die geschiedenis is – voor zover ik weet – niet geschreven, en daar ligt een mooie taak voor wie hem wil oppakken.[2] Toch sta ik stil bij het links radicalisme in Arnhem.[3] Dat is nodig voor een goed begrip van het politiek en maatschappelijk klimaat waarin de aanslagen plaatsvonden. Hoewel ik mij in dit artikel richt op de (bom-)aanslagen, komen hier en daar ook andere vormen van politiek activisme aan bod.

De aanslagen vonden plaats op Arnhems grondgebied, behalve één, in het nabije Heelsum. Doelwit was de woning van een Arnhemse officier van justitie, zodat ik het als onderdeel van de Arnhemse geschiedenis beschouw.

'Het leven is een eenmansguerrilla'

Op 16 maart 2007 arresteerde de Spaanse politie de dan 38-jarige Marcel Teunissen in Barcelona. Kort daarvoor had de politie in een opslagbox in Nederland spullen aangetroffen van een verdachte van bankovervallen. Een familielid had Teunissen herkend in een aflevering van het televisieprogramma *Opsporing verzocht* en de politie getipt.

Tussen de spullen trof de politie een laptop aan met daarop een dagboek met de titel 'Het leven is een eenmansguerrilla'. Teunissen beschrijft daarin volgens justitie in bedekte termen hoe hij op dinsdag 15 november 2005 een oude rekening uit zijn krakersverleden vereffende. Op die dag werd voor de ogen van het winkelend publiek een einde gemaakt aan het leven van de 41-jarige Nijmeegse activist Louis Sévèke. Deze was het gezicht van actievoerend Nijmegen en een geducht criticus van politie, justitie en inlichtingendiensten. Teunissen verkeerde in de jaren negentig als overtuigd antikapitalist en anarchist zelf een tijdlang in de Nijmeegse kraakwereld. Sévèke en Teunissen hebben elkaar gekend.

De arrestatie van Teunissen was groot nieuws. De moord op Sévèke was een ongekende gebeurtenis in Nederland. Het leidde tot het meest intensieve rechercheonderzoek ooit in de Waalstad. Een onderzoek dat – tot de vondst van het dagboek – bovendien zonder resultaten bleef. Wat het bijzonder gecompliceerd maakte, was dat het politiekorps waarmee Sévèke regelmatig juridische procedures uitvocht, nu de moord op zijn scherpste criticus moest oplossen. Sévèke was één van de auteurs van het (anoniem gepubliceerde) boek *De Tragiek van een geheime dienst* uit 1990, waarin onthuld werd hoe de Nijmeegse PID, de plaatselijke tak van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), infiltreerde in linkse actiegroepen. De agenten werden met foto, naam en adres geopenbaard, waardoor de PID Nijmegen volledig was ondermijnd. Sévèke had daarmee in die kringen de nodige vijanden gemaakt. Complottheorieën dat de moord op de activist een wraakoefening was van een (oud-)agent, konden dan ook een hardnekkig bestaan leiden, om pas te verstommen met de vondst van de schrijfsels van Teunissen.[4]

Ook in Arnhem bleef dat geschrift niet onopgemerkt. Hier blies het nog een ander vastgelopen politieonderzoek nieuw leven in. Teunissen schreef namelijk in zijn dagboek ook over bomaanslagen die hij had gepleegd in Arnhem en de motieven die hij daarvoor had. Lang en tevergeefs had de Arnhemse politie gezocht naar de daders van de aanslagen, op Crédit Lyonnais in 1995 en op Banque Paribas en BASF in 1996.

Teunissen, die op 21 en 22 februari 2008 terechtstond voor de meervoudige strafkamer van de Arnhemse rechtbank, hoorde met gebogen hoofd de tenlastelegging aan: moord, een reeks bankovervallen en bomaanslagen. Hij bekende de hem verweten feiten.[5]

Aan het einde van mijn artikel kom ik op de afloop van de rechtszaak terug. Eerst bespreek ik de geschiedenis van het na-oorlogse radicale activisme in Arnhem.

Het rode decennium

Teunissen was in Arnhem bepaald niet de eerste die vanwege politieke motieven overging tot het plegen van aanslagen. Twee decennia eerder was er ook al veel reuring geweest.

De jaren zeventig van de twintigste eeuw worden door historici aangeduid als een links, of rood tijdvak. Het was een decennium van radicale nieuwe sociale bewegingen en de bloei van socialistische en communistisch georiënteerde partijen.[6]

Als antwoord op de heersende woningnood onder jongeren, vormde zich in tal van Nederlandse steden een bloeiende kraakbeweging. Het kraken was een subcultuur waaruit weer andere actievormen voortkwamen. Terwijl de economie stagneerde, zetten allerlei groepen en bewegingen zich op vreedzame wijze in voor vrouwenrechten, de derde wereld en het milieu en verzetten zij zich tegen kapitalisme, imperialisme, Vietnam oorlog en de opkomst van de 'politiestaat'. Die radicalisering riep zo zijn liberale en conservatieve tegenkrachten op, al dan niet als *self fullfilling prophecy*.[7]

En dan waren er de gewelddadige uitingsvormen van het linkse actiewezen: het terrorisme. De Rote Armee Fraktion (RAF) in Duitsland, de Italiaanse Rode Brigades, in de Verenigde Staten The Weather Underground. In ons eigen land was er de Rode Jeugd en het daaruit voortgekomen Rood Verzetsfront, twee groepen die zich op de grens van terrorisme en gewelddadig politiek activisme bevonden.[8]

Nederlandse (*would-be*) revolutionairen spiegelden zich met name aan de RAF, en legden zich toe op ondersteuning van deze organisatie, zoals de verspreiding van RAF pamfletten en het houden van steunbetuigingen.[9] Een kleine groep ging in Nederland over tot de gewapende strijd tegen de staat en zijn steunpilaren, een strijd die veelal in goed ideologisch taalgebruik werd aangeduid als 'stadsguerrilla'. Hoewel in vergelijking met de ons omringende landen het geweld beperkt bleef, werd ook Nederland ermee geconfronteerd. Er gingen bommen af. Er vielen doden. Er vonden vliegtuig- en treinkapingen plaats. Er volgden arrestaties en veroordelingen.[10]

Hierbij past enige relativering. Het betrof slechts kleine en marginale groepen,[11] en hun 'gewapende strijd' kenmerkte zich ook nog eens door een zekere terughoudendheid, men schrok kennelijk terug voor een bloedige en compromisloze strijd zoals de RAF die in ons buurland voerde. Anders dan in Duitsland ging de Nederlandse overheid zoveel mogelijk de dialoog aan en kwamen er geen anti-terrorismewetten. Uiteindelijk bleken de meeste 'polderextremisten' te zeer ingebed in een omgeving die altijd bereid was tot discussie. De Nederlandse onderhandelingscultuur en de progressieve consensus hielden de extremisten in het gareel.[12]

Links radicalisme in Arnhem

In Arnhem vormde het op 5 september 1978 gekraakte Hotel Bosch aan de Apeldoornseweg de spil van de omvangrijke hier aanwezige krakersgemeenschap. In Bosch zat ook het LOK, het Landelijk Overleg Kraakgroepen. Het LOK coördineerde kraakacties in het land en ijverde – onder meer – voor af-

Hotel Bosch, voormalig kraakpand aan de Apeldoornsestraat. In 1988 werd op de muur naast het pand een grote muurschildering aangebracht. Deze muurschildering is een collage van 10 jaar actieaffiches. In 2007 is een renovatie van de muur uitgevoerd en is de schildering verdwenen (Gelders Archief, Fotocollectie, nr. 1501-01-4255)

schaffing van de anti-kraakbepalingen in de algemene politieverordeningen zoals deze in diverse steden – waaronder Arnhem – bestond.

In Bosch, dat door de kraakactie werd behoed voor sloop, kwam een woongroep en er werden allerhande politieke en culturele activiteiten ontwikkeld. Het pand bleek geen rustig bezit voor de krakers. Herhaaldelijk dreigde ontruiming. In de jaren negentig leidden pogingen van de eigenaar, Jakob Leutscher, daarin bijgestaan door zijn advocaat mr. J.E. Brands, tot een verhitte strijd die zowel in als buiten de rechtszaal werd gevoerd. Beiden werden in tal van pamfletten persoonlijk aangevallen, waarbij de doopceel van Leutscher werd gelicht en diens – vermeend – criminele verleden werd opgerakeld. Als klap op de vuurpijl bezetten de krakers het advocatenkantoor van mr. Brands.[13]

Tal van andere panden in Arnhem werden in de loop van de jaren zeventig gekraakt, om soms net zo snel weer ontruimd te worden. Aan de Lawick van Pabststraat 29 zat kraakgroep De Loper. De hierin verenigde krakers ageerden in tal van zelf gestencilde pamfletten tegen de leegstand in Arnhem en de speculatie met vastgoed terwijl onder jongeren woningnood heerste. Nadat panden gekraakt waren, volgde veelal een bericht aan de buurtbewoners, bijvoorbeeld dat waarin de 'nieuwe bewoners, Bea, Kees, Sientje en Ben', zich voorstelden en hun motieven toelichtten: 'Sinds vanavond is het huis, Sint Marten 32, weer bewoond. De beide eigenaren, de heren Wichert en Dinklo uit Oosterbeek willen het niet verhuren of verkopen. Wij hebben geen huis en hebben al meerdere malen geprobeerd de eigenaren over te halen het toch maar te verhuren, zodat wij uit de nood waren (...).'[14]

Aan de Bovenbeekstraat, nummer 3, was een andere exponent van links Arnhem gevestigd, wereldwinkel annex boekhandel de Rooie Arnhemmer, bestierd door Ed Bruinvis (Haarlem 1950). De Rooie Arnhemmer publiceerde tal van persberichten, pamfletten en artikelen waarin hij ageerde tegen ongelijke verdeling van de welvaart en andere kapitalistische misstanden. Daar was kennelijk niet iedereen het mee eens. In 1981 had de winkel te lijden onder herhaaldelijke vernielingen en intimidaties. Op 8 november werden om vijf uur 's middags twee kogels door de ruit geschoten. Onderzoek vond de politie niet nodig.

Het pand aan de Bovenbeekstraat waar de boekhandel De Rooie Anhemmer was gevestigd (foto Sjoerd Kulsdom)

In 1983 kwam Bruinvis zelf in het vizier van justitie, wegens een in de etalage van de winkel opgehangen 'jat-bewust' poster. Bruinvis werd gearresteerd en vervolgd wegens opruiing. In wat hij noemde een 'politieke proces' dat in 1985 voor de Arnhemse rechtbank diende, kon Bruinvis' verweer – samengevat, dat het maatschappelijk systeem gebaseerd is op diefstal van bezitlozen, zodat deze het recht toekomt terug te nemen wat hen is ontnomen – de rechter niet overtuigen. Hij kreeg een boete.[15]

Diezelfde Bruinvis komen we tegen als Arnhems lid van 1979 tot 1982 van het Rood Verzetsfront (RVF), een Nederlandse radicaal-linkse organisatie die in 1977 was voortgekomen uit de Rode Jeugd en tot 1985 zou blijven bestaan. Het RVF wierp zich op als hulporganisatie van het 'gewapend verzet in West-Europa', wat in de praktijk voornamelijk neerkwam op steun aan de RAF, zowel in woord als in daad.[16, 17] Eind september 1977 werden 's nachts plakkaten aangebracht in Arnhem, met de tekst 'Schleyer, kapitalist', daarmee verwijzend naar de op dat moment door de RAF ontvoerde (en op 18 oktober 1977 vermoorde) Duitse werkgeversvoorzitter en zakenman Hanns Martin Schleyer. De politie

arresteerde een drietal plakkers, leden van het RVF, waaronder de Arnhemmer Harm Dost.[18]

Een reactie van de autoriteiten op het politieke activisme bleef niet uit. De eind jaren zestig door de Arnhemse politie ingestelde Groep Bijzondere Opdrachten (GBO), die aanvankelijk bedoeld was om tegenwicht te bieden aan de toenemende zware criminaliteit in het Spijkerkwartier en rond de Korenmarkt, richtte zich in de jaren zeventig ook op de harde aanpak van buiten-parlementaire actie. Er vond een flink aantal aanvaringen plaats tussen linkse activisten, krakers veelal, en de leden van het GBO. Links reageerde met de publicatie van een 'Zwartboek', waarin het optreden van de GBO onder de loep werd genomen en een aantal 'incidenten' tussen de GBO en demonstranten werd beschreven. Er stonden in het boekje foto's van (vermeende) GBO-leden, vanwege hun optreden in burgerkleding 'stillen' genoemd.[19]

Het was in deze gepolitiseerde sfeer, waarin 'links' ageerde tegen de gevestigde orde en waarin 'rechts' af en toe een klap teruggaf, dat Arnhem werd geconfronteerd met een eerste aanslag.

'Noem het voorlopig maar agitatie'. Aanslag op Philips

Het politiek gewelddadig terrorisme in Nederland was begonnen met brandstichtingen bij diverse Philips vestigingen. De Eindhovense multinational moest het ontgelden wegens steun aan het Griekse kolonelsbewind. De actiegroep 'Eindhoven Griekenland' eiste dat Philips zijn steun daaraan zou opgeven en het Griekse verzet één miljoen gulden 'schadevergoeding' zou betalen. Het bedrijf weigerde. In april 1972 ontploften bommen bij vestigingen in Rotterdam, Hilversum en Baarn.[20]

Op 29 mei 1972 was de Arnhemse vestiging aan de beurt, toen bij de technische dienst van Philips aan het Kermisland in Presikhaaf een explosief afging. De schade bedroeg vijfduizend gulden en bestond uit gesneuvelde ruiten, vernielde deuren en een kapotte muur. De bom, een flesje met vloeistof, een wekker en een batterij, was van professionele makelij. Er werden deeltjes van een tijdmechanisme gevonden. Op dezelfde dag wist de Amsterdamse politie een tijdbom van gelijke makelij onschadelijk te maken een kwartier voordat het ding had moeten exploderen bij een Philips-vestiging in de hoofdstad. Een 'gelukkige omstandigheid' voor de politie, men had nu vergelijkingsmateriaal. De aanslagen werden niet geclaimd. Omdat de wijze van uitvoering identiek was aan vorige aanslagen, ging men er van uit dat hier dezelfde groep aan het werk was. Over de motieven wilde de politie liever niets zeggen uit angst dat de 'tegenpartij' onmiddellijk zou reageren. 'Noem het voorlopig maar agitatie'.[21]

De politie vermoedde dat de Rode Jeugd, een in 1966 opgerichte maoïstische splinterbeweging, verantwoordelijk was voor deze reeks van aanslagen. Enkele leden waren actief in de actiegroep Eindhoven Griekenland. Maar de politie kon niets bewijzen, waardoor geen van de aanslagen werd opgehelderd.[22]

In Arnhem liet de Rode Jeugd niet meer van zich horen, maar de rest van het land werd nog regelmatig opgeschrikt door nieuwe bomexplosies, met als hoogtepunt oktober 1972. Toen gingen explosieven af in Utrecht, Rotterdam en Eindhoven en wemelde het van de valse bommeldingen. Gewonden vielen er niet, wel was er materiële schade.[23]

'Roet in het eten'. ABC-Vastgoed uitgebrand

20 april 1978 had een feestelijke dag moeten worden. Arnhems burgemeester, J.F. Roelen, zou het nieuwe kantoor van de makelaar ABC-Vastgoed aan de Apeldoornseweg komen openen. Daags voor de opening brandde het pand vanuit de kelder uit. De politie trok tips na van schoonmakers die een onbekende man van ongeveer vijftig jaar in de omgeving hadden zien rondscharrelen.

De opening, die Roelen noodgedwongen verrichtte vanuit het oude gedeelte van het pand, ging gewoon door. De burgemeester betreurde het dat iemand 'letterlijk heeft geprobeerd roet in het eten te gooien' en grapte dat ABC haar assurantieafdeling nu wel hard nodig zou hebben. De schade bedroeg zeven ton.[24]

De aanslag op ABC kwam niet uit de lucht vallen. Het boterde al langer niet tussen 'de

Het voormalige pand van ABC-Vastgoed aan de Apeldoornseweg (foto Sjoerd Kulsdom)

speculanten van het ABC', en de krakers van De Loper. Deze verweten de vastgoed-makelaar onnodige leegstand, terwijl er onder jongeren grote woningnood heerste. ABC zou knokploegen ingezet hebben om gekraakte panden weer in haar bezit te krijgen.[25]

'De strijd gaat door'

In de nacht van dinsdag 6 op woensdag 7 juni 1978 ging omstreeks half 3 een raam aan diggelen van een woning aan de Menthenbergseweg in Schaarsbergen. Het echtpaar, dat lag te slapen, zag tot zijn schrik dat er een molotov-cocktail – een jerrycan met enkele liters benzine – in de slaapkamer was beland. Het projectiel kwam wonderwel niet tot ontbranding, dat zou levensgevaarlijk zijn geweest. De bewoner bracht de brandbom zelf naar buiten en verwittigde de politie. De aanslag, toch een ernstige kwestie, zou ongetwijfeld direct bij het hoogste gezag van de stad zijn gemeld, ware het niet dat de burgemeester al op de hoogte was. Het was Arnhems burgervader Roelen, bij wie de bom door de ruit ging.

De politie stelde een 'grootscheeps onderzoek' in waarom de bom niet tot ontbranding was gekomen alsmede naar de vraag wie de aanslag had gepleegd en waarom.[26]

Hoewel deze vragen niet onmiddellijk beantwoord werden, stond voor velen wel vast uit welke hoek de aanslag was gekomen. Roelen was in 1969 de joviale en volkse Chris Matser opgevolgd. Hij was een stijve aristocraat van VVD-huize, die op weinig sympathie onder links kon rekenen.[27] De politie trof in de tuin van de burgemeester een briefje aan met de tekst 'De strijd gaat door'. Of het om een 'georganiseerde aanslag' ging of om het 'werk van een enkeling', dat wist politiewoordvoerder K. den Uijl niet.[28]

Na een anoniem telefoontje trof de Arnhemse recherche na een 'intensieve zoekactie' een tweede, niet ondertekend briefje aan, verpakt in een blikje verstopt in een ventilatiegat in de Bastionstraat. Het wierp meer licht op de motieven van de aanslagpleger. De anonieme auteur van het geheimzinnige epistel ageerde tegen het recente bezoek van burgemeester Roelen aan een feest ter gele-

genheid van het 30-jarig bestaan van Israël, dit omdat 'er strijd is tussen Israël en de Palestijnen'. Verder werd de burgemeester verweten dat hij lid was van de VVD, een partij die het 'verlengstuk is van het kapitalistische bedrijfsleven'. Tot slot had de schrijver een probleem met het door de politie fotograferen van demonstranten, hetgeen 'onverantwoordelijk en mensonterend' zou zijn.[29]

Dit laatste, het fotograferen van demonstranten, was een verwijzing naar een recente kwestie die in de gemeenteraad speelde. Op 1 juni 1978 verklaarde Roelen dat demonstraties van actiegroepen, zoals de Anti-Repressiegroep Arnhem, gefotografeerd zouden blijven worden. Dit kwam de burgemeester op kritiek te staan van raadsleden van de PSP en de PvdA, die dit openlijk fotograferen provocerend vonden.[30] Diezelfde linkse fracties veroordeelden overigens bij monde van J. de Way (PvdA) wel de aanslag op Roelen, die ze als terrorisme bestempelden.[31]

Drie weken na de aanslag leek er schot te komen in het politieonderzoek. Op aanwijzingen van een jongetje arresteerde de politie in een kraakpand aan de Lawick van Pabststraat de 29-jarige Gerrit Sterken, een van de leiders van De Loper. De politie doorzocht het kraakpand met 16 mensen en nam een jerrycan, een schrijfmachine en diverse papieren in beslag.[32]

De Loper reageerde in een 'Open brief aan de bewoners van Arnhem' tegen het 'politievertoon', het doorzoeken van het kraakpand en de arrestatie van Sterken: 'We weten zeker dat Gerrit hier niets mee te maken heeft.' Het politieoptreden zou suggereren dat De Loper de aanslag op Roelen had gepleegd, terwijl zij zich juist distantieerde van 'zulke acties'. Volgens De Loper probeerden de autoriteiten in Arnhem linkse mensen en bewoners van kraakpanden in diskrediet te brengen.[33]

De politie moest Sterken na vier dagen verhoor wegens gebrek aan bewijs laten gaan. Sterken eiste een ton schadevergoeding, hij kreeg 2500 gulden.[34] De aanslag op de burgemeester leek daarmee onopgehelderd te blijven.

De aanslag 'als antwoord en waarschuwing'. De officier van justitie als doelwit

De leuzen 'Tegen Bajesterreur' en 'Saaltink fascist' trof de directeur van het Arnhemse Huis van Bewaring, D.E. Saaltink, op 26 januari 1980 aan op zijn woning. Ook de gevangenismuur was onder handen genomen: 'Hier worden gevangenen mishandeld'. De Arnhemse politie had wel een idee uit welke hoek het kwam. In Arnhem zat toen al een tijdje Joop Bolt gedetineerd. Bolt was in september 1979 tot twee en een half jaar gevangenisstraf veroordeeld voor een gewapende overval op de afdeling bevolking van het Groningse stadhuis, waarbij blanco paspoorten en stempels werden buitgemaakt.[35]

Bolt was niet 'zomaar' een crimineel, maar prominent lid van het Rood Verzetsfront. Hij zat zijn straf uit in de Arnhemse gevangenis, waar hij, aldus een persbericht van het RVF van 16 november 1979, 'stelselmatig werd mishandeld'.[36] Na een incident, waarbij Bolt inderdaad verwondingen had opgelopen, werd hij overgeplaatst naar Leeuwarden. Zowel directeur Saaltink, als de hoofdofficier van justitie mr. J.M. Schampers, bagatelliseerden de 'mishandeling'.

In reactie daarop verspreidde het RVF op 4 december 1979 pamfletten in de wijk Malburgen waar hoofdcipier J.J. Kwakernaat woonde, ondertekend door de Beweging tegen Bajesterreur, hetgeen leidde tot veel onrust onder het gevangenispersoneel.[37]

Hierna vreesden de autoriteiten dat ook hoofdofficier mr. Schampers wel eens doelwit zou kunnen worden. Uit voorzorg bewaakte men begin 1980 zijn woning in Heelsum. Ook op vrijdag 29 februari was er bewaking. Maar liefst vier agenten waren aanwezig, terwijl in de tegenover de woning van de officier gelegen villa leden van de Groep Bijzondere Opdrachten toezicht hielden. Des te verbazingwekkender was het dat Heelsum die nacht werd opgeschrikt door een gigantische explosie die een gat van tachtig centimeter in de studeerkamer van de magistraat sloeg en ruiten uit de sponningen blies. Niemand raakte gewond. Mr. Schampers zelf was niet thuis.[38]

De aanslag werd opgeëist door het (tot dan toe) onbekende Rood Volksverzet, en was gepleegd 'als antwoord en waarschuwing', voor de mishandeling van Bolt. Als verdachte van de aanslag arresteerde de Rotterdamse politie al snel de 34-jarige Hoogeveense onderwijzer Adrie Eeken, prominent lid van het RVF. Eeken, die eerder met de politie in aanraking was gekomen en die door de inlichtingendiensten in de gaten werd gehouden, had ooit samen met zijn echtgenote en andere Nederlanders een 'terroristenopleiding' gevolgd in Zuid-Jemen.

In zijn tas trof de politie pamfletten aan over de bomaanslag en pistoolpatronen. De politie liet hem na een aantal dagen wegens gebrek aan bewijs weer gaan, maar nam wel de administratie van het Rood Verzetsfront ten huize van Eeken in beslag. Het RVF, dat verklaarde niets met de aanslag op de officier en met het Rood Volksverzet te maken te hebben, wist wel waarom Eeken was opgepakt. Dat was uitsluitend vanwege zijn lidmaatschap van het RVF en vanwege het bezit van de pamfletten waarin men aangaf solidair te zijn met het Rood Volksverzet. Door de arrestatie van Eeken probeerden de autoriteiten het RVF 'op te kloppen tot een criminele beweging.'[39]

Hoe het kwam dat de bom ondanks zware beveiliging ongehinderd geplaatst kon worden, werd in 1998 bekend met het verschijnen van *Operatie Homerus. Spioneren voor de BVD*. De auteurs van dat spraakmakende boek, Franck Schoenmaeckers en, we kwamen ze eerder tegen, Louis Sévèke en Ed Bruinvis, doen hierin een boekje open over BVD-informant Cees van Lieshout. Deze had in de Nijmeegse afdeling van het RVF weten te infiltreren. Van Lieshout ontpopte zich daar als fervent voorstander van radicale acties, het gebruik van geweld en het aanschaffen van wapens. Ook in Arnhem liet Van Lieshout zich gelden. Hij nam deel aan de acties tegen cipier Kwakernaat en het bekalken van het huis van de gevangenisdirecteur.

Maar daar liet Van Lieshout het niet bij. Hij probeerde Bruinvis ertoe te bewegen de ruiten van Kwakernaat in te gooien. RVF Arnhem zou eens wat meer actie moeten ondernemen. Bruinvis liet zich overhalen en ging op een nachtelijke verkenningsmissie naar Arnhem-Zuid, Bij het huis van Kwakernaat aangekomen, merkte hij dat het bewaakt werd. De ontsnapping van Bruinvis aan de GBO, via een lift en langs een trappengalerij in een flat, leest als een scène uit een thriller van de Arnhemse School.[40] Hij besefte op dat moment nog niet de dubbelrol die Van Lieshout speelde.[41]

Ook de bomaanslag op mr. Schampers was vermoedelijk het werk van Van Lieshout en de BVD. Van Lieshout zelf bazuinde na de aanslag rond dat de hele actie van begin tot eind door de BVD was gecontroleerd. Dat is ook niet onwaarschijnlijk, nu het huis van de officier scherp werd bewaakt door leden van het GBO en een PID'er (de plaatselijke vertegenwoordiger van de BVD) en er juist op dát moment een bom geplaatst kon worden, terwijl niemand iets opmerkte. Ook is de afwezigheid van het echtpaar Schampers te toevallig. De auteurs van *Operatie Homerus* concluderen: 'Voor een door de BVD geregistreerde bomaanslag op het huis van de hoofdofficier is slechts één zinnige verklaring te geven: Van Lieshout moest groeien binnen links. (...) Een andere optie is dat men binnen de BVD de heer Schampers weg wilde hebben omdat er een bepaald ongenoegen met hem bestond. Die optie lijkt ons echter wat te ver gaan.'[42]

De ster van Van Lieshout binnen het RVF rees inderdaad na de aanslag. Hij mocht chauffeuren voor Ronald Augustin, het enige Nederlandse RAF-lid. Toen Van Lieshout naar Parijs ging om iets af te geven bij 'een afsplitsing van de RAF' werden – toeval of niet – daar vijf leden van de RAF en van de Beweging van de 2e Juni (Duitse terroristische beweging) gearresteerd. Van Lieshout zou daar een hand in hebben gehad.[43]

Het vertrek van Van Lieshout uit het RVF en de Nijmeegse scene werd in 1990 bezegeld met de publicatie van *De Tragiek van een geheime dienst*, waarin zijn (nogal vage) foto werd afgedrukt, zonder dat de auteurs (waaronder Sévèke) op dat moment beseften wie hij was. Van Lieshout vertrok hals over kop uit Nederland en vestigde zich op Kreta.[44]

Nederlands bekendste bommenmaker komt naar Arnhem. Lucien van Hoesel

Begin jaren tachtig zorgde de komst van Lucien van Hoesel, ook wel bekend als 'Nederlands bekendste bommenmaker', voor de nodige ophef in Arnhem. Van Hoesel (1950-2000) ging in Arnhem aan de slag als jongerenwerker bij Bureau Jeugdservice, dat onder de gemeente viel.

Deze in Eindhoven geboren 'hulpverlener' had een roemruchte verleden. Hij was actief geweest in de Rode Jeugd, een in 1966 opgerichte maoistisch georiënteerde organisatie die via de stadsguerrilla de kapitalistische staat omver wilde werpen. De Rode Jeugd werd zoals gezegd verantwoordelijk gehouden voor een aantal bomaanslagen in en rond Eindhoven en van die op de Philips-vestiging in Arnhem. Geen daarvan werd opgehelderd. Wel was Van Hoesel, na een geruchtmakende arrestatie in 1972 waarbij de BVD een rol speelde, in hoger beroep veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf wegens overtreding van de Vuurwapenwet.

Terwijl sommigen na het uiteenvallen van de Rode Jeugd eind jaren zeventig hun strijd voortzetten onder de vlag van het Rood Verzetsfront, verliet Van Hoesel de radicale scene, en keerde hij terug naar een burgerlijk bestaan. Hij raakte verzeild in het jongerenwerk en het begeleiden van een harde kern voetbalsupporters. Het was deze ervaring die hem naar Arnhem bracht, waar jeugdbendes actief waren die onbereikbaar waren voor instanties en hulpverlening.[45]

Toen Van Hoesel in dienst van de gemeente Arnhem trad, klonk er vanuit de gemeenteraad kritiek op de aanstelling van de voormalige revolutionair. Omdat het om een politiek ongevaarlijke functie ging, vond de aanstelling toch doorgang. In 1985 werd Van Hoesel directeur van Rijn-Side, een hulpopvang voor Arnhemse randgroepjongeren. Opnieuw was er kritiek. De VVD maakte bezwaren. Er was immers waakzaamheid geboden vanwege het ontstaan van een nieuwe radicale organisatie, de RARA. Opnieuw werd de kritiek gepareerd. Van Hoesel kon aan de slag als directeur.[46]

Vanuit die functie kwam Van Hoesel regelmatig in contact met justitie, en trof hij 'oude bekenden'. De voormalige Bossche officier van justitie mr. J. Pijnenburg, die in 1972 optrad als aanklager in de zaak die leidde tot de veroordeling van Van Hoesel, voerde nu het Arnhemse parket aan. Hoewel ze in de rechtszaal ooit tegen over elkaar stonden, waren er geen rancuneuze gevoelens meer.

Begin jaren negentig verruilde Van Hoesel Arnhem voor het Limburgse land, waar hij in 2000 op vijftigjarige leeftijd overleed.[47]

'Macht en elite'.
Aanslag Roelen en ABC-vastgoed opgelost

Nadat de politie Gerrit Sterken in 1978 noodgedwongen had moeten laten gaan en tandenknarsend moest toezien hoe de krakersvoorman smartengeld incasseerde, lag het politieonderzoek allerminst stil. Wel werd het uit de openbaarheid gehouden. Wat was het geval? Met enige regelmaat kreeg de burgemeester op zijn huisadres door een onbekende afzender spullen toegestuurd: een frisdrankenautomaat, encyclopedieën en een boekje met de titel *Is er leven na de dood?*[48]

Tijdens een persconferentie op 30 mei 1983 onthulde politiecommissaris J. Wilzing dan eindelijk dat er een verdachte was opgepakt voor de brandbomaanslag op burgemeester Roelen, vijf jaar eerder, namelijk de 30-jarige N.L. (alleen zijn initialen zijn bekend). Wilzing vertelde de verzamelde pers dat L. 'geobsedeerd was door macht. Tegen alles wat met macht en elite te maken had, kwam hij in het geweer'.[49] Macht & Elite, zo heette ook de in 1983 niet meer bestaande stichting die zich bezig had gehouden met machtsstructuren in de samenleving en waaraan L. verbonden was geweest. Drijvende kracht achter die stichting was Joost van Steenis (Leiden 1938), een van de oprichters van de Rode Jeugd. Macht & Elite had ten doel het bevorderen van wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot de machtsverhoudingen in Nederland en andere landen vanuit de visie dat er economische en politieke elites bestaan. Onderzoek moest de werking, continuïteit en de macht van de elites omvatten en de personen, die hiertoe behoren.[50] Van Steenis propageerde

de strategie van het 'klein geweld'. Tijdens openbaar toegankelijke 'scholingsavonden' riep hij de aanwezigen op tot daadwerkelijke actie tegen de onderdrukking en uitbuiting van het kapitalistische establishment. Aan de hand van het *Anarchist Cookbook* (een uit Latijns Amerika afkomstige handleiding) leerden geïnteresseerden hoe ze met eenvoudige middelen bommen konden maken.[51]

Het natrekken van serienummers van bestelformulieren van de bij Roelen afgeleverde spullen leidde de politie naar een kraakpand in de Arnhemse binnenstad, waar ook L. verbleef. L. was lid van De Loper. De eerder ten onrechte vastgehouden Sterken – ook lid van De Loper – was dan onschuldig gebleken, volgens de politie moeten L. en Sterken elkaar wel gekend hebben.

L. bekende na zijn arrestatie al snel de aanslagen op het huis van de burgemeester, alsmede die op het kantoor van ABC-Vastgoed. Verder biechtte hij aanslagen op in Zeist en Den Haag en tal van inbraken. Volgens de politie had L. een enorme dadendrang en brak hij niet in vanwege het gewin, maar om de daad op zich. Gestolen spullen bracht hij soms terug.[52]

'Tegen de laarzen in de straat'. Brandaanslag marechausse-kazerne

Eind jaren tachtig en begin jaren negentig kreeg Nederland te maken met een nieuwe golf van gewelddadig politiek activisme, afkomstig vanuit het kraakmilieu en anarchistische groepen. Zo deed Onkruit van zich spreken met anti-militaristische acties, waarbij inbraak in legerkazernes niet uit de weg werd gegaan. Ook in Arnhem zat een harde kern.[53]

In 1985 brandde de Makro in Duivendrecht uit. De aanslag werd opgeëist door de Revolutionaire Anti-Racistische Actie (RARA), een Nederlandse actiegroep die actief was van 1984 tot 1993, maar nooit officieel is opgeheven. RARA voerde toen actie tegen de aanwezigheid van Nederlandse bedrijven in Zuid-Afrika. Doelwit waren onder meer de Makro, Shell, het woonhuis van staatssecretaris Kosto en een aantal ministeries. Terwijl de BVD de acties van RARA omschreef als politiek gewelddadig activisme,[54] sprak minister van justitie Korthals Altes minder terughoudend van 'terrorisme'.[55] De aanslagen van de RARA hadden effect: SHV, het moederbedrijf van de Makro, trok zich terug uit Zuid-Afrika.

Het uitgebreide onderzoek naar de daders leidde tot arrestaties in Amsterdamse kraakpanden. Uiteindelijk volgde slechts één veroordeling. Daarna liet RARA een tijdlang niet van zich horen, tot begin jaren negentig, toen de groep zich met aanslagen tegen het Nederlandse asielbeleid keerde. Onduidelijk is of RARA toen een andere samenstelling had dan tijdens de eerste reeks van aanslagen.[56]

Op 18 maart 1990 was de marechausseekazerne aan de Vijverlaan doelwit van een aanslag met een brandbom. RARA eiste de aanslag op met een brief bij het ANP. De marechaussee was gekozen vanwege het inzetten van zogeheten 'vliegende brigades' voor het opsporen van illegalen. De actie was gericht tegen de 'keurtroepen van dit vervolgingsbeleid, tegen de laarzen in de straat'. De schade die de brandbom aan de kazerne aanrichtte, beliep een bedrag van achtduizend gulden. Behalve in Arnhem was die nacht ook de marechausseekazerne in Oldenzaal doelwit van een brandbom.[57]

De aanslag in Arnhem bleef tot op de dag van vandaag onopgehelderd, evenals de gehele reeks van aanslagen en de vraag wie er nu achter RARA schuilgingen.[58]

Het eerste Franse doelwit: Crédit Lyonnais

Op 17 oktober 1995 vond in alle vroegte een mislukte aanslag met een benzinebom plaats bij het Arnhemse filiaal van de Crédit Lyonnais Bank aan de Velperweg. Alleen het slaghoedje ging af, zonder enige schade aan te richten. Hoewel de politie in het duister tastte over de identiteit van de bommenlegger(s), meende men te weten dat het motief te maken had met de Franse atoomproeven in de Stille Zuidzee.[59] In september 1995 leidde de aankondiging van president Chirac, dat Frankrijk opnieuw kernwapens zou gaan testen, tot wereldwijde protesten. Het Nederlandse actiewezen stond op de achterste benen. Na de eerste kernproef, op 10 september, begon de politie met het uitvoeren van extra surveillances bij Franse bedrijven in Arnhem.

‘Geen kwajongenswerk’.
Explosie bij Banque Paribas

Toen op 2 januari 1996 bewoners van de binnenstad een flinke ontploffing hoorden, dachten sommigen dat het van de jaarwisseling overgebleven vuurwerk betrof. Dat er toch echt een zwaar explosief was afgegaan in de Bastionstraat, bleek al gauw. ‘Dit is geen kwajongenswerk’, aldus politiechef M. Daniël. Doelwit was opnieuw een Frans bedrijf, ditmaal Banque Paribas. Boven de bank zetelde het Franse consulaat. De bom veroorzaakte zware schade aan de achtergevel van het bankfiliaal. In de omgeving sneuvelden tientallen ruiten. Dat er geen gewonden vielen, had vermoedelijk alles te maken met het vroege tijdstip van de explosie.

Hoewel niemand de aanslag had opgeeist, sprak de terreurofficier, mr. P. van der Molen, van een aanslag ‘met een terroristisch, politiek karakter’. Er was sprake van een ‘politiek delict’. Ook burgemeester Scholten ging uit van een politieke aanslag. ‘We zullen de zaak tot op de bodem uitzoeken. Iedereen heeft het recht zijn mening of afkeuring kenbaar te maken. Maar in dit geval zijn de grenzen van het actievoeren duidelijk overschreden’.[60]

De politie zette twintig rechercheurs op de zaak en schakelde de Politie Inlichtingen Dienst in. Deze hield zich specifiek bezig met het verzamelen van informatie over politieke actiegroeperingen. De volgende dag rapporteerde de *Arnhemse Courant* dat de politie op zoek was naar een grijze Volkswagen Golf die kort voor de bomaanslag door getuigen zou zijn gezien op de plaats delict. De auto was opgevallen door kerstverlichting op het dashboard. Verder meldde de krant dat het gerechtelijk laboratorium in Rijswijk onderzoek deed naar het gebruikte explosief. De twaalf bankmedewerkers, nauwelijks bekomen van de schrik, waren weer aan het werk gegaan, met hun jassen aan om de koude te trotseren. De gesneuvelde ruiten waren nog altijd niet vervangen.[61]

Na drie weken werd de aanslag geclaimd

Achterzijde van het pand van Banque Paribas aan de Bastionstraat en plaats van de aanslag (foto Sjoerd Kulsdom)

door de onbekende organisatie met de naam ANGST, dat stond voor Anti Nucleair Genootschap Stil Offensief.[62]

'Daders dicht bij huis zoeken'. Aanslag op BASF

De gevreesde volgende aanslag kwam in de late avond van 16 april 1996, de derde in een half jaar. Ditmaal geen Frans doelwit, maar de Duitse chemiegigant BASF. Bij de vestiging aan de Kadestraat richtte een zwaar explosief omstreeks 23.00 uur voor tonnen schade aan, een dreun die in een groot gedeelte van de stad te horen was. De voorgevel was zwaar beschadigd en de entree was er uitgeblazen.

Volgens de politie was de kracht van de explosie vrijwel gelijk aan die van de vorige, op de Franse bank in de binnenstad. Maar een direct verband leggen, dat wilde districtschef A. Kloosterman niet. De zaterdagavond voor de aanslag was de Arnhemse politie opgebeld met de mededeling dat in Arnhem nieuwe aanslagen zouden worden gepleegd, op benzinestations. BASF werd niet genoemd.

Terwijl BASF-directeur H. de Vries, die zich persoonlijk op de hoogte stelde van de schade, geen notie had waarom zijn bedrijf doelwit was geworden, belde een vrouw namens de onbekende actiegroep 'Bendelion of Dendelion' om de verantwoordelijkheid voor de aanslag op te eisen. De politie wist niet of ze het telefoontje serieus moesten nemen.[63]

De Volkskrant van 18 april 1996 meldde dat politieonderzoek inmiddels had uitgewezen dat de bij de vorige aanslagen gebruikte explosieven ammoniumnitraat bevatten, een stof die in kunstmest zit. In 1995 had een aanslag met een 'kunstmestbom' op een overheidsgebouw in de Amerikaanse stad Oklahoma City 150 doden tot gevolg gehad. De politie zocht de daders van de recente aanslagen in Arnhem of Nijmegen, in ieder geval 'dicht bij huis', aldus politiewoordvoerder P. Meijer.[64] De vorige aanslagen waren in verband te brengen met de Franse kernproeven. Maar waarom nu juist BASF doelwit was?

Ondertussen kwam wel steeds meer informatie naar buiten. Zo bleek de voor de bommen gebruikte voorraadbus gekocht bij de Xenos in Nijmegen, en was er een kookwekkertje van de Hema als tijdsmechanisme gebruikt. Het twintig man sterke politieteam richtte zijn vizier nu op het 'linkse actiewereldje' in Nijmegen.[65]

Daags na de aanslagen stond bij de redactie van de *Arnhemse Courant* de telefoon 'roodgloeiend'. De bellers deden de krant tal van suggesties aan de hand waar men de daders van de aanslag kon vinden. Dat varieerde van de IRA tot een joodse groepering die wraak had willen nemen voor de rol van de (voorganger) van BASF in de Tweede Wereldoorlog. De krant nam het voor kennisgeving aan en merkte op: 'Waarom zouden de aanslagen niet het werk kunnen zijn van een enkele gefrustreerde maniak? (…) Is er sprake van een bomgek, van een *bommomaan*?' [66] Niemand die het wist. In de *Volkskrant* van 30 april 1996 zei Louis Sévèke geen idee te hebben uit welke hoek de acties kwamen. 'Je kunt er wel over speculeren, maar er is niets van te zeggen. Als er nou eens een verhaal of een verklaring bij kwam…'.

Die verklaring kwam kort daarna. Anders dan de eerder genoemde zelfverklaarde daders, 'Bendelion of Dendelion' en 'ANGST', die niet erg serieus werden genomen, eiste nu het Earth Liberation Front (ELF) de aanslag op in het Amsterdamse actieblad *Ravage*: 'De vervuiler betaalt. Ook oude rekeningen', verklaarde het ELF en voegde er cryptisch aan toe: '17 okt. 4.5V4'.[67] Op 13 mei volgde een tweede verklaring in *Ravage*, waarin werd geageerd tegen milieuvervuiling door multinationals: 'We pakken jullie terug wanneer we willen.'

Het in 1992 in Engeland opgerichte ELF is de verzamelnaam waaronder in verschillende Europese landen en de Verenigde Staten in autonome cellen optredende milieuactivisten radicale acties tegen milieuvervuilende bedrijven en instellingen opeisen.[68] Eerder had het ELF in Nederland auto's beschadigd en wegenbouwmachines gesaboteerd.

Ravage schreef zelf in een commentaar dat de tekst 'de vervuiler betaalt' kon verwijzen naar het schandaal uit 1989, toen bekend werd dat BASF zich schuldig maakte aan

het lozen van grote hoeveelheden bentazon in de Rijn. De cryptische tekst kunnen zou betekenen dat het ELF ook de aanslag van 17 oktober 1995 bij Crédit Lyonnais had gepleegd. Overigens stelde het actieblad dat de verklaring 'nep' leek. In strijd met het eerdere beleid van ELF waren er na de aanslagen in Arnhem immers geen persverklaringen uitgegeven, waarin de acties werden uitgelegd aan het publiek.[69]

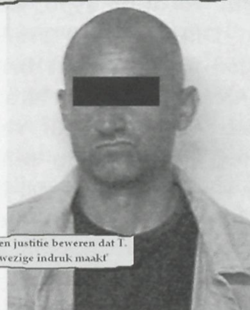
De politie tuigde in reactie op de aanslagen het zogeheten Bastionteam op, dat onderzoek deed in Arnhemse kraakkringen. Diverse personen werden door de politie benaderd. Met name de bewoners van het op dat moment met ontruiming bedreigde Hotel Bosch kregen aandacht van het 25 leden tellende onderzoeksteam. Ook de redactie van *Ravage* kreeg bezoek van de Arnhemse recherche, op zoek naar de claimbrief. Terwijl die brief niet werd aangetroffen, nam de politie wel het abonneebestand van *Ravage* in beslag, evenals een deel van de administratie.

Sévèkes' OBIV adviseerde mensen die door de politie werden benaderd niet mee te werken en geen gesprek aan te gaan. Justitie gebruikte het onderzoek om de geweldbereidheid van de activisten-scene in kaart te brengen, zo was het idee. 'Laat je niet gebruiken'.[70]

Ondanks uitgebreid onderzoek van de politie en ook de inlichtingendienst in kringen van linkse actievoerders in Arnhem en Nijmegen, bleven de aanslagen op de Franse banken en de Duitse multinational lange tijd onopgelost.[71]

'Gevangenisherinneringen van een ex-anarchist'

Op 7 maart 2008 deed de meervoudige strafkamer van de Arnhemse rechtbank uitspraak. De rechter achtte wettig en overtuigend bewezen dat Marcel Teunissen Louis Sévèke had vermoord. Daarnaast veroordeelde de rechtbank hem voor het plegen van zeven bankovervallen, twee brandstichtingen in Nijmegen en voor de aanslagen op Banque Paribas en BASF in Arnhem (de mislukte aanslag op Crédit Lyonnais was niet ten laste gelegd). De rechtbank veroordeelde Teunissen, conform eis, tot een levenslange gevangenisstraf. Hij stelde geen hoger beroep in, waarmee de straf definitief is geworden.[72] Teunissen onderging zijn proces gelaten en leek de opgelegde levenslange gevangenisstraf te accepteren

Voorblad van de 'Gevangenisherinneringen van een ex-anarchist' door Marcel Teunissen (www.crimescene.pro)

In 2012 trad hij naar buiten met zijn verhaal, getiteld 'Gevangenisherinneringen van een ex-anarchist'.[73] In dat lijvige werk beschrijft Teunissen – onder meer – hoe hij tot het plegen van de aanslagen kwam. Het ELF had in het blad *Ravage* opgeroepen tot actie tegen de door Frankrijk hervatte kernproeven en tegen milieuvervuilende multinationals. Teunissen voelde zich geroepen en kwam in actie, waarbij zijn opleiding aan het Hoger Laboratorium Onderwijs hem van pas was gekomen bij het zelf fabriceren van explosieven. Vervolgens verschenen in datzelfde *Ravage* artikelen die het ELF bekritiseerde en waarin stond dat de aanslagen

'raadselachtig' waren, vermoedelijk het werk van provocateurs om links in diskrediet te brengen. Teunissen verweet de redactie van *Ravage* daarom dat de actie in Arnhem voor niets was geweest. Het schoot hem zodanig in het verkeerde keelgat, dat hij (p. 78) schrijft: 'Daar begint de rekening te lopen'.

Behalve deze teleurstelling – hij kwam in actie, riskeerde daarmee jarenlange gevangenisstraf, maar oogstte in eigen linkse kring slechts kritiek – ervoer Teunissen dat hij niet geaccepteerd werd in de kraakbeweging en als een infiltrant werd gezien. Zo zou Sévèke hem hebben gevraagd of hij niet ook 'naar Griekenland' moest, een subtiele verwijzing naar de ontmaskering van Cees van Lieshout, die immers de wijk had genomen naar dat land. Ook waren er mensen die tegen hem over tijdmechanismen en explosieven begonnen, en of hij daar iets van wist (p. 91).

Na een conflict met andere krakers over een misgelopen 'oprotpremie' die de eigenaar van een gebouw zou betalen als de krakers zouden vertrekken (Teunissen wilde het geld aanpakken, zijn huisgenoten weigerden om politieke redenen, Sévèke koos hun kant), verliet Teunissen gedesillusioneerd Nijmegen en de kraakbeweging, waar hij inmiddels een flinke aversie tegen had ontwikkeld. Hij beloofde zichzelf om op een dag terug te komen 'om de rekening te vereffenen'. Volgens de Arnhemse rechtbank deed hij dat op 15 november 2005.[74]

Gewelddadig politiek activisme of terrorisme? Enige concluderende opmerkingen

Nu de geschiedenis is besproken, kunnen we balans opmaken. Duidelijk is dat Arnhem zowel in de jaren zeventig, tachtig als negentig van de vorige eeuw te maken had met gewelddadig politiek activisme. Of was het terrorisme? Zoals zo vaak, is het een definitiekwestie. De voormalige veiligheidsdienst BVD verstond onder terrorisme 'het plegen of dreigen met op mensenlevens gericht geweld, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen of politieke besluitvorming te beïnvloeden.' De definitie van politiek gewelddadig activisme luidt: 'Het voeren van politieke actie met gewelddadige middelen, zoals het aanrichten van materiële schade, relschoppen en intimidatie van personen.'[75]

Oud-BVD'er Frits Hoekstra zegt het iets anders. Terroristen hebben het gemunt op de nationale of internationale rechtsorde, de politieke inrichting als zodanig. Door de bevolking schrik (*terror*) aan te jagen willen ze het normale politieke proces beïnvloeden ten gunste van hun doelen. Politiek gewelddadig activisme daarentegen richt zijn pijlen op een bepaald aspect van de samenleving, op een bedrijf of instelling.

Hoewel de krantenkoppen (met name in de *Telegraaf*) en de minister destijds anders suggereerden, is RARA een goed voorbeeld van politiek gewelddadig activisme. Men beoogde een beperkt politiek doel, namelijk terugtrekking van Shell en SHV uit Zuid-Afrika en bij de tweede reeks aanslagen, waaronder die op de Arnhemse marechausseekazerne, een einde te bewerkstelligen aan het hardvochtige Nederlandse asielbeleid.[76]

De Rode Jeugd (RJ) en het Rood Verzetsfront daarentegen balanceerden op het grensvlak van terrorisme en gewelddadig politiek activisme. Enerzijds pleegde men aanslagen met een beperkt politiek doel (Philips weg uit Griekenland), anderzijds opereerden RJ en RVF wel vanuit een revolutionair ideaal: het kapitalisme moest plaatsmaken voor een ander, op socialisme gebaseerd, politiek bestel. Een andere reden om van terrorisme te spreken, is de verwantschap die de bommenleggers voelden met 'echte' buitenlandse terroristengroepen als de Rote Armee Fraktion en de Brigate Rosse.[77]

Anders dan het Duitse voorbeeld van de RAF, maakten de Nederlandse revolutionaire strijders geen slachtoffers en veroorzaakten zij slechts zaakschade. De conclusie lijkt zelfs gerechtvaardigd dat de zwaar door de BVD geïnfiltreerde RJ en RVF van overheidswege juist werden aangezet tot het gebruik van (meer) geweld. In ieder geval heeft de aanslag op het huis van de Arnhemse officier van justitie alles weg van wat tegenwoordig ook wel een *false flag*-operatie wordt genoemd.[78] Zij kan, zeker na het verschijnen van *Operatie Homerus*, niet langer in de schoenen van het

Rood Verzetsfront worden geschoven.

De aanslag op Philips Arnhem kan, hoewel strafrechtelijk onopgehelderd gebleven, op grond van overeenkomsten met andere aanslagen, aan de Rode Jeugd en dus aan Lucien van Hoesel c.s. toegeschreven worden. Van Hoesel werd wel veroordeeld, maar voor een ander feit.

Dan zijn er de op ABC-Vastgoed en burgemeester Roelen gepleegde aanslagen. Beide zaken werden na verloop van een aantal jaren opgelost, nadat de politie eerst een onschuldige had opgepakt, een kraker van De Loper. Hoewel deze Gerrit Sterken niets met de aanslag te maken had gehad, had de politie toch in de juiste vijver gevist, zo bleek na de arrestatie van L. Die was immers ook lid van De Loper. Toch lijkt de distantiëring van de aanslagen door De Loper oprecht. De dadendrang van L. had niet zo veel te maken met het beleid van De Loper. L. vond de (vermoedelijke) legitimatie voor zijn handelen bij de 'theorie van het klein geweld' van Joost van Steenis. De door L. gegeven motivatie behelsde weinig concrete klachten over het VVD-lidmaatschap van de burgemeester en diens pro-Israëlstandpunt. Wel concreet, gericht op een bepaald maatschappelijk issue, was het punt van het door de politie fotograferen van demonstranten. De bom voor Roelen was de enige aanslag in Arnhem waarvan gezegd kan worden dat deze op mensenlevens gericht was, althans, waarbij gerede kans was op slachtoffers. Deze aanslag werd door – nota bene – de linkse fracties in de gemeenteraad als terroristisch bestempeld. Dat is opmerkelijk, omdat de Nederlandse overheid terughoudend was ten aanzien van *labeling*. Het gebruik van het woord terrorisme zou, vreesde men, politiek gewelddadige individuen of groeperingen tot acties kunnen aanzetten.[79]

Voor de drie aanslagen die Teunissen in Arnhem pleegde, geldt dat deze niet op mensenlevens gericht waren, maar op het veroorzaken van materiële schade. De door Teunissen onder de vlag van het Earth Liberation Front gegeven verklaringen getuigen van beperkte politieke doelen: de Franse kernproeven en milieuvervuiling door BASF. Evenals bij de RARA, kan niet gesproken worden van terrorisme, wel van gewelddadig politiek activisme.

Er bestond bij links een breed draagvlak voor protestacties tegen de hervatting van de nucleaire tests door Frankrijk. De acties van Teunissen werden echter met vrij algemene afkeuring ontvangen, maar leidden wel tot verhit debat. Het verwijt klonk dat er niet onmiddellijk na de aanslagen een persbericht was gekomen waarin de acties aan het publiek werden uitgelegd. De verklaringen die ELF de wereld instuurde, konden de goedkeuring van de harde kern activisten van *Ravage* niet wegdragen.

Hoewel Teunnissen actief was in de Nijmeegse krakerswereld, opereerde hij als een *einzeltäter*. Teunissen pleegde de aanslagen met zijn zelf vervaardigde explosieven zonder hulp van anderen. Sommige krakers wisten – volgens Teunissen – van zijn geëxperimenteer met explosieven en van zijn radicale overtuigingen. Dat is echter onvoldoende om betrokkenheid van anderen, laat staan van de hele beweging aan te nemen, zodat de acties van Teunissen niet aan de krakers kunnen worden toegeschreven. Teunissen was een individualist, een buitenstaander voor wie de kraakscene met haar hoge mate van tolerantie voor onaangepaste individuen een ideaal klimaat vormde.[80]

Zijn met het vonnis van de Arnhemse rechtbank de drie aanslagen in de jaren negentig definitief opgelost? In strikt juridische zin wel. Teunissen is immers veroordeeld. Behalve de afgelegde bekentenis en zijn dagboek is er technisch bewijs. Maar daar wringt hem de schoen. Het Nederlands Forensisch Instituut rapporteerde dat het gevonden materiaal van de explosieven niet altijd overeenkomt met de verklaringen van Teunissen over de gebruikte materialen. Dat was een ondergeschikt probleem nu Teunissen een bekentenis had afgelegd. Teunissen zal echter de eerste niet zijn die op grond van een valse eigen verklaring de gevangenis ingegaan is. Intrigerend is dan ook wat hij verder schrijft: '(...) wie zegt nu dat die bekentenis waar is? Wat nou als ik alleen de explosieven heb geleverd? Wat nou als ik het niet alleen heb gedaan? Of wat nou als ik er alleen zijdelings mee te maken had?'[81]

Noten

1. Het gaat dus niet om 'ordinair' vandalisme (schade door vuurwerk) en 'gewone' criminaliteit (het opblazen van geldautomaten om de inhoud te pakken te krijgen), maar om geweld dat vanuit politieke motieven wordt gepleegd. Op de vraag of dat hetzelfde is als terrorisme, kom ik in de slotparagraaf terug.
2. Eric van Duivenvoorde schreef met *Een voet tussen de deur. Geschiedenis van de kraakbeweging 1964-1999*, Amsterdam 2000, de historie van de landelijke beweging. Wie zich nader wil verdiepen in de Arnhemse krakers ontkomt niet aan een bezoek aan het Staatsarchief, dat is ondergebracht bij het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam. Dat bezit onder archiefnummer SAVRZ066 Doos 1-2 diverse bescheiden aangaande de Arnhemse kraak- en actiebeweging. Daarnaast beheert het IISG archiefbescheiden van de Arnhemse Kraakgroep De Loper uit de periode 1976-1978.
3. In navolging van Antoine Verbij's *Tien rode jaren. Links radicalisme in Nederland 1970-1980*, Amsterdam 2005, gebruik ik de term 'links radicalisme' als overkoepelend begrip voor alles wat rood was, kraakte, solidair was, anarchist en tot actie bereid.
4. R. van de Griend en H. Lensink, 'Louis Sévèke, kwelgeest van de geheime dienst', in: *Vrij Nederland*, 26 november 2005 en P. Bolwerk en H. van Gelder, 'De afrekening van oud-kraker Marcel T.', in: *De Gelderlander*, 30 juni 2007.
5. *NRC Handelsblad*, 21 februari 2008.
6. Verbij, *Tien Rode jaren*, passim en D. Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, Amsterdam 2012, 14-15.
7. Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 17.
8. F. Hoekstra, *In dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland*, Amsterdam 2004, 67.
9. Jacco Pekelder schreef over dit fenomeen van de Nederlandse steun aan de Duitse terreurorganisatie *Sympathie voor de RAF. De Rote Armee Fraktion in Nederland, 1970-1980*, Amsterdam 2007.
10. Siem Eikelenboom schrijft in *Niet bang zijn om te sterven. Dertig jaar terrorisme in Nederland*, Amsterdam 2007, op p. 9 dat er in Nederland in de jaren zeventig en tachtig 21 doden door terrorisme vielen. De doden vielen bij de Molukse acties (die met links radicalisme overigens weinig te maken hadden) en door acties van Duitse RAF-leden. Volgens Verbij gingen er in Nederland 'een stuk of vijfentwintig bommen' af, p. 8.
11. Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 15.
12. Verbij, *Tien rode jaren*, 11 en Eikelenboom, *Niet bang zijn om te sterven*, p. 9.
13. IISG, *Het Staatsarchief*, SAVRZ066, Doos 1.
14. IISG, Archief Kraakgroep De Loper, ARCH02225.
15. IISG, Het Staatsarchief, SAVRZ066, Doos 1, diverse stukken waaronder 'Jaarboek Rooie Arnhemmer' en 'Het jat-bewust proces in Arnhem', een boekje waarin Bruinvis diverse (kranten) berichten over de kwestie verzamelde. Het 'Jat bewust' fenomeen was overigens geenszins uniek voor Arnhem. In het vanuit Amsterdam gepubliceerde blad *Bluf!*, een orgaan van de kraakbeweging dat verscheen van 1982 tot 1988, werd veelvuldig opgeroepen tot proletarisch winkelen. In Amsterdam moest de V&D en in Nijmegen de Coop het ontgelden: P. Siebelt, *RaRa wie ben ik?*, Soesterberg 2003, 25-29.
16. Een ander initiatief van Bruinvis was het uitgeven van affiches ter ondersteuning van de 'gevangenisstrijd van mensen uit het west-duitse verzet', waarmee men de steun aan de in West-Duitsland gevangen RAF-leden tot uitdrukking bracht. IISG, Het Staatsarchief, SAVRZ066, Doos 1, diverse stukken.
17. P. Moussault en J. Lust, *Rood Verzetsfront. Aanzetten tot stadsguerrilla in Nederland*, Breda 2009, 134-137. Opgenomen in dit boek is het 'ledenbestand' van het RVF. Onder de leden bevinden zich een aantal Arnhemse namen, zoals Ed Bruinvis. Deze is tegenwoordig in Arnhem actief als schrijver en dichter. Ook is hij verbonden aan Stichting Dokumentatiecentrum Arnhem, dat zich richt op onderzoek naar de relatie tussen het bedrijfsleven in de regio en de samenleving. Andere Arnhemmers die Moussault en Lust noemen, zijn Harm Dost en Adriana E. Greidanus.
18. 'Rood Verzetsfront zet Arnhem op stelten. Harm Dost onder de arrestanten', in: *Reformatorisch Dagblad*, 28 september 1977. Harm Dost had in 1976 landelijke bekendheid gekregen wegens veroordeling tot een forse gevangenisstraf in Duitsland voor het verkopen van grote hoevelheden hasj, hetgeen het *Reformatorisch Dagblad* niet onvermeld liet.
19. 'Zwartboek', IISG, Het Staatsarchief, SAVRZ066, Doos 1.
20. Eikelenboom, *Niet bang zijn om te sterven*, 142.
21. 'Philips doelwit van agitators in Arnhem en Amsterdam', in: *Arnhemse Courant*, 29 mei 1972 en 'Geen spoor van daders bomaanslag', in: *De Nieuwe Krant*, 29 mei 1972.
22. Eikelenboom, *Niet bang zijn om te sterven*, 142.

23. M. van Riel, *Zaterdagmiddagrevolutie. Portret van de Rode Jeugd*, Amsterdam 2010, 93-100.
24. 'Brandstichter richt enorme schade aan', in: *Arnhemse Courant*, 20 april 1978 en 'Nieuwe kantoren ABC ondanks brandschade toch geopend', in: *Arnhemse Courant*, 21 april 1978.
25. 'Vlugschrift', z.d., IISG, Archief Kraakgroep De Loper, ARCH02225.
26. 'Benzinebom in slaapkamer burgemeester. Nachtelijke aanslag op echtpaar Roelen', in: *Arnhemse Courant*, 8 juni 1978.
27. H. van der Ploeg, 'Hans Roelen. Linkse bom voor stadaristocraat', in: E. Pelzers, H. van der Ploeg, P. Venhuizen (red.), *Arnhemse kopstukken*, Arnhem 2008, 137-139.
28. 'Daders bomaanslag gaven visitekaartje af', in: *Arnhemse Courant*, 9 juni 1978.
29. 'Anoniem briefje "verklaart" aanslag op Roelen', in: *Arnhemse Courant*, 10 juni 1978.
30. '"Politie blijft demonstranten fotograferen"', in: *Arnhemse Courant*, 2 juni 1978.
31. 'Arnhemse raad toont afschuw over bomaanslag', in: *Arnhemse Courant*, 13 juni 1978.
32. 'Brandbommengooier was geobsedeerd door macht', in: *Arnhemse Courant*, 1 juli 1983.
33. IISG, Archief Kraakgroep De Loper, ARCH02225.
34. 'Brandbommengooier was geobsedeerd door macht', in: *Arnhemse Courant*, 1 juli 1983.
35. Moussault en Lust, *Rood Verzetsfront*, 134-137.
36. Idem, 138.
37. 'Arnhemse hoofdcipier getreiterd met beschuldigende pamfletten', in: *Arnhemse Courant*, 7 december 1979.
38. Moussault en Lust, *Rood Verzetsfront*, 142-143.
39. Idem, 144-145 en *Arnhemse Courant* van 3, 5 en 6 maart 1980.
40. Het relatief grote aantal spannende boeken-schrijvers uit Arnhem, wier verhalen zich bovendien veelal in het Arnhemse afspelen, gaf literatuurrecensenten reden om in dit verband te spreken van de Arnhemse School. Te noemen zijn de schrijvers Jac. Toes, Henk Apotheker en Jan Kremer.
41. Onderzoeksburo Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (OBIV = Frank Schoenmaeckers, Louis Sévèke en Ed Bruinvis), *Operatie Homerus. Spioneren voor de BVD*, Breda 1998, 67-71.
42. OBIV, *Operatie Homerus*, 71-82.
43. Idem, 82-88.
44. Idem, 165-169.
45. Van Riel, *Zaterdagmiddagrevolutie*, passim.
46. Idem, 184.
47. Idem, 184-186.
48. 'Brandbommengooier was geobsedeerd door macht', in: *Arnhemse Courant*, 1 juli 1983.
49. Idem.
50. http://members.chello.nl/jsteenis/foundation.htm.
51. Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 69.
52. 'Brandbommengooier was geobsedeerd door macht', in: *Arnhemse Courant*, 1 juli 1983.
53. Eikelenboom, *Niet bang zijn om te sterven*, 166 en 217-218.
54. Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 121.
55. P. Klerks, *Terreurbestrijding in Nederland 1970-1988*, Amsterdam 1989, 13.
56. Eikelenboom, *Niet bang zijn om te sterven*, 169-170.
57. 'RARA-aanslag Arnhem', in: *Arnhemse Courant*, 19 maart 1990.
58. Op de website van het onvolprezen televisieprogramma *Andere Tijden* zijn een aantal uitzendingen over de RARA terug te kijken, met daarin een interview met René Roemersma, de enige die ooit veroordeeld is voor betrokkenheid bij RARA aanslagen. Vermeldenswaard is nog het bericht uit de *Nieuwe Revu* van 4 juli 2007, dat Marcel Teunissen in politiedossiers uit de jaren tachtig wordt genoemd als mogelijk RARA-lid.
59. 'Brandbom voor Crédit Lyonnais Bank Arnhem', in: *Arnhemse Courant*, 18 oktober 1995.
60. 'Bomaanslag schrikt Arnhem op', in: *Arnhemse Courant* en diverse andere artikelen uit deze krant van 3 januari 1996.
61. 'Grijze Golf kort voor aanslag gezien' en 'Onderzoek bom loopt vertraging op', in: *Arnhemse Courant*, 4 januari 1996.
62. 'Arnhem al vaker toneel van bomaanslagen', in: *Arnhemse Courant*, 17 april 1996.
63. 'Aanslag op BASF-kantoor', in: *Arnhemse Courant*, en andere artikelen uit deze krant van 17 april 1996.
64. 'Ontploffing bij BASF is in Arnhem derde in zeven maanden. Bomaanslag stelt politie voor raadsels', in: *De Volkskrant*, 18 april 1996.
65. 'Explosie Arnhem lijkt op vorige aanslagen', in: *Trouw*, 18 april 1996.

66. 'Aanslagen Arnhem mogelijk werk van maniak. Bestaan er "bommomanen"?', in: *Arnhemse Courant*, 18 april 1996.
67. 'Radicaal Earth Liberation Front eist aanslag bij BASF op', in: *Trouw*, 3 mei 1996.
68. *Wikipedia*, lemma: Earth Liberation Front.
69. 'Opnieuw raadselachtige aanslag in Arnhem', in: *Ravage*, 3 mei 1996.
70. K. Haegens, 'Vraagtekens bij BASF-aanslag. Een zonderling op een eiland', in: *De Groene Amsterdammer*, 6 april 2007.
71. *Jaarverslag BVD 1995*, 24. 'Voorts vonden enkele aanslagen plaats, zoals op BASF te Arnhem, die door het ELF zijn geclaimd. De BVD heeft zijn aandacht voor gewelddadige milieugroeperingen verhoogd'. De aanslagen op de Franse banken werden niet genoemd.
72. Rechtbank Arnhem, 7 maart 2008, *LJN BC6028*. In 2012 verschenen berichten in de media dat Teunissen herziening van zijn levenslange gevangenisstraf wil aanvragen bij de Hoge Raad. Noodzakelijk voor herziening is – samengevat – dat er sprake is van een nieuw feit dat tijdens de eerdere behandeling van de zaak niet bij de rechters bekend was en dat een ander licht op de zaak werpt. Verzoeken om herziening worden slechts bij hoge uitzondering gehonoreerd. Voor zover bekend, is in de zaak van Teunissen tot op heden geen herzieningsverzoek ingediend.
73. M. Teunissen, 'Gevangenisherinneringen van een ex-anarchist', deel 3. Het intrigerende document is te vinden op internet: http://www.crimescene.pro/pdf/gvea_3.pdf. De titel is een variatie op de titel van een boek van de Russische anarchist Alexander Berkman (1870-1936), *Gevangenisherinneringen van een anarchist*.
74. Teunissen schreef aan de auteur van dit artikel: 'Die (moord) heb ik niet gepleegd. Ik was er slechts zijdelings bij betrokken. Op het moment dat de dodelijke schoten vielen zat ik namelijk in een auto te wachten in de Piersonstraat.'
75. Als geciteerd in E. Bakker, 'Terrorisme en politiek gewelddadig activisme in Nederland', in: B. Bomert, T. van den Hoogen, R.A. Wessel (red.), *Jaarboek Vrede en Veiligheid 2008. Internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlandse perspectief*, Amsterdam 2008, 211-222.
76. Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 8 en 121.
77. Verbij, *Tien rode jaren*, 145
78. Saillant gegeven is nog dat Louis Sévèke op 3 november 2005, twee weken voor zijn dood, een opiniestuk in *NRC Handelsblad* publiceerde, 'Overheid moet eigen rol bij "terreur" niet verdoezelen'. Hierin verwijt Sévèke naar aanleiding van enige recente terrorismekwesties dat een deel van de terreur op het conto van overheidsmedewerkers zelf geschreven kan worden, hetgeen door diezelfde overheid in de doofpot wordt gestopt. Sévèke noemt – onder meer – de aanslag op mr. Schampers en de affaire Van Lieshout.
79. Bakker, 'Terrorisme en politiek gewelddadig activisme in Nederland', 231.
80. Haegens, 'Vraagtekens bij BASF-aanslag'.
81. Teunissen, 'Gevangenisherinneringen van een ex-anarchist', 271-274. Op een schriftelijk verzoek om een toelichting te geven op de geciteerde passage, antwoordde Teunissen mij vanuit de Penitentiaire Inrichting Vught: 'U kunt er gerust van uit gaan dat de BVD een oogje in het zeil heeft gehouden.' Dat de BVD zich met de Arnhemse aanslagen bemoeide, althans na afloop daarvan, blijkt uit het feit dat de (later ontmaskerde) BVD-medewerker 'Marc Witteveen' in mei 1997 ingezonden brieven stuurde naar *Ravage*. Witteveen, die bij Milieudefensie infiltreerde, beklaagde zich daarin over het tegenvallende actieklimaat, betuigde zijn sympathie aan het ELF en verwees naar de aanslagen: 'Gelukkig zijn er enkelen opgestaan die zich nuttig en potentieel effectief lijken te verzetten'. In: Buro Jansen & Janssen, *De snuffelstaat. Nederland en de BVD*, Amsterdam 2002, 95-96. Het doet denken aan de machinaties van de in het RVF geïnfiltreerde Cees van Lieshout.

De stenen Karel van Gelre op de Arnhemse Jansplaats

Een terugblik op een 65-jarige relatie tussen stad en standbeeld

Jan Kuys

Op zondag 13 april 2014 was het precies 65 jaar geleden dat in de Arnhemse binnenstad op de Jansplaats het standbeeld van hertog Karel van Gelre plechtig werd onthuld. Het College van B&W had in 1949 alles in het werk gesteld om van de onthulling op 13 april een gebeurtenis van nationale allure te maken. Door de aanwezigheid van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, een aantal Commissarissen van de Koningin, een nog groter aantal burgemeesters en vele andere genodigden is dit zeker gelukt. Landelijke dagbladen besteedden aandacht aan de plechtigheid en de NCRV maakte een radioreportage van de onthulling. Na de bijeenkomst op de Jansplaats opende de minister van OKW, dr. F.J.Th. Rutten, de tentoonstelling 'Karel van Gelre en zijn tijd' in het gebouw van 'Kunstoefening'. De tentoonstelling moest de Arnhemse bevolking kennis laten maken met de persoon van Karel van Gelre. Of deze opzet anno 1949 is gelukt, kan niet meer worden nagegaan. De korte duur van de expositie (12 dagen) heeft daaraan zeker niet bijgedragen.[1] Na 65 jaar moet worden vastgesteld dat de historische persoon Karel van Gelre nauwelijks meer leeft in het Arnhemse collectieve bewustzijn. Een publiekslieveling of een Arnhemse icoon is hij in al die jaren niet geworden. Zijn 65ste verjaardag als beeld is op de Jansplaats onopgemerkt voorbijgegaan. Het beeld is verworden tot een bekend stuk Arnhems straatmeubilair, dat zoals zoveel objecten in de openbare ruimte, voornamelijk de publiciteit haalt, wanneer het slachtoffer van vandalisme is geworden.

In een eerdere publicatie over het standbeeld besteedde ik aandacht aan het negatieve imago dat Karel van Gelre sinds de negentiende eeuw in de Nederlandse geschiedschrijving heeft. Een negatief beeld dat deels werd ingegeven door de opvatting dat Karel zich ten onrechte heeft verzet tegen 'de loop der Nederlandse geschiedenis'. Die in de ogen van velen vanzelfsprekende 'loop der Nederlandse geschiedenis' is die van de vijftiende- en zestiende-eeuwse vorming van een Nederlandse eenheidsstaat onder leiding van de Bourgondische en Habsburgse vorsten. Karel van Gelre heeft zich hiertegen levenslang krachtig verzet. Tegen de achtergrond van deze 'Hollandse' geschiedopvatting werden de wreedheden die in naam van de Gelderse hertog zijn bedreven, streng veroordeeld. De minder fraaie kanten van de Habsburgse oorlogsvoering viel dit afwijzende oordeel niet ten deel. Zij werden immers achteraf gelegitimeerd door het bereikte resultaat: de totstandkoming van de nationale Nederlandse staat. De annexatie van Gelre werd daarbij als de finale en vanzelfsprekende afronding van de Bourgon-

disch-Habsburgse Nederlanden beschouwd.[2]

In dit artikel wil ik stilstaan bij de relatie tussen de stenen Karel van Gelre en de stad Arnhem in de twintigste en vroege eenentwintigste eeuw. Wie namen wanneer en waarom het initiatief tot de oprichting, had het beeld wel of niet een symbolische betekenis, speelde het een rol in het stedelijk leven, hoe werd met het beeld omgegaan door publiek en gemeente? Voor zover bekend dateren de vroegste plannen om in Arnhem een standbeeld voor hertog Karel op te richten uit 1938. Alvorens ik mij tot het jaar 1938 bepaal, wil ik in het kort nagaan in hoeverre hertog Karel al vóór 1938 in Arnhem bekendheid of populariteit genoot. Het is immers nauwelijks voorstelbaar dat de belangstelling voor Karel in het herdenkingsjaar 1938 plots uit de lucht kwam vallen.

Karel en Arnhem in de periode 1538-1938

Hertog Karel van Gelre is op 30 juni 1538 in zijn Arnhemse woning eenzaam overleden. In zijn laatste levensjaar was Arnhem een van de weinige steden van zijn hertogdom waarmee hij niet in conflict was geraakt. In een geheim verdrag met zijn bondgenoot koning Frans I van Frankrijk had Karel, die geen wettige erfgenamen had, in 1534 toegezegd dat het hertogdom Gelre na zijn overlijden in diens handen zou overgegaan. Toen Karel de inhoud van dit verdrag aan de Staten van Gelre bekend had gemaakt, werd de voorgenomen overdracht van Gelre aan Frankrijk door hen als landverraad beschouwd. De Staten van Gelre besloten hierop een andere opvolger voor de hertog aan te wijzen in de persoon van Willem, zoon van de hertog van Kleef. Hij werd al tijdens het leven van Karel, in januari 1538, in Nijmegen – de meest anti-Karelgezinde stad van het hele hertogdom – ingehuldigd. Karel had ervoor gekozen in het kartuizerklooster Monnikhuizen begraven te worden. In Arnhem heeft men deze laatste wens van de landsheer maar ten dele gerespecteerd. Het lichaam van Karel werd in de Eusebiuskerk bijgezet, zijn ingewanden gingen naar Monnikhuizen en zijn hart kreeg een plaats in de Arnhemse Minderbroederkerk. Kort na zijn overlijden is in de Eusebiuskerk het bekende praalgraaf opgericht, dat samen met 'de man in het kastje' door de eeuwen heen de zichtbare herinnering aan de omstreden hertog is gebleven. Het gebrandschilderde glas met zijn portret en dat van zijn gemalin dat Karel in 1518 aan de Eusebiuskerk schonk, is in de zeventiende eeuw verloren gegaan.[3]

Van de zijde van historici binnen en buiten Arnhem heeft Karel in de eeuwen na zijn overlijden niet overmatig veel aandacht gekregen. En wanneer aandacht aan hem werd besteed, was dat meestal in negatieve zin. Vooral de tirade van Conrad Busken Huet in diens geschiedwerk *Het Land van Rembrand* (1882) heeft het imago van Karel geen goed gedaan.[4] Gezien in dit licht is het opmerkelijk dat in 1922 in Arnhem een stichting werd opgericht, die naar Karel van Gelre werd vernoemd. Deze stichting had tot doel 'het verkrijgen en hebben van een gebouw met meubilering, waarin het Arnhemsch Genootschap van Oudheidkunde zijn zetel zou vestigen'. Waarom men de naam van Karel van Gelre aan de stichting heeft gegeven, is niet bekend. De secretaris van de stichting, J.G.A. van Hogerlinden, heeft in de oprichtingsvergadering een voordracht over Karel van Gelre gehouden. Daarin zal hij ongetwijfeld de keuze voor de naam van de stichting hebben toegelicht. De inhoud van de voordracht is onbekend. Van Hogerlinden kan in ieder geval als een pleitbezorger van Karel worden beschouwd. Hij was in 1938 actief betrokken bij de herdenking van de sterfdag van Karel van Gelre en nam daarna zitting in het comité voor de oprichting van een standbeeld van de hertog. De oprichters van de stichting zagen, naar men mag aannemen, geen probleem in de slechte reputatie die in de nationale geschiedschrijving aan de Gelderse hertog kleefde. Op het wervingsbiljet voor donateurs werd het portret van Karel prominent afgebeeld. De beoogde huisvesting voor het Genootschap werd gevonden in de middeleeuwse Bolkstoren, die werd aangekocht en gerestaureerd, maar uiteindelijk nooit tot huisvesting van het Genootschap heeft gediend. In 1957 werd de stichting 'Karel van Gelre' opgeheven zonder dat haar doel was bereikt.[5]

„Karel van Gelre"-Stichting

gevestigd te Arnhem

Aan belangstellenden in Gelre en Arnhem!

IN de laatste eeuw is er ook te Arnhem, de hoofdzetel van het gewest GELDERLAND en vroeger de voornaamste plaats van het groote Hertogdom GELRE en Graafschap ZUTPHEN, veel onherroepelijk gesloopt en opgeruimd.

Tot groot leedwezen van allen, die de geschiedenis van dit gewest liefhebben, òf er door familie-relaties ten innigste mede zijn verbonden, zijn er van de ongetwijfeld hier gestaan hebbende talrijke Historische- of een eigen karakter dragende gebouwen, zoo goed als geen meer aanwezig, òf zijn de enkele nog bestaande tot onherkenbaar toe verbeterd (sic).

Teneinde pogingen te kunnen aanwenden om te doen sparen wat nog te sparen is, en ook met het doel om aan

het Arnhemsch Genootschap van Oudheidkunde

een eigen tehuis te verschaffen, (zoo eenigszins mogelijk met een Historisch verleden) is op 24 October 1922 te Arnhem in het leven geroepen de stichting

„Karel van Gelre"

met het voorop gezette doel om het eventueel te verkrijgen gebouw niet alleen zoo in te richten, dat men een aanschouwelijk beeld verkrijgt, hoe b.v. in het midden der XVIIIe eeuw de bewoners waren gehuisvest, doch dat ook de gelegenheid bestaat, om er de bijeenkomsten en lezingen van het Genootschap in te kunnen houden, de Bibliotheek, annex platenverzameling en het Archief in te kunnen onderbrengen.

De vervulling van dezen wensch naar een eigen gebouw zal zeker in den geest zijn van

Donateursbiljet van de stichting 'Karel van Gelre' (A.G. Schulte (red), Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur 1792-1992. Overal lieten zij hun sporen na, Zutphen 1992, 92)

Na de oprichting van de stichting 'Karel van Gelre' in 1922 kwam de naam van de hertog weer in de publiciteit in 1938, toen het initiatief tot de herdenking van zijn vierhonderdste sterfdag werd genomen. Initiatiefnemers voor deze huldeblijk waren het Arnhemsch Genootschap voor Oudheidkunde en de Historische Vereeniging Gelre. Op 30 juni 1938, op de dag af vierhonderd jaar na Karels overlijden, hielden de Vereeniging Gelre en het Arnhemsch Genootschap van Oudheidkunde een herdenkingsbijeenkomst in de Eusebiuskerk. Namens de provincie was de Commissaris der Koningin, mr. S. baron van Heemstra, aanwezig. De voorzitter van Gelre en rijksarchivaris in Gelderland, jhr.mr. A.H. Martens van Sevenhoven, sprak een herdenkingsrede uit. De tekst van deze rede is niet bewaard gebleven, we kennen hieruit slechts citaten die in dagbladen zijn afgedrukt. Daarbij valt op dat de spreker overeenkomsten zag tussen het lot van Karel van Gelre en dat van Willem van Oranje. Door hem te vergelijken met Willem van Oranje schetste Martens de persoonlijke tragiek van Karel. Diens inspanningen om de onafhankelijkheid van zijn hertogdom te handhaven waren gedoemd te mislukken, doordat 'de loop der geschiedenis in andere richting wees dan hij wilde'. Het levenswerk van Willem van Oranje had daarentegen ondanks vele tegenslagen wel tot blijvend resultaat geleid. Hij heeft de fundamenten gelegd 'voor een gebouw, dat nu nog ons aller toevlucht is, ons vaderland'. Karel had steeds de steun van de Gelderse bevolking genoten: 'Hij was een nationale figuur, die een in het volk levende gedachte vertolkte, n.l. den tegenzin tegen vreemde overheersching.' Daar voegde Martens afsluitend aan toe: 'Wij, die 400 jaren later leven, wij gelooven nog in de gedachte, die hertog Karel bezield heeft. Wij zijn nog altijd het volk, dat aan zijn zelfstandig bestaan boven alles gehecht is.' Het waren beladen woorden aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog.[6]

Ter afsluiting van de bijeenkomst legde Martens van Sevenhoven een krans met blauwgele linten, de kleuren van Gelderland, aan de voet van Karels grafmonument. Eer-

VRIJDAG 1 JULI 1938

KAREL VAN EGMOND, HERTOG VAN GELRE.

Op den 400sten sterfdag van Karel van Egmond, den laatsten zelfstandigen Hertog van Gelre, werd Donderdag door de Vereeniging „Gelre" een krans gelegd bij de graftombe van den Hertog in de Groote Kerk te Arnhem

Kranslegging bij het graf van Karel van Gelre, 30 juni 1938 (De Gelderlander, editie Nijmegen, 1 juli 1938)

dergenoemde J.G.A. van Hogerlinden, toen voorzitter van het Arnhemsch Genootschap voor Oudheidkunde, plaatste een krans met de blauwwitte stadskleuren van Arnhem. Daarbij zou Van Hogerlinden opgemerkt hebben dat Arnhem de stad was die aan Karel tot het laatst trouw was gebleven. Een dubieus compliment voor het Arnhem van 1538![7] Daarna begaf het gezelschap zich naar het gemeentemuseum, waar op de portrettengalerij een tentoonstelling was te zien van portretten van en archivalia met betrekking tot Karel van Gelre en Maarten van Rossum.

Dr. A.J. van de Ven, provinciaal chartermeester en bestuurslid van de Vereeniging Gelre, schreef in 1938 ter gelegenheid van de herdenking een levensschets van Karel, die pas in 1949 in druk verscheen. Deze schets is opgenomen in meergenoemde catalogus van de tentoonstelling 'Karel van Gelre en zijn tijd', die in 1949 gelijktijdig met de onthulling van hertog Karels standbeeld geopend werd.[8]

Arnhems initiatief, Arnhems geld

Naar aanleiding van de herdenking van 1938 ontstond het idee een standbeeld voor Karel van Gelre op te richten. Het beeld was oorspronkelijk, formeel beschouwd althans, een particulier initiatief van een driehoofdig comité ('Comité Standbeeld voor Karel van Egmond hertog van Gelre'), waarin de burgemeester van Arnhem H.P.J. Bloemers, de adjunct-directeur van Gemeentewerken H.J. Heuvelink, en J.G.A. van Hogerlinden,

voorzitter van het Arnhemsch Genootschap voor Oudheidkunde, zitting hadden. Wat nu in 1938 precies de aanleiding of het motief is geweest voor het oprichten van een standbeeld, heb ik niet kunnen achterhalen. Vond men dat de historische statuur van Karel van Gelre een standbeeld rechtvaardigde, of greep men de gelegenheid slechts aan om het stadscentrum met een beeld te verfraaien, ongeacht de voorstelling? Evenmin is bekend met welke argumenten men donateurs heeft overgehaald een substantieel bedrag voor het beeld te schenken. Het bestaan van schriftelijk wervingsmateriaal is niet bekend. Hoewel men aanvankelijk vermoedelijk alleen het plan heeft opgevat een standbeeld voor hertog Karel op te richten, heeft men wellicht met de gedachte gespeeld om later van nog meer Gelderse hertogen een standbeeld te laten maken. Zoiets blijkt althans uit een brief die rijksarchivaris Martens van Sevenhoven op 15 januari 1942 aan burgemeester Bloemers zond.[9]

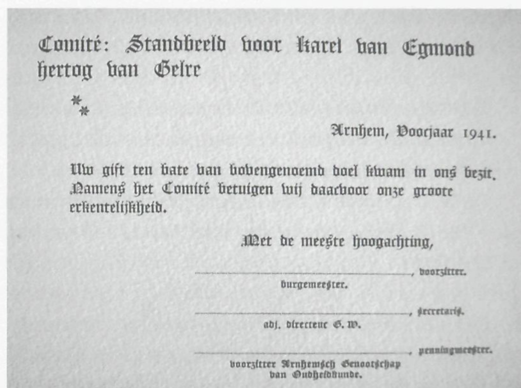
Uit dezelfde brief blijkt verder dat de burgemeester eind 1941 of begin 1942 de rijksarchivaris heeft geraadpleegd voor het opschrift van de sokkel. De archivaris kwam met twee voorstellen. Het eerste was een formeel opschrift in het Latijn, terwijl het tweede een minder formeel gestelde Nederlandse tekst was die meer een informatief karakter had. In zijn begeleidende brief merkte de rijksarchivaris op dat de Latijnse tekst onder de toenmalige politieke omstandigheden geen haalbare kaart was. Inderdaad kan men in de tekst een boodschap lezen die de Duitse bezetter onwelgevallig moest zijn:

Carolus dux Gelriae et comes Zutphaniae
1467-1538
Germanorum Imperatoris acerrimus
oppugnator

(Karel hertog van Gelre en graaf van Zutphen 1467-1538. Zeer fel bestrijder van de keizer van de Duitsers)

Het is bij deze papieren verzetsdaad van de rijksarchivaris gebleven. Tijdens de oorlog kon er al helemaal geen sprake van zijn dat de bezettingsautoriteiten een dergelijk toespeling op anti-Duits verzet zouden dulden. Na de oorlog achtte men het blijkbaar niet meer opportuun een dergelijk opschrift aan te brengen. Afgezien daarvan valt er in historisch opzicht ook wel wat af te dingen op de voorgestelde inscriptie. Karel van Gelre bestreed namelijk niet de Duitse keizer, maar de Habsburgse heer van de Nederlanden. Dat beide functies ten tijde van Karel van Gelre in één persoon verenigd waren, namelijk Karel V, betekende nog niet dat Karel vooral of uitsluitend strijd tegen de keizer voerde.

Ergens in de periode 1938-1941 is het driekoppige initiatiefcomité een campagne begonnen om geld voor het standbeeld bijeen te brengen. Aan degenen die geldelijk hadden bijgedragen, werd een fraai op geschept papier gedrukt betalingswijs overhandigd. De voorgedrukte datering vermeldt 'voorjaar 1941', zodat men kan vermoeden dat de wervingsactie rond die tijd heeft plaatsgevonden. Waarschijnlijk heeft het comité personen en instellingen gericht benaderd. Van een collecte of iets dergelijks onder de Arnhemse bevolking blijkt niets. De lijst van donateurs vermeldt een aantal van 27 personen, waarvan ruim de helft directeur van een grote Arnhemse onderneming was. Opvallend is dat men geen geld van buiten Arnhem heeft binnengehaald, maar waarschijnlijk zijn daartoe geen pogingen gedaan. Er is een bedrag van in totaal f1108,50 bijeengebracht, waarvoor onder andere een blok Belgische kalksteen werd aangeschaft. Het verhaal wil dat de steenklomp onderweg tussen de groeve en Arnhem nog in de Maas is beland. Uit de steen zouden Albert Diekerhof en Joop Hekman, leerlingen van de school voor beeldende kunst en kunstnijverheid 'Genootschap Kunstoefening', na de oorlog onder leiding van hun leraar Gijs Jacobs van den Hof het beeld van Karel van Gelre houwen. Twee van de drie leden van het initiatiefcomité zouden de voltooiing van het beeld niet meer meemaken. Van Hogerlinden is in 1946 overleden. Burgemeester Bloemers is in 1944 door de bezetter op non-actief gesteld, wenste na de oorlog op eigen verzoek niet meer als burgemeester terug te keren en overleed in 1947.[10]

Comité: Standbeeld voor Karel van Egmond hertog van Gelre

**

Arnhem, Voorjaar 1941.

Uw gift ten bate van bovengenoemd doel kwam in ons bezit. Namens het Comité betuigen wij daarvoor onze groote erkentelijkheid.

Met de meeste hoogachting,

__________, voorzitter.
burgemeester.

__________, secretaris.
adj. directeur G. W.

__________, penningmeester.
voorzitter Arnhemsch Genootschap van Oudheidkunde.

Betalingsbewijs van een donatie voor het standbeeld, 1941 (Gelders Archief, 2055 Prodesse Conamur, inv.nr. 83)

In 1948 was het werk klaar en kon het beeld door het comité aan de gemeente worden aangeboden. Na de formele aanvaarding door de raad reserveerde de gemeente gelden voor het maken van de sokkel, de aanpassing van de bestrating en de plaatsing van het beeld. Klaarblijkelijk vond het bestuur van de Gelderse hoofdstad het een goed idee om binnen haar grenzen een monument ter herinnering aan een van de Gelderse hertogen te plaatsen. Bij dit alles kan men zich afvragen of de raad daarbij een vrije keus heeft gehad. Aangezien zowel de burgemeester als de adjunct-directeur van Gemeentewerken in het initiatiefcomité zaten, lijkt het op voorhand een uitgemaakte zaak te zijn geweest dat het beeld aan de gemeente werd overgedragen.

Gelderse vrijheidsheld, geliefde Arnhemmer

Het College van B&W onder leiding van burgemeester Ch.G. Matser greep de onthulling van het beeld aan om eens flink uit te pakken.[11] Opmerkelijk is dat men het niet bij een plaatselijk evenement wilde laten, maar de intentie had van de onthulling een gebeurtenis te maken waarvan de reikwijdte de grenzen van Arnhem en de provincie ruimschoots oversteeg. Deze ambitieuze opzet werd verantwoord met historische argumenten. Hertog Karel had een expansionistische politiek gevoerd en kon zich omstreeks 1520 met reden niet alleen hertog van Gelre en graaf van Zutphen noemen, maar ook heer van het

Comité "Standbeeld voor Karel

Donaties:		Bedrag
J.H. v.d. Eijnden	Dir. Arnh. Manege	ƒ 10,--
N. Katz		" 250,--
Jhr. v.d. Does	Dir. "Vesta"	" 100,--
A. Stenger	Dir. "Arnhemia"	" 100,--
E.J. Rothuizen en F. Wind	Dir. P.B.N.A.	" 100,--
Prof. v. Staveren	Dir. Kema	" 75,--
Fa. G.A.A. v.d. Wall & Co.		" 50,--
Prof. de Vooys	Dir. A.K.U.	" 50,--
Mr. Versteeven	Dir. Arnh.Hyp.bank	" 50,--
Ir. J.J. Fels	Dir. P.G.E.M.	" 50,--
J. v.d. Bij	Dir. ASSO	" 25,--
W. v. Leeuwen	Dir. Wolfabriek	" 25,--
A.C. v. Elten Jr.	Dir. Ass. kantoor	" 25,--
L. Cohen	Dir. Maison de Paris	" 25,--
J. v.d. Hart		" 25,--
Gebr. Evers		" 10,--
Fa. C.A. Brenninkmeijer		" 10,--
Restaurant Royal		" 5,--
Gebr. v. Dalen Bros		" 5,--
E. v. Rijn		" 2,50
J.G.H. Berendsen,	Dir. Vroom & Dreesmann	" 25,--
C. v.d. Bussche ,	Dir. Ned. Heide Mij.	" 50,--
Dr. L.D. v. Hengel		" 25,--
Dr. T.W.H. Emous		" 10,--
N.V. v/h Lijberse		" 5,--
W. Seijd, Oosterbeek		" 1,--
		ƒ1108,50

Lijst van donateurs voor het standbeeld, 1941 (Gelders Archief, 2055 Prodesse Conamur, inv.nr. 83)

Oversticht (Overijssel), Drenthe, Groningen en de Ommelanden en Friesland. Het was om die historische redenen dat Arnhems nieuwe burgemeester Matser de Commissarissen der Koningin van de provincies Overijssel, Drenthe, Friesland en Groningen voor de onthulling uitnodigde. Ook de gouverneur van Limburg was onder de genodigden, omdat delen van het voormalige Gelderse Overkwartier immers tot de huidige provincie Limburg behoorden. Omdat enige delen van het voormalige Overkwartier tot de Duitse Westzone behoorden, zou het consequent zijn geweest dat ook enige autoriteiten uit dat gebied werden uitgenodigd. Waarschijnlijk was dit toen nog een brug te ver.

Bij het samenstellen van de lijst van genodigden beperkte de burgemeester zich niet tot de gebieden die hertog Karel eens bestuurd had. Ook van drie steden die onder de verantwoordelijkheid van de hertog belegerd en/of geplunderd waren, werden de burgemeesters uitgenodigd, namelijk die van Amsterdam, Den Haag en Amersfoort. Het gaat hier om enkele van de vele veldtochten

van de beroemde en beruchte Gelderse maarschalk Maarten van Rossum. In het gemeentelijke dossier van de onthulling vindt men op een vel briefpapier van het Rijksarchief in Gelderland een korte getypte notitie over de onaangename ervaringen die de drie steden uit naam van hertog Karel hadden moeten ondergaan. Het stuk is niet gedateerd of ondertekend, maar de ontstaansreden moge duidelijk zijn: het Arnhemse College had bij de rijksarchivaris inlichtingen ingewonnen over de mogelijke wandaden jegens zustersteden waarvoor hertog Karel verantwoordelijk kon worden gesteld. De rijksarchivaris of een van zijn medewerkers heeft naar aanleiding van het verzoek om inlichtingen de notitie opgesteld en aan B&W toegezonden.[12] Was er sprake van een latent schuldgevoel bij het Arnhemse College? Omdat afschriften van uitnodigingsbrieven aan de respectieve burgemeesters in genoemd dossier aanwezig zijn, kunnen we nagaan in hoeverre de via het Rijksarchief vergaarde historische kennis in deze invitaties is verwerkt. Het blijkt dat deze vrijwel letterlijk in de brieven is overgenomen, met hier en daar nog wat vergoelijkende toevoegingen. Sussende woorden nam burgemeester Matser op in de uitnodiging die gericht was aan de burgemeester van Den Haag, de plaats die in 1528 door Maarten van Rossem geplunderd en gebrandschat was: 'Niet voor Maarten van Rossum, doch voor zijn vorst hertog Karel van Gelre zal thans een standbeeld worden opgericht.' Burgemeester W.A.J. Visser bleek vergevingsgezind en aanvaardde de uitnodiging met de volgende woorden: 'dat ik niettegenstaande de wandaden, door des hertogs maarschalk tegen 's-Gravenhage bedreven, waarvan U in Uw schrijven gewag maakt, gaarne aan Uw verzoek zou voldoen.'

In zijn toespraak bij de onthulling van het standbeeld kon de burgemeester het notoir slechte imago van de hertog in de Nederlandse geschiedschrijving uiteraard niet verzwijgen, maar hij refereerde ook aan het eerder genoemde voorstel van Martens van Sevenhoven voor de tekst op de sokkel, waarin hertog Karel volgens de spreker wordt gekarakteriseerd als 'zeer verbitterde tegenstander van de Duitse keizer'. Daaraan voegde hij toe:

> *Dit bijschrift is niet in het steen gehouwen, maar toch moge ik U vragen: ziet de figuur die in dit standbeeld geëerd wordt ook zò. Op deze wijze kan de Arnhemse bevolking – en de Gelderse in het algemeen – hem nu ook eren.*

In het vervolg van zijn toespraak hemelde de burgemeester de hertog verder op en haalde hij de historische banden tussen de hertog en Arnhem aan:

> *Arnhem is door hertog Karel altijd als zijn hoofdstad beschouwd en hij heeft hier gedurende zijn onrustige regering veel verblijf gehouden. De burgerij voelde zich zeer aan hem verknocht en na zijn dood ging het verzoek uit, hem, die zo vaak in hun midden was geweest, hen van het Boergondische gezag bevrijd had en hier overleden was, ook hier te mogen begraven. In de Eusebiuskerk werd hij bijgezet, een praalgraf werd er voor hem opgericht en zijn harnas werd in diezelfde kerk bewaard. Nu Arnhem na een nieuwe bezetting is bevrijd leeft in ons, Arnhemmers, opnieuw de grote figuur van vier eeuwen geleden, die onze vrijheid in zijn dagen heeft voorgestaan en verdedigd tegenover vreemde macht. Zo bezien aanvaard ik gaarne namens het gemeentebestuur en namens de gehele burgerij dit standbeeld.*

Aldus werd Karel postuum door de burgemeester tot Arnhemse en Gelderse vrijheidsheld bestempeld, werd Arnhem de geliefde hoofdstad en residentie van de hertog, en werd de hertog als mede-Arnhemmer de lieveling van stadsbestuur en burgerij. De stenen hertog Karel werd in de visie van de burgemeester vooral een beroemde en geliefde Arnhemmer.

Ondanks de suggesties van Martens van Sevenhoven en Matser is het beeld van Karel van Gelre geen Gelders verzetsmonument geworden. In het collectieve Arnhemse of Gelderse geheugen speelde Karel van Gelre

als Gelderse vrijheidsheld ten tijde van de onthulling vermoedelijk al lang geen rol meer. Evenmin hebben Gelderse historici hem als Gelderse vrijheidsheld afgeschilderd. Vanuit nationaal perspectief werd Karel van Gelre bepaald ook niet als een vrijheidsstrijder gezien. De pogingen van de rijksarchivaris en de burgemeester om van Karel van Gelre een verzetsheld te maken, doen geforceerd aan en kunnen niet los geworden zien van de toen nog actuele ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog. Ook de vormgeving van het beeld, een middeleeuwse ridder in ruststand, zijn bescheiden afmetingen en de onopvallende locatie op de Jansplaats leken niet voorbestemd om hier een gedenkplek voor de Gelderse vrijheidsstrijd te creëren. De plek op de Jansplaats ('tegenover Kreymborg') werd in 1948 als voorlopige locatie bestempeld. Als mogelijke definitieve locatie werd de Markt genoemd, een plaats van meer allure, maar in 1949 nog niet hersteld van de oorlogsverwoestingen.[13] Nabij de Markt zou echter in 1953 een verzetsmonument worden geplaatst en Karel bleef waarschijnlijk mede daardoor op de plek waar hij was. Het standbeeld is ondanks de woorden van Matser niet het symbool van Gelres onafhankelijkheid geworden, hoogstens herinnert het aan een bekende voormalige inwoner van de stad. Het blijft uniek in de zin dat het nog steeds het enige standbeeld van een Gelderse hertog is.

Vanuit de Nederlandse historische wereld klonk zover bekend in 1949 of later geen kritiek op de oprichting van het standbeeld van de omstreden hertog. Een uitzondering is de Nijmeegse hoogleraar L.J. Rogier in zijn boek over de Nederlanden in de periode 1500-1800, getiteld *Eenheid en Scheiding*. Ik citeer zijn oordeel over Karel van Gelre:

Onthulling van het standbeeld, 13 april 1949 (Gelders Archief, Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem 2, nr. 1583-7587)

Door de eeuwen heen heeft zijn naam voor het Gelderse provincialisme zekere heroïsche klank behouden, ofschoon zijn rechten van de aanvang af betwistbaar waren, zijn opzet reactionair en zijn militaire tactiek zelfs voor die tijd uitzonderlijk gewetenloos.

Rogier noemt het Arnhemse standbeeld niet, maar hij moet er weet van hebben gehad, toen hij bovenstaande woorden neerschreef.[14] Duidelijker is hij in zijn in 1971 verschenen artikel over Jacob Kanis, de Nijmeegse stadsbestuurder die door Karel van Gelre bovenmatig gehaat werd:

Dit neemt niet weg, dat zijn naam voor het Gelders provincialisme zekere heroïsche klank behield, getuige zijn standbeeld te Arnhem.

Fijntjes merkt Rogier op dat de oprichting van het standbeeld toch wel paradoxaal is, omdat Karel zijn hertogdom aan de koning van Frankrijk zou hebben verkwanseld, als zijn onderdanen het hem niet belet hadden.[15]

Huissenaren 'versieren' het standbeeld onder leiding van Hans Bouwmeister, z.j. (particuliere collectie)

De belegeraar belegerd

Binnen de historische wereld bleef het dus stil en ook onder de Arnhemse bevolking klonk geen kritiek. Geheel onverwacht kwam er een opvallende reactie uit het nabije Huissen. Wraakzuchtige Huissenaren zagen hun kans schoon om de Gelderse hertog postuum een hak te zetten. Deze wraakzucht gaat terug op de mislukte aanslag die Karel in 1502 pleegde op Huissen, dat toen nog onder het gezag van de hertog van Kleef stond. Daarbij had Karel maar nauwelijks het vege lijf kunnen redden. Zijn smadelijke nederlaag had hij te danken aan de Huissense stadsmilitie waarvan de leden van het Gangulphusgilde en het Laurentiusgilde deel uitmaakten. Zeker vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw, maar waarschijnlijk al langer, wordt jaarlijks in Huissen op de maandag voor of na Sint-Jan (24 juni) het Beleg en Ontzet gevierd. De leden van beide genoemde gilden, die als 'schuttersgilden' nog steeds bestaan, verdelen zich in 'Kleefsen' en 'Geldersen', waarna in een schijngevecht de gebeurtenissen van 1502 worden nagespeeld.

Na afloop wordt gebroederlijk het Bevrijdingsfeest gevierd.[16] De oprichting van het standbeeld van hertog Karel bood de Huissenaren na bijna 450 jaar de gelegenheid de Gelderse landsheer postuum in het hol van de leeuw nog eens jaarlijks flink te vernederen. Op een ochtend in juli 1949 stond tegen het voetstuk van Karels standbeeld een groot bord met een provocerende tekst waarin de Huissenaren verklaarden niet te zullen ingaan op de hertogelijke eis de stadspoorten voor hem te openen want 'Liever storven wy dan dat wy de poirten voor U Eedele souden openen!'.[17] Een traditie was geboren. Na 1949 was de stenen hertog nog regelmatig het slachtoffer van Huissense vernederingen.[18] Later werden de pesterijen minder frequent en volgens mondelinge mededelingen van Huissenaren is de traditie omstreeks 1970 verdwenen.[19] In de publicaties over het Beleg

en Ontzet uit respectievelijk 1977 en 1986 vind men deze traditie dan ook niet meer vermeld.

Toeristenlokker van het witte doek

Terwijl wraakzuchtige Huissenaren in de jaren vijftig de held van burgemeester Matser jaarlijks probeerden te vernederen, gebruikte de gemeente het beeld om de stad te promoten. Karel van Gelre is prominent aanwezig in de film 'In Arnhem staat een beeld' van cineast Rudi Hornecker.[20] Deze film is gemaakt in opdracht van de gemeente en ging in 1959 in première.[21] De totstandkoming is aanvankelijk niet vlot verlopen. Kort na de Tweede Wereldoorlog had Hornecker een documentaire met de titel 'Thuiskomst' gemaakt over de terugkeer van de Arnhemmers die na de Slag om Arnhem geëvacueerd waren. Verwijzend naar het succes van deze film heeft hij in juli 1955 aan B&W van Arnhem het voorstel gedaan om een film over het 'hedendaagse Arnhem' te maken. Het College is niet onmiddellijk daarop ingegaan, maar toch stelde de gemeenteraad op voorstel van B&W al op 20 februari 1956 een krediet beschikbaar. Doel was het laten maken van een film die in bioscopen kon worden vertoond en 'goodwill' voor Arnhem kweekte. Op voorstel van burgemeester Matser zouden de heren B. Verhoeven[22] en W.H. Tiemens (Gemeentewerken) als adviseurs van Hornecker optreden. Beide adviseurs beschreven het uiteindelijke resultaat als een tussenvorm tussen de 'documentaire à la Bert Haanstra' en de 'propagandafilm voor vreemdelingenverkeer', niet een 'opzettelijke etalage van toeristische trekpunten, maar een schilderachtige documentaire van het wezenlijke der Stad'.[23]

Op 11 mei 1956 is het contract tussen Hornecker en de gemeente getekend, met de verplichting dat de film op 31 december 1956 klaar zou zijn. Ruim een jaar na het tekenen van het contract moest het College vaststellen dat de cineast nog nauwelijks werk had gemaakt van zijn contractuele verplichtingen. Telefonische aansporingen van een medewerker van het kabinet van de burgemeester om opnamen te komen maken van de 'Sonsbeekflora' en het 'Folkloristisch Festival' hadden Hornecker niet naar Arnhem kunnen lokken. Een draaiboek bleek hij nog niet gemaakt te hebben. Dit draaiboek werd uiteindelijk in juni 1957 ter goedkeuring aan B&W voorgelegd. Daarna zijn de opnamen begonnen, maar Hornecker heeft de opnamen gestaakt omdat ze naar eigen zeggen niet geschikt waren voor de beoogde bioscoopfilm. Wat er daarna allemaal binnenskamers is besproken en welke acties zijn ondernomen door B&W, is onbekend. Hornecker vat het vervolg van de wordingsgeschiedenis van de film in een brief aan B&W als volgt samen:

> *Een onderhoud met de Heer B. Verhoeven bracht uitkomst. De Heer Verhoeven was bereid gevonden een scenario te schrijven, dat van de oorspronkelijke opzet, 'een film over de culturele activiteiten in de Gemeente', volkomen afweek en mijn idee, de sfeer van Arnhem weer te geven via 4 beelden, zou helpen verwezenlijken.*[24]

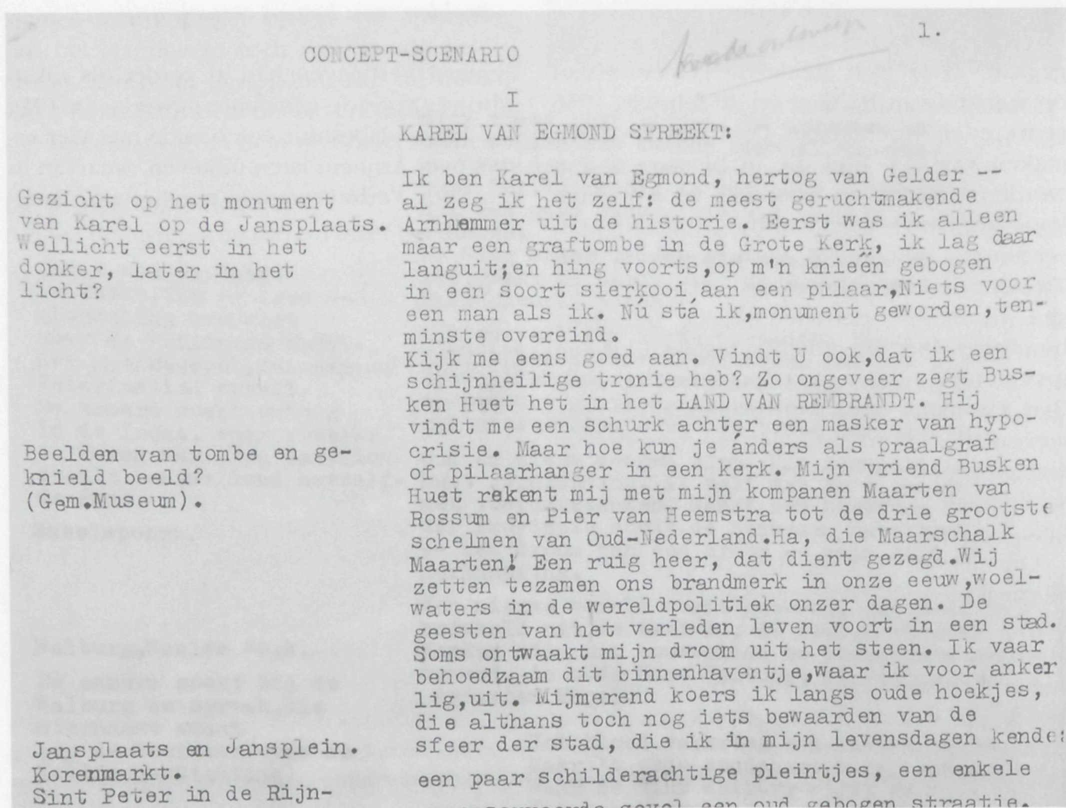
Bernard Verhoeven had al eerder als tekstschrijver voor de gemeente gewerkt. In 1956 had het stadsbestuur een boekje met vier essays over Arnhem laten uitgeven, waarvan er één door Verhoeven was geschreven. Waar-

Rudi Hornecker tijdens opnamen op de Jansplaats, met gebruikmaking van een montagewagen van de gemeente Arnhem, 1958 (Gelders Archief, Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem 2, nr. 1583-8908)

schijnlijk was dit werkje als relatiegeschenk bedoeld.[25] Van de film over Arnhem die uiteindelijk op 22 juni 1959 tijdens de Arnhemse filmweek in première ging, kan men zich afvragen wie daarop het grootste stempel heeft gedrukt: cineast Rudi Hornecker of scenarioschrijver Bernard Verhoeven. Vooral Verhoevens teksten, die door toenmaals bekende auteurs als Elisabeth Andersen, Cees Laseur, Luc Lutz en Paul Steenbergen werden ingesproken, blijven de kijker bij. Daarbij is het niet zozeer de inhoud als de stijl van het script die men zich na het bekijken van de 20 minuten durende film zal herinneren.[26] Het taalgebruik van Verhoeven maakt op de moderne kijker een plechtstatige, gezwollen en gekunstelde indruk. Verhoeven zal zijn tekst humoristisch hebben bedoeld, maar het is niet daardoor dat zijn woorden anno 2014 aan de kijker op zijn minst een glimlach zullen ontlokken. Blijkbaar dacht men daar in 1959 nog anders over.

De vier beelden waar de film om draait, zijn die van Karel van Gelre op de Jansplaats, van Neptunus aan de Jansbuitensingel, van Lorentz in het Sonsbeekpark en de zuil op het tegenwoordige Airborneplein ('de Berenkuil'). Aan Karel van Gelre werd (via de stem van Luc Lutz) de eer gegund de openingswoorden te mogen spreken. Verhoeven zet hem neer als een 'oprechte Arnhemmer' die gehecht is aan de oude binnenstad en die met ironie spreekt over de ondeugden waaraan hij zich als hertog schuldig maakte. Hij is tegelijkertijd een vernieuwer en een vernieler. Vanwege dit laatste voelt hij zich op zijn plek in de stad wier aangezicht door de oorlog zo geschonden is: 'Daarom voel ik mij in het oude stadshart zo thuis. Het is heerlijk geschonden!' En hij ziet daarin als hertog

1.

CONCEPT-SCENARIO

I

KAREL VAN EGMOND SPREEKT:

Gezicht op het monument van Karel op de Jansplaats. Wellicht eerst in het donker, later in het licht?	Ik ben Karel van Egmond, hertog van Gelder -- al zeg ik het zelf: de meest geruchtmakende Arnhemmer uit de historie. Eerst was ik alleen maar een graftombe in de Grote Kerk, ik lag daar languit;en hing voorts,op m'n knieën gebogen in een soort sierkooi aan een pilaar,Niets voor een man als ik. Nú stá ik,monument geworden,tenminste overeind.
Beelden van tombe en geknield beeld? (Gem.Museum).	Kijk me eens goed aan. Vindt U ook,dat ik een schijnheilige tronie heb? Zo ongeveer zegt Busken Huet het in het LAND VAN REMBRANDT. Hij vindt me een schurk achter een masker van hypocrisie. Maar hoe kun je ánders als praalgraf of pilaarhanger in een kerk. Mijn vriend Busken Huet rekent mij met mijn kompanen Maarten van Rossum en Pier van Heemstra tot de drie grootste schelmen van Oud-Nederland.Ha, die Maarschalk Maarten! Een ruig heer, dat dient gezegd.Wij zetten tezamen ons brandmerk in onze eeuw,woelwaters in de wereldpolitiek onzer dagen. De geesten van het verleden leven voort in een stad. Soms ontwaakt mijn droom uit het steen. Ik vaar behoedzaam dit binnenhaventje,waar ik voor anker lig,uit. Mijmerend koers ik langs oude hoekjes, die althans toch nog iets bewaarden van de sfeer der stad, die ik in mijn levensdagen kende:
Jansplaats en Jansplein. Korenmarkt. Sint Peter in de Rijn-	een paar schilderachtige pleintjes, een enkele

Getypte concepttekst van het scenario van de film 'In Arnhem staat een beeld', 1958 (Gelders Archief, 2198 Secretarie gemeente Arnhem 1950-1959, inv.nr. 1741)

een voordeel: ‘Wel, voorlopig is het oude stadshart nog een goed exercitieveld voor mijn ruiterscharen.’ Over die vernielde binnenstad zegt hij ook met een ondertoon van optimisme en ironie: ‘Oud en nieuw mengen zich. Uit vernietiging komt vernieuwing.’[27] Zo werd Karel op het witte doek de grappenmaker en relativist die we uit de geschiedenis niet kennen. Of de sprekende standbeelden van Bernard Verhoeven ook toeristen naar Arnhem hebben gelokt om daar de restanten van de oude stad en de nieuwe stad te bewonderen, vertelt de geschiedenis niet.

Vandalisme, verplaatsing, vergetelheid

Vanaf de jaren zestig lijkt de belangstelling voor de stenen Karel langzamerhand te zijn verflauwd. Dat het beeld een persoon verbeeldt die historische betekenis voor de stad en de provincie heeft, lijkt geen rol meer te spelen bij de burgerij en het gemeentebestuur. Zelfs de Huissenaren zijn rond 1970 opgehouden met hun plagerijen. Het beeld bleef een bekend stuk straatmeubilair van de Jansplaats, maar veel meer ook niet. Op een bepaald moment stond het in de visie van de gemeente (*Structuurplan voor de Binnenstad*, 1978) in de weg en diende het om verkeerstechnische redenen verplaatst te worden. In het gemeentelijk jargon heette het dat de Jansplaats van een parkeerplein in een verblijfsplein zonder auto’s moest veranderen.[28] Karel moest ook wijken voor de eisen van vrije doorrijdruimte voor de hulpdiensten. Het gevolg van dit alles was dat hij naar de andere kant van de Jansplaats richting postkantoor opschoof. Op zijn nieuwe plek en nieuwe voetstuk beheerst hij het plein meer dan vroeger en zijn uitzicht is ruimer geworden. Hij kijkt over de lengte van het plein richting Jansstraat. Vanaf de Jansstraat zou de voorbijganger een mooi gezicht op hem kunnen hebben, als de kiosk daar niet in de weg stond. Zelf kan Karel daar net overheen of langs kijken.

Bij de verplaatsing is de oorspronkelijke sokkel uit 1949 gesneuveld. Die was oorspronkelijk bekleed met platen van natuursteen waarin het opschrift was gebeiteld. De bekleding moet al snel verdwenen zijn, want op foto’s uit de jaren vijftig en zestig zien we een gemetselde bakstenen sokkel, waarop later een bronzen plaquette is geschroefd. Deze plaquette vinden we terug op de sokkel waarop Karel tegenwoordig staat.

Niets is de stenen Karel in de loop der jaren bespaard gebleven. In 1963 hebben ‘grappenmakers’ zijn hoofd ontvreemd en in een park gedeponeerd. Het heette een ‘studentengrap’ te zijn. Het *Nieuwsblad van het Noorden* kon het niet nalaten aan zijn bericht over de Arnhemse onthoofding een paar woordspelingen toe te voegen: ‘Karel, zoals bekend, een beruchte losbol, blijkt deze karaktertrek ook nu nog te bezitten. Maar nu heeft hij dan toch zijn gezicht verloren voor straf.’[29] In 2009 werd het beeld door ‘een groep jongeren’ onthoofd, volgens De Gelderlander was dit al de vierde keer. Het hoofd was lange tijd spoorloos. Op het moment dat de gemeente al had besloten een kopie te laten maken, werd het alsnog teruggevonden.[30]

Is de stenen Karel na 65 jaar nog Arnhems lieveling? Ik betwijfel het. Of is hij het nooit geweest en waren de woorden van Matser in 1949 slechts een vrome wens? Hij is aan sluipende degradatie ten offer gevallen en heeft nu vooral een dienende functie. Hij kijkt als een bewapende opzichter over het plein en na sluitingstijd van de cafés is hij het verzamelpunt voor terrasstoelen. De plaquette op zijn sokkel vertelt wie hij werkelijk was. Zijn opvallende rol in de Gelderse en Arnhemse geschiedenis blijft daarbij helaas onderbelicht. Die is in vergetelheid geraakt en zal niet snel meer voor het voetlicht worden gehaald. Wie hem beter wil leren kennen, zal de Jansplaats achter zich moeten laten en moeten gaan speuren in vergeelde boeken en tijdschriften.

Noten

1. Een gedrukte catalogus verscheen onder de titel *Karel van Gelre (1467-1538) en zijn tijd. Catalogus van de tentoonstelling in het gebouw Kunstoefening te Arnhem, 13-24 april 1949*, Arnhem 1949.
2. J. Kuys, 'Het standbeeld van hertog Karel van Gelre. Monument voor een schurk of een held?', in: B. Roest (red.), *De last der geschiedenis. Beeldvorming, leergezag en traditie binnen het historisch metier. Liber amicorum bij het afscheid van prof.dr. P.G.J.M. Raedts*, Nijmegen 2013, 106-121.
3. A.G. Schulte, *De Grote of Eusebiuskerk in Arnhem. IJkpunt van de stad*, Utrecht 1994, 123, 165-177; H. Portheine, 'Gebrandschilderde vensters van vroeger tijd, in de St.-Eusebius of Groote Kerk te Arnhem', *Arnhemsche Courant*, 23 mei 1914.
4. Kuys, 'Het standbeeld', 106-108, 119-121.
5. F.R. Ranft, 'Stichting Karel van Gelre', in: A.G. Schulte (red.), *Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur 1792-1992. Overal lieten zij hun sporen na*, Zutphen 1992, 91-99, 265.
6. *De Gelderlander*, editie Nijmegen, 1 juli 1938; *Het Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 8 juli 1938; *De Volksvriend*, 21 juli 1938.
7. F.R. Ranft, 'Het Arnhemsch Genootschap van Oudheidkunde. Opgericht 16 februari 1910', in: Schulte, *Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur*, 69-90, 264-265, aldaar 86.
8. *Karel van Gelre (1467-1538) en zijn tijd*, 7-11.
9. Gelders Archief (hierna afgekort: GldA), Secretarie gemeente Arnhem 1940-1949 (hierna afgekort: Secretarie 1940-1949), bloknr. 2197, inv.nr. 4535.
10. GldA, Prodesse Conamur (hierna afgekort: PC), bloknr. 2055, inv.nr. 83.
11. Het gemeentelijke dossier over de onthulling in 1949 berust in het GldA, Secretarie 1940-1949, inv.nr. 4535; gegevens over de donateursactie in GldA, PC, inv.nr. 83.
12. Tijdens de bijeenkomst van de 'Geldristen' in het Gelders Archief op 21 november 2013 sprak Frank Keverling Buisman het vermoeden uit dat deze anonieme nota is opgesteld door de chartermeester drs. P.J. Meij (1912-1997), kenner van de regeringsperiode van Karel van Gelre.
13. Aantekening van een besluit van B&W, d.d. 25 november 1948 in GldA, Secretarie 1940-1949, inv.nr. 4535.
14. L.J. Rogier, *Eenheid en scheiding. Geschiedenis der Nederlanden*, deel 2, Nijmegen 1952, 34.
15. L.J. Rogier, 'Jacob Kanis', in: *Numaga* 18 (1971), 69-89, aldaar 74.
16. N.N., 'Het Schuttersfeest te Huissen', in: *Geldersche Volks-Almanak* 2 (1836), mengelwerk, 18-21; A.G. van Dalen, *Onze schutterij. 30 jaar gildewezen in Gelderland 1947-1977*, Huissen 1977, 80-84; J.H.F. Zweers, E. Smit en W.J. van Baal, *De Geschiedenis van de Huissense Gilden*, Huissen 1986, 93-99.
17. *Arnhemse Courant*, 12 juli 1949.
18. Jan Bouman beschreef en verbeeldde de Huissense traditie onder de titel 'De belegeraar belegerd' in zijn rubriek 'het merckwaerdigste meyn bekent', in *De Volkskrant* van 25 juni 1960; herdrukt in Jan Bouman, *Het merckwaerdigste meyn bekent. Toeristische en historische ontdekkingen in eigen stad en land*, Amsterdam 1966, 49.
19. Met dank aan Martien van Hemmen, Hans Hoen en Jan Zweers voor het verstrekken van inlichtingen.
20. Zie over Rudi Hornecker: D. Barnouw en R. Kok, 'Honger! Een Duitser filmt in Nederland', in: *Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* 8 (1997), 138-171; E . Barten, '... Das waren eben noch Zeiten! – "Zeiten von Kultur ... und noch etwas!". Hoe Rudi Hornecker (1901-1961) de Tweede Wereldoorlog doorkwam', in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 9 (2006), 25-68. De film kan bekeken worden via de website van het Gelders Archief.
21. Gegevens over de totstandkoming van de film in GldA, 2198 Secretarie gemeente Arnhem 1950-1959 (hierna afgekort: Secretarie 1950-1959), inv.nr. 1741.
22. De veelzijdige Arnhemmer Bernard Verhoeven (dichter, essayist, bestuurder, politicus) is na zijn overlijden geheel in vergetelheid geraakt.

Zie over hem o.a. A. Mertens, 'Klein Memento voor Bernard Verhoeven (1897-1965)', in: *Boekengids* 43 (1965), 293-294; H.Chr. van Bemmel, 'Cultuur', in: M.H. van Meurs e.a. (red.), *Arnhem in de twintigste eeuw*, Utrecht 2004, 290-315, aldaar 299 en P.W. van Wissing, '"O wandelaar, mijn lijk ligt hiér": over Bernard Verhoeven (1897-1965)', in: *Arnhem de Genoeglijkste* 28 (2008), 113-119.

23. GldA, Secretarie 1950-1959, inv.nr. 1741, 28 juli 1958.
24. GldA, Secretarie 1950-1959, inv.nr. 1741, R. Hornecker aan B&W, 10 april 1958.
25. *Arnhem*, met vier tekeningen van Ap Sok, Arnhem 1956, uitgegeven in opdracht van het gemeentebestuur van Arnhem door van Loghum Slaterus Uitgeversmij nv. Het essay van Verhoeven, getiteld 'De stad', op blz. 73-92. De drie andere essayschrijvers waren de Georges Duhamel, Stanley Maxted en Karl Zuhorn.
26. In deze zin ook het commentaar in dagblad *De Tijd* van 7 juni 1958: 'Als documentaire in kleuren is de film verrassend goed geslaagd zij het dan dat de filmtaal in sterke mate overstemd wordt door wat eigenlijk het dienende element moest zijn: de prachtige tekst van Bernard Verhoeven, overal boeiend, hier ironisch, daar dichterlijk, een enkele maal sarcastisch, maar altijd met een diepe ondertoon van liefde voor de stad.'
27. Verhoeven schreef vergelijkbare woorden in zijn essay 'De stad'; zie aldaar, 75: 'Nóg zijn er, ondanks de mokerslagen der grote vernietiging en die van de gestage vernieling die vernieuwing heet, hoekjes, straatjes, pleintjes van Oud-Arnhem overgebleven.'
28. Dank aan Wim Lavooij voor het verstrekken van inlichtingen over deze aanpassingen van de Jansplaats.
29. *Dagblad van het Noorden*, 4 september 1963.
30. *De Gelderlander*, 11 juni 2009. Mijn dank gaat uit naar drs. H.W. Wentink van de gemeente Arnhem voor het verstrekken van inlichtingen over de verplaatsing en onthoofdingen.

Arnhemse gardes d'honneur in dienst van Napoleon

Deel II. Afscheid van Arnhem

Onno Boonstra

Een van de maatregelen die Napoleon Bonaparte nam om zijn leger, dat door de veldtocht naar Rusland ernstig was verzwakt, weer op orde te brengen was het oprichten van vier regimenten gardes d'honneur. Hiertoe werd op 5 april 1813 een decreet uitgevaardigd dat alle departementen van Napoleons keizerrijk opdroeg jongelieden uit de aanzienlijkste families te selecteren die verplicht werden om deel van de regimenten uit te gaan maken. In een vorige bijdrage in het *Arnhems Historisch Tijdschrift* is beschreven welke negen Arnhemmers uiteindelijk werden aangewezen. In dit artikel worden hun wederwaardigheden als garde d'honneur beschreven.

Negen Arnhemmers als garde d'honneur

Onder de negen gerekruteerde Arnhemmers waren vier vrijwilligers; de vijf anderen waren door de prefect aangewezen.[1] Zij werden, net als de overige gardes van het departement van de Boven-IJssel, in de 17e divisie van het tweede regiment geplaatst, samen met de gardes uit de departementen Zuiderzee, Monden van de Maas en Aube. Het tweede regiment telde in totaal 2410 gardes d'honneur en had zijn depot in Metz.[2] In de zomer van 1813 reisden de gardes uit alle Franse departementen in één of meer groepen naar hun depot. De Geldersen gingen in drie contingenten naar Metz. De eerste groep, die uit 33 gardes d'honneur bestond, vertrok op 20 juli 1813 uit Arnhem; op 29 juli vertrok een tweede contingent van zes gardes naar Metz, en een week later een derde contingent van vier personen. In totaal reisden dus 43 gardes af, één minder dan was verordonneerd. Eind augustus werd deze omissie rechtgezet en kon Reginus Andringa de Kempenaer, de prefect van het departement van de Boven-IJssel, trots aan François Jean Baptiste baron d'Alphonse, de intendant-generaal Binnenlandse Zaken van Holland, laten weten dat binnen enige dagen nog twee vrijwilligers, namelijk Jean Jerome Bricheau, de zoon van de burgemeester van Hattem, en Petrus van Munster uit Lent, zouden vertrekken.[3] D'Alphonse was, anders dan Andringa de Kempenaer had verwacht, nogal ontstemd over dit bericht, omdat de hele operatie allang had moeten zijn afgerond.[4]

In het eerste van de drie contingenten bevonden zich zeven Arnhemmers, te weten Marinus Constantijn van Alderwereld Houtuijn, Daniël Jan Bouricius, Jacob Theodoor Cremer en Gerrit Mos, die door de prefect waren aangewezen, en Gerrit van Davelaar, Willem van Toll en Jean Baptiste Weijll, die zich vrijwillig hadden aangemeld. In het tweede contingent reisde de Arnhemse vrijwillige garde Jan Thomas mee, en in het derde Guillaume Duvelaer van Campen.

Ten minste twee Arnhemse gardes hebben schriftelijk verslag gedaan van hun wederwaardigheden. Marinus Constantijn van Alderwereld heeft aantekeningen gemaakt, die in 1971 nog in een familiearchief werden aangetroffen, maar sindsdien zoek zijn geraakt.[5] Dit artikel is daarom voor een belangrijk deel gebaseerd op de anteke-

ningen van Jacob Theodoor Cremer, die in het Nationaal Archief worden bewaard.[6] Jacob Theodoor Cremer heeft, waarschijnlijk tijdens zijn internering in Bourges, een verslag gemaakt van zijn belevenissen tot 1 januari 1814. De periode daarna heeft hij beschreven in een tweede document. Beide documenten heeft zijn gelijknamige zoon in 1906 samengevoegd tot een fraai boek dat in kleine oplage is uitgegeven, en waarvan zes jaar later een populaire versie in een grotere oplage is verschenen.[7] Naast het reisverslag van Jacob Theodoor Cremer zal ook gebruik worden gemaakt van enige brieven die zijn ouders hem in de periode juli – september 1813 hebben gestuurd en die eveneens in het Nationaal Archief worden bewaard.

Afscheid van Arnhem

Vooral voor de gardes die door de prefect waren aangewezen viel het vertrek, dat voor de eerste groep op maandag 20 juli was vastgesteld, zwaar. Het uur van vertrek was bepaald op 7 uur 's ochtends, maar sommigen misleidden hun ouders door ze te zeggen dat ze pas later in de ochtend zouden weggaan, om op die manier hartverscheurende taferelen te vermijden. Jacob Theodoor Cremer was een van hen:

> *Dien morgen van ons vertrek zal ik nooit vergeten daar ik in de vaste veronderstelling was dat ik dat ouderlijke huis, waarin ik zoo veel geluk en genoegen had genoten nooit zoude wederzien. Om 6 uur stond ik dus op, kleedde mij spoedig aan en, een mijner goede zusters reeds van boven hoorende komen, liep ik stil uit het huis naar de plaats waar wij ons moesten verzamelen, vandaar gingen wij naar de Markt, en wierden onder het geleide van een groot aantal inwoners, wier innerlijke droefheid op het gezicht te lezen was, de poort uitgebracht. (...) Ik zie nog de tranen van onze dienstboden welke mij uitgelei deden buiten de poort.*[8]

Uit de eerste groep werden vier gardes gekozen aan wie de leiding over de groep werd toevertrouwd. Drie van hen kwamen uit Arnhem: Marinus Constantijn van Alderwereld Houtuijn, de oudste van alle gardes, werd benoemd tot kwartiermeester, Jacob Theodoor Cremer tot korporaal, en Gerrit Mos tot foerier. De gardes gingen eerst naar Nijmegen en namen vandaar de postweg naar Keulen via Kleef, Geldern (waar gardes d'honneur van het Departement Lippe zich bij hen voegden), Krefeld en Neuss. Vanaf Keulen gingen ze in zuidwestelijke richting via Euskirchen, Prüm, Neuerburg en Diekirch naar Luxemburg, waar ze gezelschap kregen van een contingent gardes d'honneur uit Amsterdam. Op zondag 26 juli nam het contingent een rustdag in Keulen; op donderdag 31 juli deden ze hetzelfde in Neuerburg. Jacob Cremer vertelt dat Gerrit Mos en Marinus van Alderwereld Houtuijn aldaar het genoegen smaakten hadden om op de burcht van Neuerburg te mogen logeren die op een hoge rots lag:

> *Op dat slot waren 3 jonge freules, welke door onze medemakkers niet weinig wierden bezogt, en welke op het vermogen van die dames niet weinig vermogten, zelfs ging het zoo ver dat er sommige van ons den nagt bij die adellijke freules hebben doorgebracht, en 's morgens bij het afscheid nemen van die dames, was er niet weinig bedroefdheid in ons geheel Detachement.*[9]

Omdat Jacob Cremer net als Mos en Van Alderwereld de leiding had over het contingent gardes d'honneur, valt te vermoeden dat hij ook tot de gelukkigen zal hebben behoord.

In depot

Vanaf Luxemburg ging de groep in zuidelijke richting via Thionville naar Metz, waar ze op 4 augustus 1813 aankwamen. De kazernes van Metz waren echter inmiddels al volgestroomd met gardes uit andere departementen; het contingent van de Boven-IJssel reed daarom door en vond een onderkomen in het dorpje Jouy-aux-Arches, 2 uur gaans ten zuiden van Metz, waarna het een dag later verplaatst werd naar Corny-sur-Moselle, nog weer een uur verder naar het zuiden. In afwachting van het moment dat er in de kazer-

De kazerne te Metz, 1813 (D.H. Ten Kate van Loo, De gardes d'honneur, 's-Gravenhage 1815)

nes van Metz wel plaats zou zijn om met de legeroefeningen te kunnen beginnen, brachten de Gelderse gardes hun dagen in alle rust door in Corny. Soms moesten ze naar Metz voor inspectie, en soms reisden ze voor hun eigen genoegen naar de grote stad: zo gingen Jacob Cremer, Gerrit van Davelaar en een paar anderen op 10 augustus die kant op om naar de (protestantse) kerk te gaan en om het koffiehuis van de Comédie te bezoeken:

> *Daar gebruikten wij eenige bouteilles Champagne, daar wij wisten dat wij binnen 2 à 3 dagen zouden worden geïncorporeerd, en dus in de ware slavernij vervallen.*[10]

De rust was inderdaad van korte duur. Vrijdag 13 augustus was er wel plaats in de kazernes van Metz en Thionville. Ten dele was dat omdat er inmiddels enige compagnieën naar het Oostfront waren gezonden, maar een andere reden was dat de meest gefortuneerde gardes een kamer in de stad verkozen boven een brits in een barak. Voor de meeste gardes begonnen nu daadwerkelijk de legeroefeningen. Om vijf uur 's ochtends werd reveille geblazen, waarna de gardes opstonden en zich naar de paardenstal begaven, waar door de wachtmeester van dienst appèl werd gehouden. Vervolgens moesten de paarden worden gepoetst en te drinken worden gegeven. Om negen uur hadden de onderofficieren, waartoe ook Jacob Cremer behoorde, theorie of 'école de voix', een instructie die door kapitein Maltête werd verzorgd:

> *Zoodat wij schreeuwen moesten dat wij bont en blauw wierden. Die kapitein was het grootste monster dat, zoo ik geloof, op de aarde bestaat, hij noemde ons gewoonlijk brigadiers de merde en andere namen welke de welvoeglijkheid niet toelaat hier te melden.*[11]

Cremer's beschrijving komt haast letterlijk overeen met hetgeen de Rotterdamse garde d'honneur Pieter van Vollenhove over Maltête schreef, namelijk:

> *Dat er geen onbeschaafder, ruwer, norscher en onhandelbaarder vloekbeest bij de gansche armee te land of ter zee gevonden kan worden dan deze Maltête, wiens naam zoowel als zijn uiterlijk voorkomen reeds zoo uitstekend met zijne inborst overeenstemt.*[12]

Na het onderricht was er om 12 uur gelegenheid voor het middagmaal. In de kazerne bestond het diner gewoonlijk uit soep, pap en 'beroerde groenten op zijn Fransch toegemaakt'. Om 3 uur was er weer appèl, moesten de paarden gevoederd en weer gedrenkt worden, waarna ze werden opgezadeld voor de exercities, die tot 6 à 7 uur duurden. Nadat de paarden weer waren afgezadeld en gevoederd, was het om 7 uur even tijd voor het souper, totdat de gardes om 8 uur opnieuw appèl werd afgenomen.

Voor het verzorgen van de paarden namen sommige gardes een knecht in dienst. Jacob Cremer 'liet zulks door een jong doen'.[13] Hoeveel geld hij daarvoor over had, is onbekend. Maar het salaris van 30 sous (nog geen 75 cent) dat de knecht van Van Alderwereld ontving, werd door anderen schandalig laag gevonden.[14]

Niet iedereen was even gecharmeerd van het soldatenleven. Sommige Hollandse gardes weigerden dienst te doen, terwijl anderen vreselijke ziekten of ellendige ongelukken veinsden om uit het leger ontslagen te mogen worden. Jacob Cremer vertelt:

> *Een Arnhemmer* [hoogstwaarschijnlijk

> Gerrit Mos], *nog te Cornie zijnde, bond 8 dagen lang een hoefijzer voor zijn borst, zoodat het hoefijzer zeer duidelijk daarin geteekend stond. Daarna ging hij in den stal, viel achterover en bleef in schijnbare bedwelming liggen, zoodat iedereen meende dat hij een slag van het paard gekregen en daardoor eene doodelijke wond bekomen had. Hij werd, door acht man gedragen, te Metz in het hospitaal gebracht, waar hij echter, niet aan de gevolgen van den slag, maar door eene zeer natuurlijke ziekte werd aangetast, welke zoo ernstig was, dat ik nooit gedacht had hem naderhand gezond te zullen wederzien.*[15]

Gelukkig was er in Metz naast de dagelijkse legeroefeningen nog genoeg tijd over voor het nodige vertier. Jacob Cremer vertelt bijvoorbeeld dat hij op 12 september een genoeglijke avond beleefde in de Comedie van Metz, niet in de minste plaats omdat hij en Jan Dam Backer, een garde d'honneur uit Dordrecht, een afspraakje hadden met twee dames die speciaal voor hen vanuit Arnhem naar Metz waren gereisd, namelijk Pietje Hoff, de dochter van de oud-secretaris van Arnhem, en haar nichtje, de 18-jarige freule Augusta von Sommerlatte.[16]

Zorgen aan het thuisfront

Zolang de gardes d'honneur in en om Metz verbleven, was er geregeld postverkeer mogelijk tussen de gardes en hun verwanten in Arnhem. Uit de brieven die vader en moeder Cremer aan hun zoon schreven blijkt dat de meeste ouders van de Arnhemse gardes regelmatig bij elkaar kwamen om te vernemen wie een brief had ontvangen en welk nieuws er in die brieven stond. Ook deden ze in hun brieven steevast de groeten aan de andere gardes namens diens ouders. De families Cremer, Mos en Bouricius vormden een hecht thuisfront, waartoe ook de oude heer Van Alderwereld en in iets mindere mate de families Thomas, van Toll en Van Davelaar behoorden. Over Duvelaer van Campen en Weijll wordt in de brieven van vader en moeder Cremer daarentegen niet gesproken. Op brieven uit Metz werd altijd met spanning gewacht, ook al omdat de stad gonsde van geruchten over wat de gardes meemaakten. Zo ging het als een

'Garde d'Honneur eerste regiment, gekleed in dolman. Een dolman is een buis tot op de heupen reikende en rijk met treswerk versierd, het kleedingstuk der huzaren' (Het militaire leven, Nationaal Militair Museum Soesterberg)

lopend vuurtje door de stad dat Gerrit Mos in een duel verzeild zou zijn geraakt. De moeder van Jacob Cremer vraagt dan ook aan haar zoon of het werkelijk waar is wat er verteld wordt.[17]

Behalve het sturen van brieven probeerden de ouders ook op andere manieren hun kinderen bij te staan. De vaders van Jacob Cremer, Gerrit van Davelaar en Gerrit Mos besloten bijvoorbeeld om Zegers, de knecht van Hendrik Cremer, achter de gardes aan te sturen om ze waar nodig van dienst te kunnen zijn.[18] Ook werden geregeld geldwissels naar Metz gestuurd om de gardes financieel te ondersteunen. Dat was wel nodig ook, want het door de Fransen beloofde tractement werd (nog) niet uitbetaald, terwijl de kosten soms nog hoger opliepen dan verwacht. Vooral voor de Gelderse gardes, die immers minder gefortuneerd waren dan de Hollandse, was dat lastig. In het archief van prefect Andringa de Kempenaer bevindt zich een nota, geschreven door advocaat Anthonij de Ruuk, die aandacht vraagt voor de netelige financiële positie waarin de Gelderse gardes zich in Metz bevinden. De Ruuk maakt zich in het bijzonder ongerust over Marinus Constantijn van Alderwereld. Omdat hij in Metz is bevorderd tot wachtmeester heeft hij zich een nieuw uniform moeten laten aanmeten, waarvan de kosten (1600 francs; andere bronnen spreken overigens van 1200 francs) de draagkracht van hem en zijn familie in Arnhem te boven gaan.[19]

Ten strijde, of toch niet

Langzaam maar zeker raakten de Arnhemse gardes verspreid over verschillende compagnieën van het tweede regiment. Er vonden voortdurend reorganisaties plaats; afhankelijk van gebleken bekwaamheid werden sommigen aan compagnieën toegevoegd die voldoende geoefend waren bevonden om naar het slagveld in Pruisen af te reizen, terwijl anderen juist vanwege hun onbekwaamheid (of al of niet geveinsde ziekte) naar compagnieën met een hoger nummer werden geschoven, met als gelukkig gevolg dat ze hun hele gardetijd in Metz zijn gebleven. Gerrit Mos, die hierboven al ter sprake was gekomen vanwege zijn 'ongeluk' met zijn paard, bleef om die reden in Metz achter. De meeste Gelderse gardes kwamen in de 13ᵉ, 14ᵉ en 15ᵉ compagnie terecht; Daniël Jan Bouricius en Jean Baptiste Weijll zullen in een compagnie met een lager nummer terecht zijn gekomen, omdat ze, zoals hieronder aan de orde komt, de enige Arnhemmers zijn geweest die op het slagveld zijn geweest, terwijl Willem van Toll en Jacob Cremer een plaats kregen in de 11ᵉ compagnie, waar Jacob Cremer de leiding kreeg over een eigen escouade (afdeling van tien man), en Marinus van Alderwereld onderofficier werd in de 12ᵉ compagnie.[20]

Op 18 september waren deze twee compagnieën aan de beurt om naar het front in Saksen te vertrekken. Uit het verslag van Jacob Cremer valt goed te reconstrueren welke route ze namen. Allereerst voerde de reis naar Mainz. Het was de plaats waar tienduizenden soldaten van het Franse leger samenkwamen om via de schipbrug de Rijn over te steken en ten strijde te trekken. Omdat Mainz overvol was, werd de escouade van Jacob Cremer tijdelijk gelegerd in het nabijgelegen Bretzenheim. Na een week wachten was het hun beurt om het Franse Keizerrijk te verlaten en verder op te trekken naar het oosten. Jacob Cremer deed dat met gemengde gevoelens:

> *O toen ik die rivier overging, welke eene aangename herdenking gaf mij zulks niet aan het voorledene, daar ik die rivier zoo nabij Arnhem lopende, niet anders was overgegaan dan weder bij mijne ouders terugkomende, en nu helaas verwijderde ik mij hoe langer hoe meer van hun en zag in het toekomende niets dan de dood voor oogen.*[21]

De 11ᵉ en 12ᵉ compagnie zouden de laatste compagnieën van het tweede regiment zijn die daadwerkelijk de Rijn zouden oversteken. Heel ver op vijandelijk gebied kwamen ze niet. Op 6 oktober kwam Jacob Cremer aan in Offenbach bij Frankfurt; Marinus van Alderwereld kwam iets zuidelijker terecht, in de buurt van Darmstadt. In die streek moest, samen met diverse andere compagnieën en ver van het strijdgewoel in Saksen, gewacht worden op nadere instructies. Het duurde

even voor die instructies kwamen. Jacob Cremer nam de gelegenheid te baat om zich te ontspannen in het fraaie plaatsje Offenbach, waar hij, via Joost baron Taets van Amerongen, die in Offenbach een sigarenfabriek leidde en een zwager was van de Arnhemmer Van Haersholte, in de hoogste kringen rond Johann Philipp, graaf van Offenbach-Isenburg verkeerde.[22] Het bevel om op te breken en weer op mars te gaan kwam uiteindelijk op 22 oktober. Maar in plaats van verder op te trekken naar het oosten, ging de mars de andere kant op. Na de volkerenslag bij Leipzig van 16-19 oktober, waar Napoleon een enorme nederlaag had geleden, vluchtten de Franse soldaten in totale paniek richting de Rijn. Opnieuw bevond Cremer's escouade zich in de achterhoede, maar nu in de achterhoede van een zich terugtrekkend leger. Te midden van die massa haveloze, in volslagen wanorde vluchtende soldaten trof hij Jean Baptiste Weijll, de Arnhemse vrijwilliger, die de volkerenslag in Leipzig bleek te hebben meegemaakt. Jacob Cremer was geschokt over wat hij zag, omdat:

> *Zij zich door ziekte niet in staat bevonden, de menigvuldige vermoeienissen uit te houden. Zij zagen er ook niet zeer voordelig uit: sommigen hadden geene schoenen aan de voeten en bijna geene kleederen meer aan hun lijf en waren zonder geld.*[23]

Marinus van Alderwereld kwam een andere Arnhemmer tegen die het slagveld van Leipzig was ontvlucht, namelijk Daniël Jan Bouricius.[24]

Weer op Franse bodem

Op 25 oktober had het Franse leger de landen aan de rechteroever van de Rijn grotendeels ontruimd en waren Van Alderwereld, Bouricius, Cremer, Van Toll en Weijll weer terug in Mainz. Net als veel andere compagnieën van gardes d'honneur kreeg ze

De schipbrug bij Mainz (Detail uit Matthäus Merian, Topographia Archiepiscopatuum Moguntinensis, deel 6, Frankfurt 1646)

nu de taak om de grens van het Keizerrijk te bewaken door langs de rivier te gaan patrouilleren om het oversteken van Pruisische, Badense en Beierse troepen te verhinderen. Het tweede regiment werd de strook Mannheim-Germersheim toegewezen.[25] Op 8 november kwamen Cremer en Van Toll in Speyer aan, waar het hoofdkwartier van het tweede regiment zich inmiddels had gevestigd. Op diverse plaatsen in de omgeving van die stad, in Niederlustadt, Meckenheim en Lambrecht, bleef Cremer's escouade tot midden december gelegerd. Tot veel meer dan wat geweerschoten over en weer de Rijn kwam het in die periode niet. Het zouden de laatste salvo's zijn die de Arnhemse gardes d'honneur zouden afvuren. Medio december kwam het bevel dat de Nederlandse gardes moesten worden ontwapend en in krijgsgevangenschap moesten worden afgevoerd. Wat de Arnhemse gardes daarna overkwam, zal worden beschreven in het volgende nummer van het *Arnhems Historisch Tijdschrift*.

Noten

1. O. Boonstra, 'Arnhemse gardes d'honneur in dienst van Napoleon. Deel I. Selectie en rekrutering', in: *Arnhems Historisch Tijdschrift* 39 (2014), 66-73
2. Table No. 1, Etat du nombre des Gardes d'Honneur à fournir par les Départements de l'Empire, pour la formation des quatre régiments de cette arme. In: J.A. Boymans, *Le garde d'honneur ou Épisode du règne de Napoléon Buonaparte*, Brussel 1822, viii-xvi; G. Housset, *La Garde d'honneur de 1813-1814. Histoire du corps et de ses soldats*, Parijs 2009.
3. J. den Draak, 'Het verschrikkelijk decreet. De vorming van het contingent gardes d'honneur door de prefect van het departement van de Boven-IJssel in 1813', in: H.B.N.B. Adam e.a. (red.), *Van Gelre naar Gelderland. Aspekten van de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw*, Arnhem 1984, 136-154, aldaar 139.
4. Gelders Archief (GldA), Gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA), toegang 0016, inv. nr. 5809. Stukken met instructies e.d. over de vorming van vier regimenten gardes d'honneur te paard en het door het departement hiervoor te leveren contingent, 1813. Brief van d'Alphonse aan Andringa de Kempenaer, 4 september 1813.
5. *Aantekeningen van de garde d'honneur M.C. van A.H. uit Arnhem*. Deze aantekeningen zijn gebruikt in W.F. Lichtenauer, *De Nederlanders in Napoleons Garde d'Honneur*, Historische Werken over Rotterdam 9, Rotterdam/'s Gravenhage 1971.
6. Nationaal Archief (NL-HaNA), Den Haag, Collectie 157 Familiearchief Cremer, 1618-1940 (Cremer), toegang 2.21.043, inv.nr. 169. Dagboekaanteningen van Cremer over zijn dienst als Garde d'Honneur in 1813.
7. J.Th. Cremer, *Lotgevallen van Jacob Theodoor Cremer als garde d'honneur onder Napoleon in 1813 en 1814*, J.Th. Cremer jr. (ed.), 's-Gravenhage 1906; F.H.N. Bloemink, *De lotgevallen van een garde d'honneur (1813-1814)*, Gouda 1912.
8. Cremer, *Lotgevallen*, 11.
9. Cremer, *Lotgevallen*, 15. De Burg Neuerburg was in 1813 in bezit van de familie Honoré. In 1816 en 1818 viel het ten offer aan grote branden, die het kasteel verwoestten.
10. Cremer, *Lotgevallen*, 17.
11. NL-HaNA, Cremer, inv.nr. 169, p. 20.
12. E. van Wiersum, 'Pieter van Vollenhove als garde d'honneur', *Rotterdamsch Jaarboekje* 9 (1911), 16-72, aldaar 51.
13. NL-HaNA, Cremer, inv.nr. 169, p. 21.
14. Lichtenauer, *De Nederlanders*, 192.
15. Cremer, *Lotgevallen*, 24-25. Het is hoogst waarschijnlijk dat het om Gerrit Mos gaat. Cremer schrijft elders (p.24) dat hij vanwege een ongeluk met zijn paard naar het ziekenhuis is gebracht, en dat hij enige maanden (p. 59) later opnieuw, en opnieuw met succes, een ziekte veinst.
16. NL-HaNA, Cremer, inv.nr. 169, p. 26. Pietje was de roepnaam van Margaretha Petronella Hoff.
17. NL-HaNA, Cremer, inv.nr. 174. Ingekomen brief 12 augustus 1813.
18. NL-HaNA, Cremer, inv.nr. 174. Ingekomen brief 21 juli 1813. Wanneer Zegers eind augustus nog niet terug is in Arnhem en niets van zich heeft laten horen, begint men bezorgd te worden. NL-HaNA, Cremer, inv.nr. 174. Ingekomen brief 27 augustus 1813.
19. GldA, BFA, inv.nr. 5831.
20. Cremer, *Lotgevallen*, 20.
21. NL-HaNA, Cremer, inv.nr. 169, p. 35.
22. NL-HaNA, Cremer, inv.nr. 169, p. 37.
23. Cremer, *Lotgevallen*, 34.
24. Lichtenauer, *De Nederlanders*, 240.
25. Lichtenauer, *De Nederlanders*, 241.

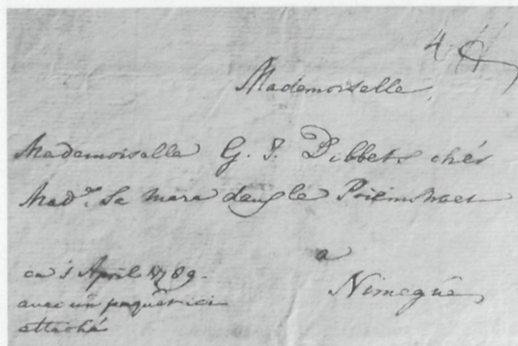
*De liefdesbrieven van Hendrik Engelen en Graadje Dibbets (1788-1790)**

Menno Potjer

Een paar weken nadat mijn artikel over het echtpaar Gerarda Dibbets en Hendrik Engelen was verschenen, kreeg ik te horen dat er van beiden liefdesbrieven bewaard zijn gebleven op de herenboerderij De Mellard in Valburg.[1] De eigenaar van deze brieven was zo vriendelijk mij toestemming te geven ze te bestuderen. De brieven waren flink door elkaar geraakt en meer dan de helft was niet gedateerd, dus het werd nog een hele puzzel om allerlei zaken op een rijtje te krijgen. Dat is niet helemaal gelukt, van drieëntwintig brieven van Gerarda was een tweede blaadje verdwenen en andere brieven refereerden aan iets wat de beide geliefden niet in een vorige brief maar mondeling hadden besproken. Maar de 37 volledige en 23 halve brieven van Gerarda en de 27 brieven – geen enkele met een tweede velletje – van haar vriend boden toch ruim voldoende stof om een aantal min of meer opmerkelijke zaken hier te signaleren.

Een steeds vastere verkering

Hendrik Engelen (1756-1826), afgestudeerd jurist, woonde in 1788 als vrijgezel nog steeds bij zijn moeder in de Koningstraat te Arnhem. Hij had als solliciteur militair – later directeur – een eigen kantoor in de Turfstraat.[2] Ook zijn oudere maar eveneens nog ongehuwde zus Jaantje woonde nog thuis,

4 st.

Mademoiselle

Mademoiselle G. J. Dibbets chéz Mad. Sa mère dans le Priemstraet

a Nimegue

ce 1 April 1789.
avec un paquet ici attaché

Omslag van een brief. Omdat er deze keer een pakket werd meegezonden, bedroeg de port 4 st. (rechtsboven) in plaats van 2 stuivers. De binnenkant van de brief werd beschreven, net zoals bij de luchtpostbrieven uit de jaren 1960 (foto Menno Potjer)

bij haar moeder Lucretia Noot. Het gezin was behoorlijk welgesteld, wat hen overigens niet belette jaarlijks in november in hun woonhuis zelf hun varken te laten slachten. Hendriks oudste zus woonde in Nijmegen en zijn oudere broer Herbert in Arnhem. Hendrik was het jongste kind.[3]

Gerarda Dibbets (1768-1811), door iedereen Graadje genoemd, woonde in de Priemstraat in Nijmegen. Ook zij was de jongste, maar dan van acht kinderen, haar ouders waren de meester-metselaar Arnold Dibbets en de Arnhemse Johanna Nijhof. Graadje was in 1788 de enige die nog thuis woonde, bij haar moeder, die weduwe was. Ook dit gezin was behoorlijk welgesteld, al werd er niet aan huis geslacht. Vader en moeder Dibbets bezaten verscheidene huizen in Nijmegen. Er was een knecht en een meid (Trui) in huis, maar Graadje moest heel vaak meehelpen in de huishouding. Een eigen rijtuig, dat statussymbool voor de rijkere families, kon er bij hen net zomin af als bij de Engelens.

Graadjes oudste broer Gerrit Jan woonde in Arnhem. Hij was voor de tweede keer

getrouwd en zowel Hendrik als Graadje spreken regelmatig met afschuw over deze vrouw, 'zuster Dibbets' (het woord schoonzuster bestond nog niet). Graadjes oudste zus, Mieke, woonde eveneens in Arnhem. Over haar schrijft Graadje wel met veel genegenheid. Mieke was gehuwd met Hendriks broer Herbert, die nauwelijks genoemd wordt in de brieven.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat het Mieke was die Graadje heeft uitgenodigd om mee te gaan op een uitstapje naar de Grebbeberg, zomer 1788.[4] Daar slaagde Hendrik er met enige moeite in om haar los te weken uit het gezelschap om een eindje met zijn tweeën te gaan wandelen. Hoewel hij haar toen nog niet zijn liefde durfde te verklaren, zoals hij later schreef, voelde hij wel aan haar houding dat hij haar niet onverschillig liet. Kort daarna vertrok Graadje voor vijftien weken naar haar zus Hanneke die met een predikant in Friesland was getrouwd. In dat verre gewest moest zij steeds aan Hendrik denken, biechtte zij later op, hij verdween maar niet uit haar gedachten. Na haar terugkeer nam Hendrik elke gelegenheid te baat om in Nijmegen even bij de weduwe Dibbets langs te gaan om haar dochter te zien en omgekeerd probeerde Graadje vaker op familiebezoek te gaan in Arnhem. Ook begonnen ze elkaar te schrijven en geschenkjes op te sturen, bijvoorbeeld de nieuwe almanak voor het jaar 1789.[5]

Publiek geheim

Het was riskant om elkaar te ontmoeten zonder dat er een derde persoon bij was. Daar kwamen praatjes van die de reputatie van een vrouw (niet van een man) konden schaden. Graadje was daar nogal gevoelig voor, ze weidde uitvoerig uit in een van haar brieven over hoe men had geroddeld over haar vriendin Keetje Beijerink. Met schrik schreef ze dan ook aan Hendrik dat zijn Nijmeegse zus schamper had gesproken over

Arnold Dibbets 1722-1783	x 1744	Johanna Nijhof 1721-1799	Nijmegen
Gerrit Jan D. 1745-1813	x (1) 1770 x (2) 1780	Beatrix Melsert 1747-1778 Johanna C. van Meurs 1760?-1790	Arnhem
Maria (Mieke) J. D. 1746-1813	x 1779	Herbert Engelen 1748-1809	Arnhem
Derkje D. 1748-1781	x 1769	Jacobus E. Lijklama a Nijehold, dr. med. 1742-1810	IJsselstein
Johanna (Hanneke) D. 1750-1812	x 1778	ds. Joh. P. Andreae 1748-1824	Augsbuur (Fr.)
Simon D. 1752-1843	x 1787	Anna G. Prins	Raalte
Anna (Antje) D. 1754-1832	x 1783	Gerrit Jan Cochius 1746-1838	Valburg
Johan D., 1756- ?			
Ida Arnolda D., 1758- ?			
Boukje D. 1761-1842	x 1786	Willem Beijerinck 1752-1808	Nijmegen
Gerarda Johanna D. 1768-1811	x 1790	Hendrik Engelen 1755-1826	Arnhem

Het gezin van Arnold Dibbets

hun beider wandeling over de bevroren Waal in de winter van 1788-1789. Daarom wil ze bij het volgende familiebezoek maar één dag in Arnhem blijven.

Hendrik toonde begrip. *Het is beter iets van ons vermaak op te offeren dan door hetzelve, hoe onschuldig ook, aanleiding te geven tot aanmerking van kwaadsprekende lieden, welke veelal uit nijd en afgunst voorkomen (...). Eens zal de tijd komen waarin wij ook voor de wereld één hart, één zin zullen uitmaken (...).*

Maar ja, steeds meer mensen raken op de hoogte. Ook Hendriks joodse collega Levi in Nijmegen, waar Graadje een financiële transactie moest afwikkelen.

Die nieuwsgierige smous [vroeg] *hem te onderrichten of in ons geloof twee broers twee zusters mochten huwen, ik deed dit. Wel, dat was heerlijk, waarachtig een schoon paar, nu juffer daar moet gij jagt op maken. Ik wierd rasend boos op uw collega en sijde dat ons geloof meede bragt dat de heren jagt op de meisjes maakten, dat dus sijn raad beter bij een jodin souwde voegen.*

Als de praatjes ook moeder Dibbets bereiken, toont zij zich niet verrast, ze had al zo'n vermoeden en geen bezwaren. Pas een half jaar later durfde Hendrik zijn eigen moeder in te lichten.

De dichteres in actie

Hoewel Graadje al jong is begonnen met dichten, zijn bijna al haar brieven in proza geschreven. Ze had stellig schrijftalent, ze maakte verrassend goedlopende en fraaie zinnen zoals straks uit citaten zal blijken. Toch zijn er nog twee gedichten in deze correspondentie bewaard gebleven. Het ene gaat over het intense uitzien naar de volgende brief van haar geliefde en de blijdschap als de besteller haar deur niet voorbijgaat, een thema dat in bijna elke brief (maar dan in proza) herhaald wordt, ook in de brieven van Hendrik. Het andere is een gedicht in tien coupletten, uitweidingen op het thema van de afwezige geliefde:

Hoe so treurig, vrolijk meisje
is 't om afsijn van uw vrind
want men segt een treurig meisje
is een meisje dat bemindt.

Slotregels: *harten voor elkaar geschapen*
schijd den God der liefde niet.

Daarnaast is er één brief die begint met een gedicht maar daarna in proza voortgezet wordt:

Vrindt, uw keelpijn smart mij seer
egter moet gij sijn gepreesen:
siek en wel te vree te weesen
is een wonder in een heer.

Mannen zijn immers erg kleinzerig. Hendrik verdient dan ook een standbeeld dat andere mannen tot navolging brengt.

Doch alle gekheid aan kant: dockter, ik hoop dat gij bij het ontfangen deses volkomen hersteld sult weesen en mij de bovenstaande regels die het brijn van eenen Engelman waardig zoude weesen, vergeven zult.[6] *Ick weet niet vanwaar ik de courage gehaalt heb om se u onder het oog te brengen (...) om dat al uwe brieven mij het scherp vernuft van een advocaat vertoonen en mij arm meisje die so veel doorsigt niet besit, menigen draaij op de hals haalen.*

Dit citaat bevat in een notendop al twee opvallende elementen: Graadje kan geestig uit de hoek komen en ze lijdt onder het feit dat het onderwijs voor vrouwen nog zo beperkt is. Maar eerst nog even iets over haar dichtkunst. Hendrik heeft slechts één keer de fout begaan om een van haar gedichten rijmelarij te noemen, waarmee hij Graadje eerst verdrietig en later boos heeft gemaakt. Eerst komt ze nog even terug op dat scherp vernuft van hem en dan trekt ze van leer:

Gij beledigt u selve en uwe vriendin door het geen sij in waaren ernst meent als spotternij te beschouwen (...), gij wildt niet dat ik uw verstand zo verhef. (...) Boos heeft mij uw brief gemaakt. [Hoe komt het dat ik veel gevoeliger ben voor uw opmerkingen dan voor het kijven van mijn moeder?] *Hoe vergenoegt begon ik aan uwe sijde*

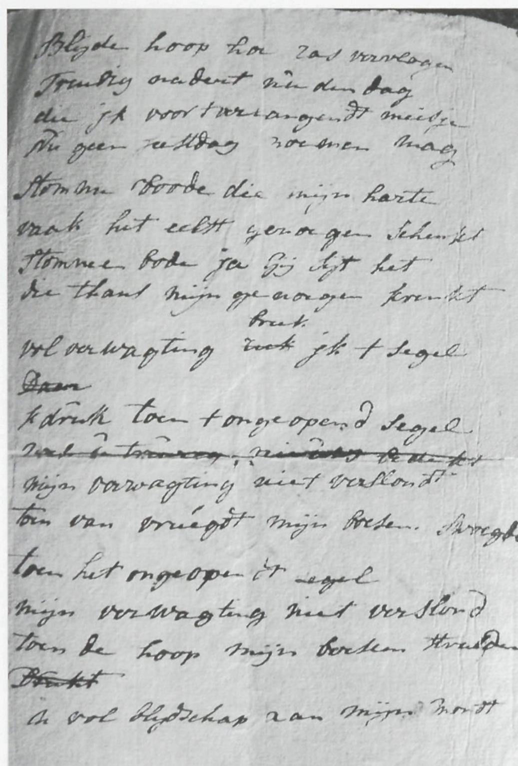
de tehuijs reis uit Raalte, gij versogt mij om een versje, ik noemde mijn afscheid aan Krieger,[7] *uwe aanmerkingen waren gegrondt, maar een dichteres moet (...) de vrijheid hebben haar eigen woorden te kiezen. Daarbij was Krieger een man die mijn achting waarlijk verdiende, geen stijf orthodoxe predikant, maar een verstandig leermeester en waare menschenvriendt. Enige van mijn beste vrienden hadden dit vers gepresen, maar gij die hem niet kendet lachte er om, schimpte op de liefde tot predikanten en maakte mij geheel bedroeft.*

Alle andere keren is Hendrik zeer in haar dichtkunst geïnteresseerd en biedt taalkundige hulp aan. Hij bewondert het talent dat hij zelf niet heeft, zoals hij omschrijft in bewoordingen die doen vermoeden dat Graadje op de hoogte is van de Griekse mythologie en weet op welke berg de negen Muzen wonen:

Ik heb vooral uw vers herlezen. Het behaagt mij bijsonder, de gedagten zijn zoet en het rijm niet onaardig. [Er zijn wel een paar schrijfvouten, die zal ik u nog wel eens mededelen.] *Zelf moet ik steeds in onrijm schrijven, het is mij nooit vergund geweest de Pindarus te beklimmen en het negental meisjes een visite te brengen, maar zedert ik u ken bekreun ik mij weinig om die godinnetjes.* [Lees mijn proza maar] *alsof het door Poot of Vondel gezongen was.*[8]

Graadje is erdoor gevleid, maar ja, vrouwen moeten nu eenmaal nederig blijven:

Wat zal ik op uw brief antwoorden (...). Dat de lof welke gij mij op sommige plaatsen geeft mijn hoogmoed streelt? Neen. Hierdoor soude ik de agterhoudentheid, welke mijne sexxe so eigen en dikwijls so noodzakelijk is, uijt het oog verliesen, of mij als een trotse savante vertonen die den lof welke men haar geeft gretig inslokt, sonder te ondersoeken of sij deselve verdient. Maar ach arm meisje, terwijl gij u selve voorsigtigheid aanpredikt, staan uw woorden reeds als getuigen uwer openhartigheid op dit blad te pronken. Nu, het zij zo. (2 januari 1789)

Een gedicht in klad van Graadje (foto Menno Potjer)

Blijde hoop hoe ras vervlogen
treurig nadert nu den dag
die ik voort verlangendt meisje
Nu geen feestdag noemen mag.

Stomme boode die mijn harte
vaak het echtt genoegen schenkt
Stomme bode ja gij sijt het
die thans mijn genoegen krenkt

Vol verwagting (ruk) breek ik t segel
(Daar)
k druk toen t ongeopend segel
(welk u treurig nieuws bedekt)
mijn verwagting niet verslondt
toen van vreugd mijn boesen swoegde

toen het ongeopendt segel
mijn verwagting niet verslond
toen de hoop mijn boesem streelde
(Drukt)
u vol blijdschap aan mijn mondt

De verhouding der sexen
Reeds kwam in het voorgaande enige malen ter sprake welke beelden er bestonden over wat typisch voor mannen was (kleinzerigheid) en wat typisch voor vrouwen (nederigheid). Vooral Graadje is daar erg mee bezig:

Adam moest in het sweet sijns aanschijns het brood eten, maar hoe veel Adams lopen er niet ledig of verkrijgen ampten die aan hun hersens geen de minste moeite kosten en hun nauwelijks een half uur op een gehelen dach aan arbeid geven, terwijl hunne Evaas de straf in hun geheel gevoelen en noch daar en boven de naam van swakke vaten dragen, verkrijgende van hun luijen echtgenoot noch nauwelijks een vriendelijk lagje wanneeer hij uijt het koffijhuis komende alles in een geregelde orde vindt.

Ook Hendrik kent een paar stereotype beelden. Vrouwen zijn vaak grillig en snel jaloers, meent hij, met een beroep op de fabels van Gellert.[9]

Graadje gaat ook in op de traditionele man-vrouw verhoudingen in het huwelijk, vooral als zij vriendelijke adviezen (lees: vermomde aanwijzingen) krijgt van Hendrik:

Lees deese brief en beef over het boosaartig hard van het meisje dat uwe liefde besit. Uw lange sedenleer, uw ernst, uw drijgementen, helaas gestrenge heer, mijn hardt is so verstokt dat niets meer mij doet schrikken. (...) Sijt gij waarlijk bang dat eene vrouw over u heersen souwde? [Vrees niet,] *het mannen hardt, en vooral het uwe, is niet gestemd om overheerst maar om gehoorsaamt te worden, hiervoor bied sig uw nedrige dienaresse aan,* [die gelukkig niet als andere vrouwen] *de swakke vermogens van hun mannen te hulp moeten komen om hen een draaglijk figuur in de samenleving te doen wesen,* [want bij u is dat niet nodig,] *gij die mij in verstand overtreft. (...) Ik heb in mijn uijtgesogten bibelyotheek alle ouwden historien opgeslagen om u een rijk te vertonen dat onder de regering van een vrouw bloeide (...) maar bid u nu alleen een oog te slaan op ons bloeijendt Nederland en ons Pruisische Willemijntje te segenen.* [Gelooft gij niet in de macht die een vrouw kan hebben?] *Als den apostel Poulus de waarhijd spreekt, en deese vroome vader loog nimmer, dan sal het gelovig wijf de ongelovige man bekeren. O hemel verleen mij hiertoe de nodige kracht, Amen.* [...Ik blijf naar uw komst uitzien] *temeer daar gij in uw nieuwe gedaante als Opperheerser geen half uur staande sult blijven (...), ik schrijf uw predikatie toe aan uwe onpasselijkheid die ons alles van de swartste sijde vertoondt.*

Hendrik reageert: *Nooit, nooit zal ik ontzag, welk woord mij geheel niet bevalt, van u vergen, uw liefde is mij genoegzaam.* Hij gelooft niet zo in gehoorzame vrouwen: *Dat gij mij met zo veel onverdiende loftuitingen overlaadt, ja zelfs met een gelofte van gehoorzaamheid, wat – verbeeld ik mij – de natuur der vrouwelijke kunne geweld aandoet, had ik niet verwagt.*

Een ander punt dat Graadje aanroert, is dat mannen in het openbare leven meer bewegingsvrijheid en dus meer plezier hebben dan vrouwen. Dat beeld wil Hendrik graag nuanceren:

Mannen hebben nauwelijks een vrolijker leven dan vrouwen, het eenige dat wij boven vrouwen genieten is dat wij wel publique geselschappen kunnen bijwoonen, daar de gewoonte zulks aan de schoone sexe verbiedt, maar daar treffen wij ook dikwijls onze vijanden onder schijn van vrienden aan en moeten onze woorden wikken en wegen, terwijl gij vrouwen kunt vertoeven in de kleine kring van uw eigen vriendinnen en daar vermaak scheppen.

Graadje betreurt meermalen dat het voor meisjes veel moeilijker is dan voor jongens om goed onderwijs te genieten.

Had ik maar een kachel in mijn cel [kamer] *en een kast met uijtgesochte romans, toneel en digtstukken te lezen, vaderlandse geschiedenissen en rijsbeschrijvingen, dan liet ik mij slechts nauwelijks beneden sien. Waarom dockter sijn wij meisjes van het genoegen om op onze wijs geleerdt te worden*

verstoken (...). Ik weet uw antwoord reeds: 'Een kundige huijshoudster, een brave vrouw, een goede moeder, siedaar deugden door welke gij uw geslagt eer aandoet (...) geleerdheid voegt alleen hem die regeren moet.' (...) Maar waar dwaal ik heen ...

Wat Hendrik hierop heeft geantwoord, is niet bewaard gebleven.

Geheel verstoken van onderwijs was zij echter niet. Ze kende genoeg Frans om haar brieven in die taal te adresseren. En samen met haar vriendin Antje Dietz (dochter van de schout van Elst) ging ze een cursus Hoogduits doen bij een leermeester. Ook Hendrik in Arnhem liet een hoogduitse leermeester bij hem aan huis komen. Dan zijn hoogduitse theaterstukken ook beter te volgen.

Romantische liefde

Oprechte liefde en trouw zoals tussen man en vrouw, is niet alleen iets van Vondels tijd, maar van alle tijden. De dichters van de Romantiek, zoals R. Feith en H. Tollens, voegen er graag wat extra zuchten en tranen aan toe, en veel overdreven uitroepen. Veel zuchten horen we bij Graadje niet, wel erg veel tranen en een enkele keer ook enige pathetiek.

Ik heb uw brief gesoendt en aan mijn borst gedrukt als waar het de schrijver selve en thans legt hij voor mij en is op dit ogenblik voor de vijfde maal gelesen. Ja dierbaarste enig beminde vriendt, ik wil, ik moet het u herhalen, boven alles schat ik u hoog. Dan, als ik niet meer adem, als de wrede dood mij uijt uwe armen rukt, dan, maar ook dan eerst, sal ik ophouden u lief te hebben. Alle mijn genoegens die voorheen seer menigvuldig waren bepalen sig thans alleen tot liefden voor de beste der menschen. En kan dese veranderen of verminderen, o dan is er niets bestendig onder de son. (...) Ik bemin, ik eerbiedig mijn moeder, ik schat mijne vrienden seer hoog, maar so gelijk ik u bemin, met sulk een warm gevoel bemin ik geen hunner.

[Als ik me afvraag kan men wel gelukkig zijn] *op een wereld daar geen bestendig geluk heerscht, wordt te groote verwagting niet te vaak vernietigt, dan stort ik tranen beste vriendt en om dese treurige gedachten te verdrijven lees ik uw lieve brieven nog eens over die mij dan geheel bemoedigen en opbeuren.*

Nog lang niet iedereen was ervan overtuigd dat huwelijken uit liefde te verkiezen zijn boven verstandshuwelijken:

Ik heb een hevig verschil met Antje Diets gehad, en wel over de liefde. Sij beweerde dat een meisje dat door een huwelijk haar stand verminderde een sottin was, een huwelijk levert so veel kruijs en tegenspoeden op dat men alleen met het ruijmste vooruitsicht eraan moet beginnen. Ik zal nimmer hun een sottin noemen die alleen de liefde en niet het eigenbelang raadplegen, integendeel.

Hendrik is het op dit punt helemaal met haar eens en deelt haar gevoelens.

Geestig

Romantiek, dat is ook een lach naast de traan. In de reeds geciteerde passages zien we vooral Graadje vaak geestig uit de hoek komen. Nog een paar andere voorbeelden:

Gij prijst en vleit mij te veel, de liefde heeft u met blindheid geslagen, maar ja, op deze manier wens ik u toe om eeuwig blind te zijn.

Gij zeidet mij: ge moet u dat hoofdschudden afwennen. Dat ernstige gezicht staat u dockter erg goed, maar ik zal me toch maar minder meisjesachtig gaan gedragen, al zal ik dus minder dat ernstige gezicht zien.

Wat verhinderde u te komen? Als er een uitvlucht nodig was, sinds wanneer ontbreekt het een verstandig advocaat aan uitvluchten? Bemint gij mij minder dan ik u?

Hendrik gaat overigens niet al te prat op zijn status als advocaat, al wordt hij door Graadje vaak als 'dockter' aangesproken:

Heel goed dat ge belangrijke plichten voorrang gaf boven briefschrijven aan mij, zoals uw brief aan de advocaat Moorrees en aan Bennekom. Advocaten moeten immers vaak aangespoord worden om werk te maken van hun zaken, die ze graag erg lang laten liggen.

Het handschrift van Hendrik Engelen is zonder loupe soms moeilijk te lezen, maar Graadje lukte dat wel. De eerste regels van deze brief luiden als volgt: 'Wie zoude aan het verzoek van zulk een lief en engelagtig meisje niet voldoen? En ik, ik zoude daar in omtrend de vriendinne van mijn hart in gebreke blijven? Neen, dierbaarste, hoe bezet ik deze dag ook was, besloot ik echter, zoo dra mij uwe begeerte bekend wierd, dezelve op te volgen' (foto Menno Potjer)

Lectuur en romans

Een van haar kennissen die wel eens bij haar langs komt wordt door Graadje aangeduid als 'juffrouw Sentimenteel'. Graadje beschrijft haar in een brief aan haar vriend als volgt:

Omdat sij sig enkel met hersenschimmen besig houwt en op deese onvolmaakte wereld een gelukstaad begeert welke wij nooit erlangen kunnen, blijft sij steeds ontevreden tot solang dat sij niet meerder kan dan weenen en romans lezen, die haar een onnut en lastig schepsel in de samenleving en een beul van sig selve maken. Voor sulke meisjes moesten dunkt mij alle romans verboden worden (...). Doch hemel, het staad mij wel de sedenmeesteres uit te hangen die sig selve nog so veel te verbeteren heb, maar dat kan ik aan u overlaten!

Elders heet het: Sommige boeken immers *kunnen alleen op een mooie titel en fraai bandje roemen, maar ze mogen toch roman heten omdat alles erin onwaarschijnlijk is.*

Engelen deelt die visie: *Voor diergelijke vrouwen [als juffrouw Sentimenteel] is zekerlijk het lezen van romans ten uitersten nadelig, hoezeer ik deze tijdkorting aan anderen gerust durf aanprijzen, maar zij schetsen ons zulke deugden af waarvoor de mensch hier in dit tranendal niet vatbaar is.* [Door dit na te jagen, wordt men zeer ongelukkig]. *Het is hierom dat men veeltijds in de middelmatige en lagere stand meer vergenoegder, meer gelukkiger wezens ontmoet dan in de hoogsten stand.*

Echo van een pastoraal beeld: de tevreden ambachtsman en boer. Een visie die ons herinnert aan de dichtregel van de dichter Poot, die even eerder in de 18e eeuw leefde: hoe genoeglijk rolt het leven eens gerusten landman heen. Dat idee leefde sterk in die tijd, althans bij de welgestelde klassen; in het jaar 1788 verscheen ook *Het land in brieven* door de Arnhemse schrijfster Elisabeth M. Post, waarin zij nostalgisch terugblikt op haar jeugd in Amerongen.

Rijk en arm

Graadje maakte in die twee jaren 1789-1790 soms wel een feest mee, zoals de bruiloft van haar vriendin Keetje Beijerink, maar van die feesten rept zij in haar brieven niet. Wel van het feest toen de twee kinderen van de landmeter Wim Beijerink en zijn vrouw Boukje Dibbets de eerste steen mochten leggen van het nieuwe huis van hun ouders:

Welk een swierbol is mijn meisje, zult gij seggen, wanneer gij verneemt dat ik de sondagavond in een jongelui geselschap bij juffrouw Bongaards en de namiddag en avond van gister op het goed van de lantmeter seer vermakelijk heb doorgebracht. Twaalf heren en negen dames maakte de talrijke vergadering die het feest vierden uit, geen drie heren gingen nugter na huis. U zult wel weten dat meisjes bij sulk een vrolijke partij verschijdene onbeschofte soenen voor lief moeten nemen. Verbeeld u eens dat uw Graadje tussen een neef van Baas en de heer van Ranitz zat. [Word niet jaloers, wat denkt ge dat er gebeurde? De heren wilden mij tot mijn genoegen natuurlijk steeds zoenen]. *Holla mijn pen, doet de waarheid hulde, en seg dat de twee heren niets anders dan een afschijd kus vorderden. Ach, had gij er maar bij kunnen wesen, mijn vriendt, ik miste u erg. De maan scheen so helder op onze*

tafel die wij buijten geplaatst hadden, het windje verweegde slegts even de takken der boomen die ons overschaduwden, iedereen was vrolijk. Maar op eenmaal deed mij het beeld van een arme ellendige vrouw die in een naare hut naast het huijs krank lag, een koude rilling voelen. Zij lag op een wijnig stroo, het halve lighaam lam, de ogen blind, vier kinderen de ouwdste nog geen zes jaar en een doodbedroefde man stonden bij de kranke te weenen. Ik dijnsde terug, herstelde me egter en gaf een aalmoes. Ach mijn vriendt, waarom was ik ook niet rijk, dan had ik meer kunnen geven. Mijn verhaal aan het gezelschap perste hen ook een liefdegift af. [Ik zie het nog steeds voor me, kan het niet van me afzetten.] *Laten wij ons maar over onze welstand verheugen.*

Een andere keer vertelt zij over een ontmoeting met een vrouw uit Holland, die in Nijmegen trouwde met een jonge man zonder geld maar uit een ordentelijke familie. Hij moest ook zijn moeder en twee zusters onderhouden, maar leed veel tegenspoed. Deze man ging uit wanhoop naar zee en de vrouw lijdt nu gebrek met haar twee kinderen. *Ik stortte tranen met haar en voor het eerst in mijn leven wenschte ik rijk te wezen.*

Godsdienst

Engelen spreekt vaak met milde spotlust over predikanten. Hij moest niet veel hebben van *de zogenaamde fijne Voetianen die het lachen zelfs voor de grootste misdaad houden.* Hij was daarom lid van de Waalse kerk, hoewel daar ook de ernst vaak overheerst, in elk geval op die avond dat hij er de jaarrekening van de diaconie moest verantwoorden.

Het lakzegel van Hendrik van Engelen (foto Menno Potjer)

Terloopse opmerkingen duiden erop dat hij regelmatig naar de kerk ging en het jargon kende:

Maar eer ik verder gaa, zeggen de Eerwaardige Heeren als zij den nood der armen aan hunne gemeente aanbevelen zonder dat het hun een duit kost, eerst nog een gelukkige tijding. Op één van onze looten, mijn lieve Graadje, is een prijs gevallen![10]

Een andere keer toont hij zijn scepsis in het effect van al dat gepreek:

Uw maagpijn, ik wenschte wel dat gij die door het nalaten van die verderfelijke koffij en thee geheel verbande, dan dit is den dooven voorgepraat, het gaat mij hierin mede als onse vroome predikheeren die zig ter verbetering hunner gemeente heesch schreeuwen en op zijn best wel de ooren maar niet de harten hunner toehorers treffen. Toen de predikant Cassemajer van Groesbeek daarom met geweld en wel door een pistoolschoot zijne gemeente wilde bekeeren, mislukte die manier ook en daar ze hem in het verbeterhuis bragten zal ik die weg met u maar niet inslaan.[11]

Al spoedig na de oprichting van een vrijmetselaarsloge in Arnhem was Hendrik toegetreden. Graadje vindt de geheimzinnigheid van die orde maar een enge bedoening en vraagt hem om er wat over te vertellen, maar dat weigert hij vanwege zijn eed van geheimhouding, zij zou dan alle respect verliezen voor een man die zijn plechtige woord niet houden kan. Maar dat ze af en toe feest vieren met hun Nijmeegse broeders en daarvoor een paar militaire muzikanten inhuren, valt buiten die zwijgplicht, dus dat vertelt hij wel. Jammer genoeg kon Hendrik toen niet even langskomen in de Priemstraat.

Ook het volksgeloof komt een keer ter sprake in een van zijn brieven.

Mijn oppasser verhaalt mij dat zijne vrouw betoverd is. Zij heeft eene voortduurende pijn en haar hoofdkussen zit vol krantsen en roosen. De man, die goed Roomsch Catholijk is, wil haar naar een pastoor [in Huissen?] *brengen om dien boosen geest uit te drijven. Ik wees hem naar de geeste-*

lijkheid [in Arnhem], *maar hij zei mij dat dit hen verboden is op verbeurte van hun ambt. Welk een elendig land bewoonen wij dan, daar men wel de vrijheid laat om menschen te betoveren maar de onttovering niet wil gedogen!*

Hendrik besluit dit relaas met de verzuchting dat hij graag zou leren hoe men kan toveren, dan zou hij ervoor zorgen zijn meisje veel vaker te zien dan nu.

Graadje, met twee predikanten in de familie, is wat orthodoxer, al verzuimt zij regelmatig de middagpreek. Als in september 1790 het jongste kind van haar Arnhemse broer Gerrit Jan gestorven is, een baby van een paar maanden, enkele dagen na het overlijden van zijn moeder, Gerrit Jans tweede vrouw, schrijft Graadje:

[Ik heb het druk met] *het zorgen voor de rouw van mijn moeder, het kindje is overleden, dat ontroerde mij eerst, maar het is een gelukkig schepsel* [omdat het geen moeder meer had], *God weet beter dan wij wat tot het heil der stervelingen nodig is. Een vreemde opvoedster mist immers het moederhart.*

Die laatste opmerking is trouwens geheel in de geest van de Romantiek, die de moederliefde verheerlijkt en het uitbesteden aan beroepsminnen afwijst.

Ontspanning

Beide geliefden waren niet zo rijk dat zij het luxe leven van de *jeunesse dorée* konden leven. Hendrik werd vooral in beslag genomen door zijn werk en Graadje door de huishouding van haar moeder of van haar jongste zus Boukje. Ontspanning vonden beiden in hun al dan niet gezamenlijke wandelingen en uitstapjes, in kaartavonden (vooral Graadje) en in de sociëteit (Hendrik, onder andere

De Hulhuizer omdracht in de twintigste eeuw (Historische Kring Gente, www.historischekringgente.nl)

om te kolven) en schouwburgbezoek (vooral Hendrik, soms Graadje).[12]

Er waren verschillende soorten kaartspelen: hokken, kiewitten, jassen en harsten. Toen een gezelschap, op bezoek bij vriendin Keetje, zich een keer wat verveelde, stelde Graadje uiteindelijk maar voor te gaan kaarten. Iedereen wilde wel, alleen de aanstaande bruidegom van Keetje, Rijnhout, vond kaarten maar zottigheid. Hendrik vond dat echt een achterhaalde mening.

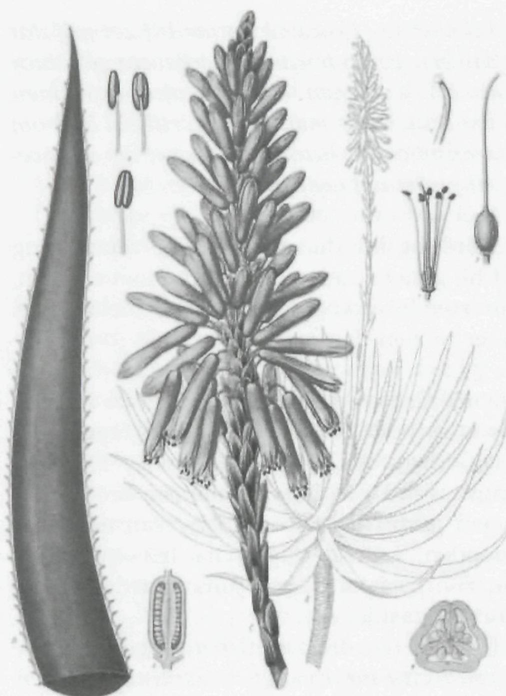
Een ander vloeke vrij die voortreffelijke uitvinding, laaten schijnheiligen die onder de ongeoorloofde vermaaken rangschikken, ik zal hen niet bijvallen maar deselve altijd aanmerken als een der nuttigste die wij aan het menselijk vernuft te danken hebben om ons vrolijk te maken.

Aan het organiseren van de uitstapjes naar nabijgelegen dorpen, meestal per koetskar en met meerdere mensen, wordt in de brieven veel aandacht besteed. Het was immers een gelegenheid elkaar weer eens te zien. Noemenswaardig is dat men een keer *de omdracht* (processie) in Hulhuizen ging bekijken en dat Graadje graag wilde weten wanneer de aloë in park Rozendaal bloeide, dan kon zij daar met haar moeder heen (en Hendrik even zien).[13ab] Ook de jaarlijkse vrijmarkt in Arnhem bood daartoe gelegenheid.

Hendrik schrijft geregeld over de toneelstukken en opera's die hij in Arnhem heeft gezien. Vaak werden deze opgevoerd door rondreizende hoogduitse gezelschappen. De Arnhemse kerkenraad heeft, anders dan de Amsterdamse, tegen schouwburgbezoek nooit geprotesteerd. Ander vermaak dat veelvuldig voorkwam in de betere kringen, muziek en dans, hebben deze twee geliefden niet beoefend, al had de stad Arnhem een muziek- en dansmeester in dienst.

Familie en vrienden

Graadje – en in haar voetspoor Hendrik – had veel contacten met haar zwagers Beijerink in Nijmegen en Cochius in Valburg en met haar zus Mieke in Arnhem. Zij schrijft er regelmatig over in haar brieven. Zij ging daar ook vaak op bezoek, alleen of met Hendrik.[14ab]

De Aloë plant komt van nature alleen in Afrika voor. Zij heeft een rozet van grote dikke vlezige bladeren. Het gelachtige sap dat zich in de dikke bladeren bevindt, kan gebruikt worden als eerste hulpmiddel bij brandwonden (en.wikipedia.org)

Iemand die ook geregeld langskwam in Nijmegen was Walraven van Ommeren. Hij had al jaren lang een zeer vriendschappelijke omgang met Jaantje Engelen, maar durfde haar nooit ten huwelijk te vragen en er ook niet over te spreken met Jaantjes moeder of met Hendrik. Alleen bij Graadje roerde hij het onderwerp wel eens aan. Toen hij het eindelijk aandurfde en er een datum van het huwelijk was vastgesteld, stierf moeder Lucretia Noot, vlak na het huwelijk van Hendrik en Graadje, en werd het huwelijk van Walraven en Jaantje weer een half jaar uitgesteld.

Hendrik schreef veel minder dan Graadje over zijn familie, en dan nog alleen over zijn moeder en over Jaantje. Over zijn vrienden spreekt hij zeer terloops, bijvoorbeeld dat hij Bekking in Huissen is gaan bezoeken, samen met Hultman en De Ruuk en hun vrouwen. Dit zijn allemaal bekende namen uit de kring der Patriotten. Hendrik schreef overigens

nooit iets over zijn patriotse sympathieën. Eén keer ontglipte hem per ongeluk de opmerking dat een bepaalde zaak *even onrechtvaardig zou zijn als die welke de Pruisen hier verdedigd hebben*, maar hij gaat daar verder niet op in. Misschien beschouwde hij politiek als een mannenzaak.

Besluit

De laatste brieven gaan, heel zakelijk, over de aanschaf van meubelen en dergelijke met het oog op het inrichten van hun huis in Arnhem. Op 10 november 1790 zijn zij getrouwd. Voor zover uit de latere briefwisseling is op te maken, is het een gelukkig huwelijk geweest. Graadje overleed in 1811, vrij jong, 43 jaar oud. Hendrik is niet meer hertrouwd, hij overleed vijftien jaar later.

De liefdesbrieven van dit paar bieden ons een blik op het gewone alledaagse leven van personen die (nog) geen publieke rol speelden. Ze zijn in zoverre uniek dat bijna alle egodocumenten die gepubliceerd zijn dagboeken of memorialen betreffen die door één persoon zijn geschreven. Alleen de brieven die het reeds gehuwde echtpaar Malherbe elkaar schreven in de periode 1782-1800 zijn ook een duo-document (alter-ego-document), maar zij ademen een andere sfeer: hij schreef vooral over het hof van de stadhouder, zij over haar kinderen. Echt verrassende nieuwe inzichten bieden onze liefdesbrieven niet, maar ze illustreren wel heel aardig de doorwerking van de Romantiek en een aanleg voor feminisme bij Graadje.

Noten

* met dank aan Adriaan Daniels, Emile Smit en Mieke van Veen-Liefrink.

1. Menno Potjer, 'De besognes van Gerarda Engelen (1765-1811)', in: *AHT* 33 (2013), 199-207.
2. Een solliciteur militair is een persoon die de kas van een legerafdeling beheert. Het beroep van zijn vader, ook Hendrik Engelen genaamd, is mij niet bekend.
3. Zie de parenteel inclusief geboorte- en sterfjaren van Hendriks en Gerarda's familie in 'De besognes', 203. Hierbij de volgende correctie: Petronella *5-1-1744, huwde slechts één keer, met de Nijmeegse postcommies L.W. de Fockert, in 1778, had dus geen tweede huwelijk. Zij werd begraven 1 october 1789 in de Stevenskerk. Dit (en ander) overlijden wordt niet vermeld in de bewaard gebleven brieven en zal dus op andere wijze bekend zijn gemaakt. (Terzijde: De Fockert was behoorlijk welgesteld, zie de Protocollen van bezwaar van Elden, Gelders Archief (hierna GldA), Oud-rechterlijk archief Overbetuwe, toegang 0193, inv.nr. 337, fol. 188-207, waar hij 14.600 gulden heeft uitgeleend aan Jan Bod. Hij was ook beleend met de Kinkelenburg te Bemmel). Een andere correctie: Graadje is gedoopt op 10 februari 1768, niet in 1765, zij was dus twaalf jaar jonger dan Hendrik (Doopboek 1767-1773, Regionaal Archief Nijmegen, Nederlands Hervormde Gemeente Nijmegen Stad en Land, toegang 280, inv.nr. 1169, f. 12).
4. Een andere mogelijkheid is dat het Jaantje was die dit uitstapje had georganiseerd, of liever haar vriend Walraven van Ommeren, die als landmeter veel contact had met zijn collega Beijerink in Nijmegen.
5. Hendrik stuurde later onder andere een horloge en regelmatig romans. Graadje stuurde zelf gebreide kousen en kousenbanden, manchetten, een trommel met beschuit en voor Hendriks moeder kabeljauw. Opvallend is dat men elkaar in die tijd vaker voedsel stuurde. Zo zond ds. Buschman uit Elden aan zijn zwager ds. Schelkes in Oostzaan in 1809 aardappels en selderij en ontving hij van hem komijnekaas en een zakje gort (GldA, Archief kerk van Elden, toegang 2190, inv.nr 16).
6. Engelman is een lokale Nijmeegse dichter, die zowel Graadje als Hendrik wel eens gesproken hadden en een halve zot vonden.
7. Willem Lodewijk Krieger was slechts vijftien maanden predikant in Nijmegen, september 1784-december 1785. Hij ging daarna naar Utrecht. In Raalte was Graadjes broer Simon predikant, ze zal daar op bezoek geweest zijn.
8. Opvallend, die aandacht voor spelfouten. Graadje excuseert er zich ook een keer voor. Er waren immers nog geen officieel vastgelegde spellingvoorschriften, dat kwam pas in 1804 (Siegenbeek). Wel waren daar in die tijd al voorstellen voor gedaan, door o.a. prof. Adriaan Kluit (1775), maar men had alle vrijheid daarvan af te wijken, spelfouten bestonden dus eigenlijk niet. Men kon wel 'pennefouten' maken – wat een mooi woord is dat –, waarmee verschrijvingen worden aangeduid, bijvoorbeeld dat men zes huizen schrijft als men acht huizen bedoelt.
9. Christiaan F. Gellert (1715-1769), Duits predikant,

werd vooral bekend door zijn fabels op rijm (1748) die sterk beïnvloed waren door La Fontaine.

10. Bij de 'houtloterij' won Hendrik een theetafel en Graadje een tabakskistje. Bij de zilverloterij, hoofdprijs een zilveren kandelaar, wonnen beiden niets. Deze loten hadden zij gekocht bij de jood Aarts in Nijmegen. Ook in Arnhem was de loterijverkoop in handen van joden.

11. Ds. Petrus de Cassamajor was al predikant in Heumen en Malden toen hij in 1781 de zeer kleine gemeente Groesbeek erbij kreeg. Daar kreeg hij bijna meteen ruzie met de kerkmeester, die al vanaf 1774 geweigerd had zijn jaarrekeningen te verantwoorden. Wanneer precies het vermelde incident plaatsvond en wanneer dominee De Cassamajor naar een 'verbeterhuis' werd gebracht, viel niet te achterhalen. Vanaf 1784 was hij absent op de halfjaarlijkse classisvergaderingen, maar pas in april 1787 verklaarde de classis dat hij geen boetes voor zijn absentie hoefde te betalen 'om gewigtige redenen'. We weten nu dus wat die redenen inhielden. Zijn vrouw vroeg daarop aan de classis of hij met emeritaat (pensioen) mocht. Dat ging niet door, want in april 1788 verscheen hij weer als vanouds op de classis, 'geheel hersteld' en deed daar ook gewoon zijn werk. (GldA, Archief classis Nijmegen, toegang 0344, inv.nr. 10).

12. Engelen noemt de volgende vijf toneelstukken met naam en toenaam: Hamlet, De Herschapen Wijven of De Duivel is Los, Michiel Adr. de Ruiter, De Tedere Vrouw en Magnetismus (een satire op de magnetiseur Mesmer). Dan drie opera's: De Deserteur, Semire en Azor en De IJverzucht op de Proef. Ook woonde hij nog een optreden bij van de goochelaar Pinette.

13[a] De Hulhuizer Omdracht in het katholieke deel van Gendt, op de derde zondag na Pinksteren, werd oogluikend toegelaten vanaf 1640 en officieel vanaf 1795 en vanaf 1822. Zij heeft bestaan tot 1967 (www.plaatsengids.nl/hulhuizen).

13[b] De bloeiende aloë in park Rozendaal bij Arnhem was een fenomeen dat ook anderen wel tot uitstapjes verleidde, zoals J.C. Bloemroder in september 1748. Zie M.R. Potjer, '"Driftige menschen" in verzet tegen het gezag in Arnhem, 1747-1750. Een verkenning van oppositievorming rond het midden van de achttiende eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 100 (2009), 179-206, aldaar 190.

14[a] Een merkwaardige gewoonte van Graadje (niet van Hendrik) is om personen vaak niet met hun naam maar met hun beroep aan te duiden. Zelfs haar vriend Hendrik spreekt ze zelden aan met zijn naam 'lieve Hendrik' maar vaak als 'beste dockter'. Zo spreekt ze ook over 'de apotheker', 'de klerk' en 'de landmeter' als ze het heeft over Pieter Beijerink (1751-1791), Leonard Beijerink (1758-1833) en Wim Beijerink. Met 'landmeter' kan ze echter misschien soms ook Wims jongste broer Frederik (1766-1838) bedoeld hebben, die later hoofdingenieur bij waterstaat zou worden. Aansluitend bij deze bezoeken waren de contacten met andere leden van de familie Beijerink, zoals hun schoonzoon Te Boven. Een complete stamboom van de familie Beijerink is te vinden onder http://www.catjaenpeter.nl/stamboom%20familie%20beijerinck/stamboom%20familie%20beijerinck.htm.

14[b] Ook met de schoonvader van haar Valburgse zus, dominee Cochius, 'de oude dominee', had Graadje regelmatig contact. Zijn zoon Gerrit Jan werd door Graadje en Hendrik nooit met zijn beroep 'boer' aangeduid, was hij dat wel? Hij bezat in elk geval voldoende grond in het dorp om landerijen aan Jacobus van den Bosch te verpachten. Hierdoor veronderstelt Frits Hoogveld dat hij zelf ook boer geweest moet zijn. Zie F. Hoogveld (red.), *Heb ik late griffele... Aantekeningen betreffende het landbouwbedrijf van twee generaties landlieden in de Betuwe 1776-1836*, Elst 2013, vii en 27-28.

De retoriek van de plooierijen

De pennenstrijd van en tegen de Arnhemse Nieuwe Plooi

Pieter Roos

Nadat stadhouder Willem III in 1702 was overleden, werden in veel Gelderse steden de door hem aangestelde regenten (de Oude Plooi) vervangen door andere (de Nieuwe Plooi). Ook in Arnhem is dat gebeurd. Een van hun wapenfeiten was dat zij een expeditie tegen Wageningen ondernamen, om daar de Nieuwe Plooi ook door te zetten. Deze expeditie vormde voor Holland aanleiding om in te grijpen, waarbij ook andere motieven een rol speelden, zoals de achtergebleven inning van belastinggelden. Het betekende het einde van de regeerperiode van de Arnhemse Nieuwe Plooi, van wie de burgemeesters Valenus Swaen, Willem Adriaen Bouwensch en Derk Reinier van Bassenn het meest bekend zijn. Door deze afgezette regenten werd de strijd wel voortgezet, maar nu op papier. Tegenover de *Wettige Verdediginge* van Bouwensch en Van Bassenn en een brief van Swaen aan raadpensionaris Anthonie Heinsius stond een fel en anoniem pamflet gericht tegen de regering van de Arnhemse Nieuwe Plooi. Wat bij deze geschriften opvalt, was dat zij gebruikmaakten van dezelfde overtuigingstechnieken, maar inhoudelijk verschillende argumenten aanhaalden om ofwel zichzelf te verdedigen ofwel de andere partij te beschadigen. Aan de hand van de casus van de Arnhemse plooierijen en de expeditie naar Wageningen in het bijzonder zullen deze overeenkomsten en verschillen inzichtelijk gemaakt worden.

De expeditie

Gewapend met geweren, drie kleine kanonnen, het nodige kruit en lood waren ongeveer driehonderd mannen van de Arnhemse vrijwillige compagnieën op 11 oktober 1707 te voet vanuit Arnhem vertrokken. Nadat bij 'den wiltgraeff', nabij Heelsum, een pauze van ruim een uur werd gehouden, waarin het geweer gecontroleerd, het kanon geladen, en het kruit en lood verdeeld werd, trok men verder naar Wageningen.[1] Toen de stoet deze stad tot op korte afstand was genaderd, kwam de Wageningse stadssecretaris naar de Arnhemmers toe en drukte hen op het hart om geen geweld te gebruiken.[2] Tevergeefs, want niet lang daarna werden

Via de Bergpoort verschaften de Arnhemmers zich toegang tot Wageningen tijdens de expeditie van 1707. Pentekening van Jacobus Stellingwerf , ca. 1710-1727 (Gelders Archief, Topografisch-historische Atlas Gelderland, nr. 1551 - GM 09878)

de vijf leden van de Wageningse magistraat, die uit de stad waren gekomen om met de Arnhemmers in gesprek te treden, gevangen genomen en – naar eigen zeggen – door de modder gesleept. Een aantal van hen raakte hierbij gewond.[3] Nadat de Arnhemmers tot aan de stadspoort waren opgerukt, werd er op hen geschoten, waarop de compagnieën reageerden met het lossen van enkele kanonsschoten. Dit bleek voldoende om de poort te openen, waarop de compagnieën de stad konden binnentrekken en de gevangen genomen magistraten naar het stadhuis overbrachten.[4] Hierbij werden her en der ruiten ingegooid en andere vernielingen aangericht.

De directe aanleiding voor deze tocht was dat tijdens de vergadering van het Kwartier van Veluwe van 3 en 4 oktober de Wageningse afgevaardigden Arnhemse plannen in de weg hadden gestaan. Tijdens deze vergadering trachtte Arnhem de kleinere steden over te halen hun stem te geven aan de benoeming van onder meer de Arnhemse burgemeester Swaen tot raadsheer van het Hof van Gelre. Deze en andere voorstellen werden door de kleinere Veluwse steden, waaronder Wageningen, en een deel van de Ridderschap tegengehouden. Deze kwestie was voor Arnhem een halszaak en dus zond deze stad een commissie naar de kleinere steden van het kwartier om zodoende voldoende stemmen te winnen. In Wageningen onderhandelde deze commissie op 10 oktober achter de rug van de magistraat om met de gemeente. De stadsregering kwam met een tegenzet door in een vergadering van de gilden en schutterijen de gemeenslieden af te zetten.[5] Daarop vertrok één van de afgezette gemeenslieden, Jan Aelders, naar Arnhem om hulp in te roepen. De stad ging hier op in, mede door een even daarvoor gemaakte afspraak tussen de Veluwse steden om elkaar (militair) bij te staan.[6]

De hoofdrolspelers

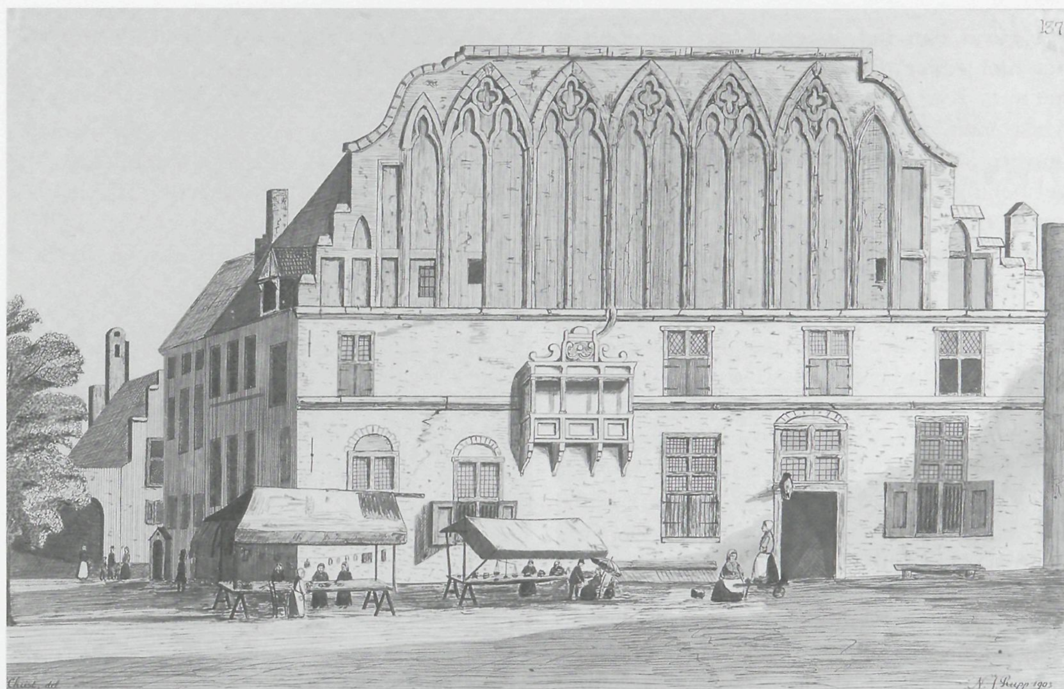
Willem Adriaen Bouwensch werd in 1678 geboren in Huissen en ging in 1698 rechten studeren in Utrecht, waar hij vier jaar later promoveerde. In 1702 werd Bouwensch burger van de stad Arnhem.[7] Aan dit burgerschap waren twee belangrijke vereisten verbonden. Burgers moesten permanent in de stad gevestigd zijn en behoren tot de gereformeerde religie. Deze burgers kregen na het afleggen van hun eed toegang tot het lidmaatschap van seculiere stedelijke instellingen, zoals de raad en de gildes.[8] Deze privileges kwamen ook Derk Reinier van Bassenn en Valenus Swaen toe. Van Bassenn is geboren in 1678 in Amsterdam en had zich op 18 september 1696 ingeschreven als rechtenstudent in Leiden.[9]

Valenus Swaen werd geboren in 1651[10] en studeerde in 1674 af aan de universiteit van Harderwijk, alwaar hij promoveerde. Hij werkte rond 1700 als advocaat in Nijmegen en vertrok later naar Arnhem, waar hij als advocaat bij het Hof van Gelre en Zutphen was ingeschreven.[11] In het register van de bij het Hof toegelaten advocaten komt begin achttiende eeuw nogmaals een Valenus Swaen voor, die in 1709 gepromoveerd was aan de Universiteit van Utrecht. Het is echter niet aannemelijk dat het hier om dezelfde persoon gaat.[12]

Zowel Van Bassenn als Bouwensch hebben na hun afzetting en veroordeling Arnhem permanent moeten verlaten. Bouwensch, ter dood veroordeeld, vluchtte naar Rhenen, waar hij waarschijnlijk in 1722 overleed.[13] Van Bassenn vestigde zich in Tiel, trouwde met Johanna van Wyhe tot Echteld met wie hij twee dochters[14] kreeg, waarvan één het leven zou schenken aan Joan Derk van der Capellen tot den Pol.[15] Hij stierf in 1751.

De Arnhemse vrijwillige compagnieën

De oprichting van vrijwillige compagnieën was binnen de Arnhemse plooierijen een van de grote twistpunten geweest tussen de stadsregering van de Nieuwe Plooi enerzijds en de Oude Plooi met steun van de Ridderschap anderzijds. In 1704 werd de eerste opgericht, bestaande uit vrijgezelle mannen en met burgemeester Bouwensch als aanvoerder. Deze compagnie trad een aantal keer handelend op in het kwartier, en nam daarbij onder meer een edelman uit Elburg gevangen. Dit viel bij de Ridderschap dusdanig in verkeerde aarde dat zij zelf milities ging recruteren. Deze handeling werd door

Tot aan de sloop in 1840 was het oude stadhuis hét centrum van de Arnhemse politiek en een belangrijk toneel in de machtsstrijd ten tijde van de plooierijen. Pentekening van J.F. Christ, kopie door J.F. Rupp , 1903. (Gelders Archief, Topografisch-historische Atlas van het voormalig Gemeentearchief Arnhem, nr. 1553-24)

de Staten van Veluwe onwettig verklaard. Dit weerhield de Ridderschap er niet van om leden voor haar milities te blijven werven. Het conflict ging zelfs zover dat twee edelen, Johan van Arnhem, heer van Rosendael en landdrost van de Veluwe, en Casijn van der Hell, tijdens een kerkdienst in Velp uit de kerk werden gehaald en in Arnhem gevangen werden gezet. Een andere reactie van de Arnhemse magistraat volgde in 1705, toen er een tweede compagnie werd opgericht, ditmaal bestaande uit getrouwde mannen, onder leiding van burgemeester Van Bassenn. Deze oprichting geschiedde juist in een tijd waarin stemmen opgingen om de compagnie onder leiding van Bouwensch af te schaffen.[16]

De expeditie van de vrijwillige compagnieën naar Wageningen op 11 oktober 1707 leverde veel ergernis op binnen de Staten van Gelderland. Op de Landdag, die op dat moment bijeen was, werd meteen de vrijlating van de Wageningse magistraten geëist, maar het zou nog tot 19 oktober duren voordat dit daadwerkelijk gebeurde. De druk op de Arnhemse Nieuwe Plooi werd verder opgevoerd door op 5 november 1707 een oude wens in vervulling te laten gaan: de afschaffing van de vrijwillige compagnieën. Daarnaast zorgde ook het bericht van de Staten-Generaal dat er troepen naar Arnhem gezonden zouden worden voor veel onrust.[17] Uiteindelijk resulteerden al deze gebeurtenissen in de afzetting van onder anderen Swaen, Bouwensch en Van Bassenn. Vanwege hun prominente rol in de expeditie naar Wageningen werden Bouwensch en Van Bassenn door het Hof van Gelre zwaar gestraft, met respectievelijk een doodvonnis bij verstek en een levenslange verbanning uit Gelderland.[18]

Pamfletten

Twee van de drie in de inleiding genoemde geschriften betroffen pamfletten. Hoewel er een grote verscheidenheid aan pamfletten bestaat, kan men toch een aantal vaste kenmerken daarvan onderscheiden. In de eerste plaats is een pamflet een gedrukt werk. In

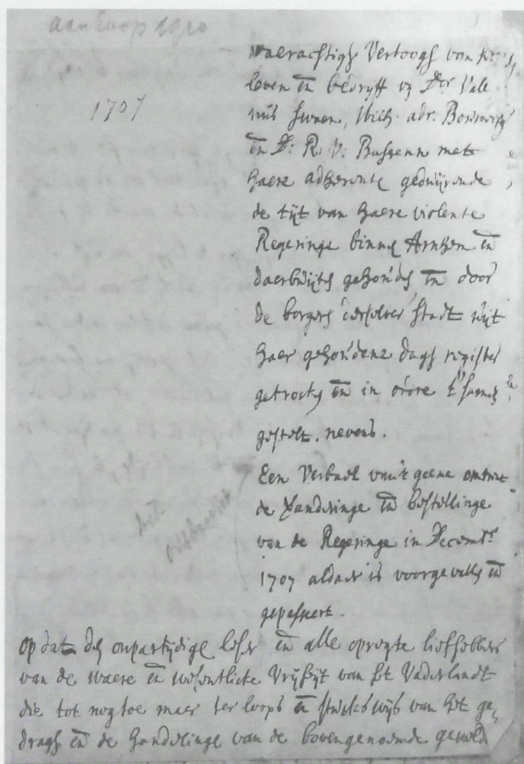
het geval van het *Waerachtigh Vertoogh* is het niet zeker dat dit ook gedrukt is, maar het was zeer zeker wel de bedoeling. Daarnaast hebben pamfletten een bescheiden omvang. Wat betreft de vorm is de bladspiegel belangrijk, alsmede de vele typografische kenmerken van de tekst, zoals namen in kapitalen of gecursiveerde tekst.[19] Een pamflet had soms de taak om mensen te informeren, maar vooral moest een pamflet mensen beïnvloeden.[20] De tekst moet dus kort en bondig zijn en de aandacht van de lezer vasthouden door een aantal trucs toe te passen.

Allereerst moest er een soort verstandhouding met het geadresseerde publiek worden gecreëerd. Hiervoor werden vaak drie aspecten van de klassieke retorica, *attentum* (aandacht van het publiek trekken), *benevolum* (het publiek welwillend stemmen) en *docilem* (het publiek leergierig maken) aangewend. Daarvoor werden technieken gebruikt die een sterk persuasief karakter hadden, zoals het versterken van het eigen imago, de aanprijzing van de eigen zaak en, niet onbelangrijk, het blameren en laken van de tegenpartij.[21] In het hoofdbestanddeel van het pamflet stond vervolgens het betogende deel centraal. Ook hier werden diverse retorische technieken gebruikt, zoals *anticipatie* en *amplificatie*. Bij *anticipatie* speelt de auteur in op de actualiteit van het heden door voorbeelden uit de geschiedenis te halen, door middel van een analogie of door 'historische' inzichten.

Bij *amplificatie* is er sprake van versterking door uitvergroting. Hierbij stond wederom het zwartmaken van de tegenstander centraal, wat meestal neerkwam op schelden en lasteren.[22] Een derde manier om de lezers te beïnvloeden was het gebruiken van het autoriteitsargument, dat vaak gecombineerd werd met analogieargumenten.[23] De autoriteiten die werden aangehaald konden onder meer God en de Bijbel zijn of bijvoorbeeld autoriteiten uit de filosofie en theologie.[24]

De bronnen: de *Wettige Verdediginge* en het *Waerachtigh Vertoogh*

Na hun veroordeling schreven Bouwensch en Van Bassenn hun *Wettige Verdediginge*, die

1707

Waerachtigh Vertoogh van het
leven en bedrijff van d'Heer Vale-
rius Swaen, Wilh. Adr. Bouwensch
en D: R: v: Bassenn met
haere adherente gedurende
de tijt van haere violente
Regeringe binnen Arnhem en
daerbuijten gehouden en door
de borgers derselver stadt uijt
haer gehoudene dagh registers
getrocken en in ordre t'samen
gestelt. nevens
Een Verhael van 't geene omtrent
de handelinge en bestellinge
van de Regeringe in Decemb:
1707 aldaer is voorgevallen en
gepasseert.

Op dat de onpartijdige leser en alle opregte liefhebbers
van de waere en wesentlicke Vrijheit van het Vaderlandt
die tot nog toe meer ter loops en stuckswijs van het ge-
dragh en de handelinge van de bovengenoemde geweld

De eerste pagina van het anonieme Waerachtigh Vertoogh, waarin de tegenstanders van de Nieuwe Plooi zich richtten op het 'leven ende bedrijff' van Swaen, Bouwensch en Van Bassenn (Gelders Archief, 0508 Handschriften Rijksarchief in Gelderland, inv.nr. 216)

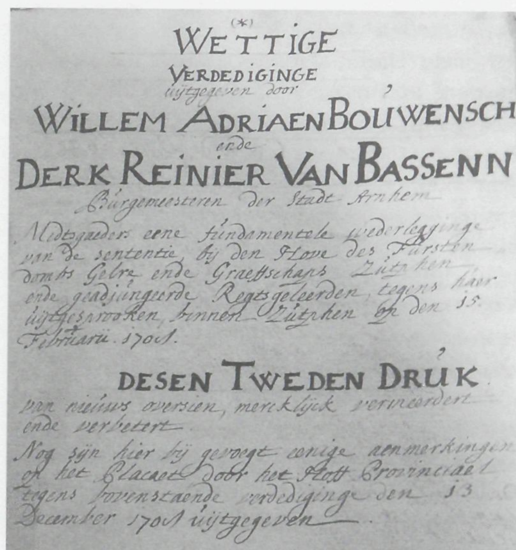
een half jaar na de uitspraak van het Hof in druk verscheen. De eerste versie werd door de nieuwe machthebbers verboden, maar dit weerhield Bouwensch en Van Bassenn er niet van een tweede, veel uitgebreidere, versie te schrijven, die 'mercklijck vermeerdert ende verbetert' was.[25] Tegenover dit geschrift staat het *Waerachtigh Vertoogh*, een anoniem document, waarin de regering van Swaen, Bouwensch en Van Bassenn werd aangevallen.

Beide pamfletten openden met een poging om een band te creëren met het beoogde lezerspubliek. De manier waarop dit gebeurde verschilde echter. Bouwensch en Van Bassenn openden met 'aan den leeser', terwijl het *Waerachtigh Vertoogh* volstaat met veel warmere benaderingen zoals 'de onpartijdige leser en alle opregte liefhebbers van de waere

ende wesentlijcke Vrijheijt', 'de beminde leser' en de 'liefhebber van de waere vrijheijt'.[26] Mogelijk hebben Bouwensch en Van Bassenn enerzijds en de anonieme auteur anderzijds een andere doelgroep voor ogen gehad bij het schrijven van hun werk. De meer afstandelijke benadering van Bouwensch en Van Bassenn lijkt op een minder breed en minder algemeen, en mogelijk meer geschoold publiek gericht te zijn dan het *Waerachtigh Vertoogh.*

In lijn met de reeds aangehaalde pamflettheorie stond het imago in beide geschriften centraal, maar uiteraard met een tegengestelde invulling. Bouwensch en Van Bassenn probeerden hun eigen imago te versterken, omdat 'de goede naam en faam selfs boven het leven te agten is' en aan te geven dat deze geschonden was.[27] In hun *Wettige Verdedi-ginge* stonden hierbij denkers uit de Oudheid centraal, zoals Tacitus: 'Een goede naem is het voornaemste dat men onvermoeijt moet soeken, want door het veragten van een goeden naem, worden alle deugden veragt', en Cicero: 'dat het aen een geschikt, ende wel opgevoedt man eijgen is in een goedt gerugt bij sijne ouders, bij sijne vrienden, en bij alle eerlijke luijden te willen staen.'[28] Het *Waerachtigh Vertoogh* wilde juist dat imago van Bouwensch, Van Bassen én ook van Swaen zoveel mogelijk besmeuren, zij het zonder klassieke auteurs te citeren: 'onder de soete naem van voorstand der vrijheijd ende het gemeijne best de mensche maer te bedriege [ende] te misleijden (...) ende een absolute meesterschap over de andere medelede van de regeringe met het supprimeren ende weghneme van alle subordinatie ende het verbanne van de justitie, sonder welcke geen land, Republijck, off Volck kan bestaen.'[29]

In beide geschiften stond de religieuze dimensie centraal. Volgens het Waerachtig Vertoogh zou de Nieuwe Plooi 'geene de minste reflexie' hebben gemaakt op 'eenigh hoger gesagh ende authoriteijt van de state deser provintie, ende geen andere overmagt over off boven haer kennende, soo sij seijden, als Godt alleen', maar zij waagden wel 'considerabele lede van de Regeringe, buijten de stadts jurisdictie, onder den godsdiensten uijt de kerck te haele.'[30] Bouwensch en Van

(*)
WETTIGE
VERDEDIGINGE
uijtgegeven door
WILLEM ADRIAEN BOUWENSCH
ende
DERK REINIER VAN BASSENN
Burgemeesteren der Stadt Arnhem
Midtsgaeders eene fundamentele wederlegginge van de sententie by den Hove des Fürstendoms Gelre ende Graefschaps Zutphen ende geadjungeerde Regtsgeleerden tegens haar uijtgesprooken binnen Zutphen op den 15 Februarii 1701.
DESEN TWEDEN DRUK
van nieuws oversien, merckelijck vermeerdert ende verbetert
Nog sijn hier bij gevoegt eenige aenmerkingen op het Placaet door het Hoff Provinciael tegens bovenstaende verdedigingen den 13 December 1701 uijtgegeven.

Titelpagina van de tweede uitgave van de Wettige Verdediginge van Bouwensch en Van Bassenn (Gelders Archief, 0508 Handschriften Gemeente Arnhem, inv.nr. 82)

Bassenn haalden onder meer het bijbelboek Prediker aan om het declaratoir van de rechterste bekritiseren: 'Want dikwijls wordt onder de Sonne gesien dat de Godloosheidt de gerightbanken bekleedt, ende dat sij sit in de plaetse des Gerigts.'[31]

Als we dan specifiek naar de expeditie naar Wageningen kijken, dan valt op dat Bouwensch en Van Bassenn probeerden aan te tonen dat deze expeditie legitiem was en dat hun tegenstanders het gebruikte geweld afschilderden als bewijs van de verderfelijke politiek van de Nieuwe Plooi. Beiden passen hierbij nog een andere tactiek toe, namelijk een verwijzing naar de geschiedenis. Bouwensch en Van Bassenn rechtvaardigen hun expeditie door te wijzen naar het voorbeeld van Duitse steden, die ook van oudsher buiten hun schependommen optraden. Arnhem had dat recht ook. Dat bleek onder meer uit 'de geallegeerde deductie der Regten en Privilegien der vrije Stad Arnhem van het jaar 1703 (...) Waer mede over een stemmen de exempelen in dese, ende in de voorgaende euwen, voorgevallen.' Na een 'krijg' in 1704 tussen enkele leden van de Ridderschap en de stad Arnhem enerzijds en de andere Ve-

luwse steden anderzijds had het provinciale hof of de 'Heren staeten van de Provincie sig voor off na oijt daer mede bemoeijt; off aen ijmant van de Ridderschap, off van de Steden, offte der selver leden, eenige actie daer over hebben doen maeken'. Dit recht was tevens terug te vinden in 'sekere extracten van de Stadts Rekeningen' uit de jaren 1455, 1456, 1494 en 1498.

In het *Waerachtigh Vertoogh* werd het geweld met een verwijzing naar de Unie van Utrecht (1578) ter discussie gesteld. De auteur vroeg zich af hoe het mogelijk was dat steden van 'eene ende deselve societeijt (...) malkanders op soodaene feijtelicke ende vijandelicke wijse hebbe gehavent als dese fameuse entrepreneurs aen de stadt van Wageningen hebbe gedaen.' Nog een andere analogie hanteerde de auteur toen hij Bouwensch, Van Bassenn en Swaen betichtte van eerzucht. Het inruilen van het algemeen belang voor het particuliere zou, gezien de geschiedenis, het einde van republieken betekenen, zoals de Lacedemonische.[32] Tegen dit verwijt verdedigden Bouwensch en Van Bassenn zich weer door te stellen dat alles in goed overleg was gegaan, onder verwijzing naar God en de geschiedenis, zoals in de belofte van Bouwensch om de compagnie 'niet te sullen onder de waepenen te trekken als na voorgaende consent des burgemeesters in der tijdt: ende alle ordres en bevelen soo niet tegens Godts woordt en deser Stadts Regten strijdig sijn (...)'.[33]

De bronnen: brief Valenus Swaen aan Anthonie Heinsius

Hoewel de brief van oud-burgemeester Swaen aan raadpensionaris Heinsius geen pamflet is, hanteerde Swaen daarin wel veel van de overtuigingstechnieken die voor pamfletten gebruikelijk waren. Swaen stuurde in januari 1708 zijn brief naar raadpensionaris Heinsius vanuit Utrecht, met de bedoeling om zijn naam te zuiveren en op die manier in de toekomst nog een rol van betekenis te kunnen spelen in de Arnhemse politiek, waartoe hij later nog een poging zou wagen.[34] Dat hij bij Heinsius appelleerde is geen toeval. De raadpensionaris was het enige permanente lid van de Staten van Holland, pensionaris van de Staten, het enige permanente lid van de vergadering van Gecommiteerde Raden (dagelijks bestuur van de provincie), leider en woordvoerder van de Hollandse afvaardiging in de Staten-Generaal en maakte deel uit van diverse commissies.[35] Hij was, kortom, de centrale figuur in de politieke arena van de Republiek.

Raadpensionaris mr. Anthonie Heinsius (1641-1720). Kopergravure van L.A. Claessens, naar een schilderij van G. van den Eekhout (afkomstig uit A. Algra en H. Algra, Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden, deel 2, 8e druk; Franeker 1978, 85; gedigitaliseerd op www.dbnl.org)

Swaen probeerde vooral zijn eigen imago te versterken en zichzelf vrij te pleiten van

betrokkenheid bij de expeditie naar Wageningen, hij was toen afwezig. Dit deed hij onder meer door een persoonlijke band te creëren met de raadpensionaris. Enerzijds haalde Swaen zijn eerdere persoonlijke ontmoetingen met Heinsius aan:

> *Weledele Gestrengen Heer, Tsedert dat ik de eere hebbe gehadt U W.Ed.Gestr. in Den Hage te spreeken en bij monde te verseekeren dat ik volkomen onschuldigh ben geweest in en omtrent de expeditie en het voorgevallenen op den 11 octob. des voorledene jaers tot Wageninge en dat alle 'tselve bij mijn absentie is geresolveert geworden (...).*[36]

Anderzijds refereerde hij aan zijn prestaties uit het verleden, in het bijzonder de afvaardiging van een Haagse commissie naar Arnhem in 1704. Deze commissie werd naar Gelre gezonden om de problemen op te lossen rond de stilgevallen belastinginning, nadat men de macht van de jonkers op dit gebied had getracht in te perken:

> *U Weled. Gestr. Sal sigh ook gelieven te erinneren wat faciliteyt ick hebben toegebracht, wanneer die vijff heeren wegens Haer Ed. Gr. Mo. tot Arnhem waren gesonden om het acommodement tusschen de heeren van den Ridderschap en de steeden van Veluwen te maeken. Uit welken allen sonnenklaer moet blijken dat ick noit iets anders beooght off gesocht hebbe als de rust en vreede in onse provintie herstelt en geconserveert te sien.*[37]

Ook trachtte Swaen, wat Bouwensch en Van Bassenn ook hadden gedaan, de legitimiteit van het vonnis van het Hof in twijfel te trekken. Swaen voerde aan dat het Hof 'geen de minste jurisdictie toecomt over de borgeren en ingesetenen der stadt Arnhem, veel min over de leeden van de regeringe, off over hetgeene dat in hetselve collegie in 't delibereren off voteren mochte komen voor te vallen (...).'[38] Bovendien noemde hij de rechters die hem na de tocht naar Wageningen hadden aangeklaagd 'notoir incompetent'.[39] Tevens beriep Swaen zich op de geschiedenis door de bijzondere rechtspositie van Arnhem aan te halen en dat het Hof geen zeggenschap had over de stad Arnhem. Deze speciale rechten van de stad bleven volgens Swaen ook na de middeleeuwen gewaarborgd door de aansluiting bij de Unie van Utrecht, zoals in artikel 1 van dit verbond te lezen viel. Swaen werd overigens vrijgesproken, wegens een gebrek aan bewijs.[40]

Conclusie

De pamfletten van Bouwensch en Van Bassenn, hun tegenstander, en de brief van Swaen betekenden een voortzetting van de machtsstrijd na de afzetting van de Arnhemse Nieuwe Plooi. Het imago stond hierbij centraal. Door diverse tactieken, zoals het beroepen op autoriteiten uit de theologie en filosofie en het gebruiken van de geschiedenis, konden de afgezette Nieuwe Plooiers voornamelijk de positie van het Hof van Gelre bekritiseren. De geschiedenis en de rol van religie speelde in het *Waerachtigh Vertoogh* eveneens een rol, maar dit pamflet speelde veel meer in op het gevoel van de lezer, waarbij het blameren van de afgezette regering en het creëren van een vertrouwensband centraal stond. Dit laatste was in de meer juridisch georiënteerde *Wettige Verdediginge* veel minder aan de orde. De Wageningse expeditie betekende uiteindelijk dus het einde van de politieke macht van de Arnhemse Nieuwe Plooi, maar niet dat de (politieke) strijd daarmee definitief helemaal afgelopen was.

Noten

1. W.A Bouwensch en D.R. van Bassenn, 'Verbael van 't gepasseerde op den 11 en 12 October 1707, raekende de expeditie naer Wageningen, met de redenen daerby gevoegt, waerom deselve is ondernomen', in: S.P. Haak, 'De plooierijen, in het bijzonder in het Kwartier van Veluwe', in: *Bijdragen en Medeedelingen Gelre* 9 (1908), 70-208, aldaar 204-205.
2. A.H. Wertheim-Gijse Weenink, *Democratische bewegingen in Gelderland, 1672-1795*, Amsterdam 1973, 76.
3. B. Kernkamp, 'Een Gouden Eeuw of toch niet? Wageningen in de achttiende eeuw', in: idem, K. Gast, L. Klep (red.), *Geschiedenis van Wageningen*, Wageningen 2013, 150-177, aldaar 156-157.

4. Haak, 'De plooierijen', 162-163; Wertheim-Gijse Weenink, *Democratiche bewegingen*, 76.
5. H.L. Driessen, 'De plooierijen te Wageningen', in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 44 (1941), 65-76, aldaar 75-76; Haak, 'De plooierijen', 159-161; Wertheim-Gijse Weenink, *Democratische bewegingen*, 74-75.
6. A.H. Wertheim-Gijse Weenink, 'Een kwarteeuw burgerverzet in beide Nederlanden (1698-1719). Voorspel van de "democratische revoluties"', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984), 408-435, aldaar 413.
7. W.M.C. Regt, 'Bouwensch (Mr. Willem Adriaan)', in: P.J. Blok, K.H. Kossmann, P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, deel 7, Rotterdam/Leiden/Den Haag 1927, 192-193, aldaar 193. Zie *Website Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis*, 18 april 2014, http://www.inghist.nl/ retroboeken/ nnbw/.
8. A. van Dixhoorn, '"Voorstanden van de vrije wetten". Burgerbewegingen in Arnhem en de Republiek tussen 1702 en 1707', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25 (1999), 25-54, aldaar 27.
9. *Website Genealogie Online*, 18 april 2014, http://www.genealogieonline.nl/west-europese-adel/I1073846050.php; J.S. van Veen, 'Bassen (Dirk Reinier van)', in: Blok, Molhuysen (red.), *NNBW*, deel 1, Leiden 1912, 239.
10. A.J. Veenendaal jr. (ed.), *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720*, deel 19, *2 oktober 1718 - 22 juli 1720*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 247, 's-Gravenhage 2001, 878.
11. *Website Vox Familiae*, 6 maart 2014, http://wahoud.blogspot.nl/2012/09/diefstal-van-akten-voor-het-goede.html. Zie ook F. Keverling Buisman, '*Album advocatorum Curiae ducatus Gelriae et comitatis Zutphaniae*. Register van bij het Hof van Gelre en Zutphen toegelaten advocaten, 1610-1811', *Website Gelders Archief*, http://www.geldersarchief.nl, inventaris 0124: Hof van Gelre en Zutphen, inleiding, bijlage 6.2.2, s.v. 'Swaen, Valenus' (1674).
12. Keverling Buisman, '*Album advocatorum*', bijlage 6.2.3, s.v. 'Swaen, Valenus' (1709).
13. Regt, 'Bouwensch', 193.
14. In het *NNBW* wordt ook nog melding gemaakt van een zoon. Zie: Van Veen, 'Bassen', 239.
15. P. van Wissing, 'Capellen tot den Pol, Joan Derk van der', *Biografisch Woordenboek van Nederland: 1780-1830*. Zie *Website Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis*, 18 april 2014, http://resources.huygens. knaw.nl/ bwn1780-1830.
16. Wertheim-Gijse Weenink, *Democratische bewegingen*, 56, 70.
17. Wertheim-Gijse Weenink, *Democratische bewegingen*, 76-77, 79.
18. *Sententien by den Hove des furstendoms Gelre, en graeffschaps Zutphen, en geadjungeerde onpartydige rechtsgeleerden gewesen tegens dor. Wilh. Adriaen Brouwens, en Derk Reynier van Bassenn., dor. Johan Swaen junior, Derk Comans, Evert Comans, Johan Sandijck en Everhard Breukers, Gysbert van Yssem, Godert Adriaen van Yssem, en Jan Aelders*, Arnhem 1708.
19. M. Meijer Drees, 'Pamfletten: een inleiding', in: idem, J. de Kruif, J. Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum 2006, 3-28, aldaar 10.
20. C.E. Harline, *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the Early Dutch Republic*, Dordrecht/Boston/Lancaster 1987, 3; Meijer Drees, 'Pamfletten: een inleiding', 11.
21. Meijer Drees, 'Pamfletten: een inleiding', 11-12.
22. Meijer Drees, 'Pamfletten: een inleiding', 13; H. de Jong, *De traditie en het verlichte denken. Politieke theorie, de burger en het publieke debat in de Republiek (1650-1704)*, diss. Universiteit Utrecht 2012, 78. Zie *Website Universiteitsbibliotheek Utrecht*, igitur, http://dspace. library.uu.nl/handle/1874/242207.
23. Meijer Drees, 'Pamfletten: een inleiding', 14.
24. De Jong, *Traditie en het verlichte denken*, 78.
25. Gelders Archief (hierna: GldA), Handschriften Gemeente Arnhem (hierna: HGA), bloknr. 1519, inv.nr. 82.

26. GldA, Handschriften Rijksarchief in Gelderland (hierna: HRG), bloknr. 0508, inv.nr. 216, p. 1, 13, 18. In het originele document ontbreekt paginanummering, de hier gebruikte verwijzingen zijn daarom zelf toegevoegd, om toekomstig naslagwerk te vergemakkelijken.
27. *Wettige Verdediginge (...)*, [Arnhem] 1708, *The Early Modern Pamphlets Online (TEMPO)*, pamfletnr. 15705, 2; GldA, HGA, inv.nr. 82, fol. 1v.
28. GldA, HGA, inv.nr. 82, fol. 1r.
29. GldA, HRG. inv.nr. 216, p. 2.
30. GldA, HRG, inv.nr. 216, p. 4.
31. GldA, HGA, inv.nr. 82, f. 1v.
32. GldA, HRG, inv.nr. 216, p. 14, 20.
33. *Wettige Verdediginge, TEMPO*, pamfletnr. 15705, 34; GldA, HGA, inv.nr. 82, f. 64r., 66r.-67v.
34. P. van Wissing, 'Stad op drift: politiek tussen 1700 en 1815', in: F. Keverling Buisman, I. Jacobs (red.), *Arnhem tussen 1700 en 1900*, Utrecht 2009, 54-91, aldaar, 62.
35. Veenendaal jr. (ed.), *De briefwisseling*, deel 1, *19 maart – 31 december 1702*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 158, 's-Gravenhage 1976, XXVI.
36. Brief Valenus Swaen aan Anthonie Heinsius, 24 januari 1708, in: Veenendaal jr. (ed.), *De briefwisseling*, deel 8, 1 januari – 30 september 1708, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 204, 's-Gravenhage 1976, 42.
37. Brief van Swaen aan Heinsius, 24 januari 1708, in: Veenendaal jr. (ed.), *De briefwisseling*, deel 8, 44.
38. Brief van Swaen aan Heinsius, 24 januari 1708, in: Veenendaal jr. (ed.), *De briefwisseling*, deel 8, 42.
39. Brief van Swaen aan Heinsius, 24 januari 1708, in: Veenendaal jr. (ed.), *De briefwisseling*, deel 8, 43.
40. *Sententien by den Hove des furstendoms Gelre, en graefschaps Zutphen [...] tegens [...] Wilh. Adriaen Bouwens [...] en Jan Aelders, TEMPO*, pamfletnr. 15703, 15-02-1708, 5; Haak, *De plooierijen*, 168.

Nieuws van het Gelders Archief

Elio Pelzers

Het Gelders Archief publiceert in ieder nummer korte nieuwsberichten en mededelingen over zijn werkzaamheden. Wat gaat er gebeuren of wat is er in de afgelopen maanden gebeurd?

Genealogie voor iedereen op genealogiedag
HCC!genealogie en het Gelders Archief organiseren op zaterdag 18 oktober 2014 een open dag en de (inmiddels negende) HCC!genealogiedag, waar iedereen welkom is om al zijn vragen te stellen over stamboomonderzoek.

Softwaremakers presenteren hun genealogische computerprogramma's en internetvaardige genealogen helpen startende stamboomonderzoekers graag op weg. Bovendien is de HCC!genealogiedag dé gelegenheid om met collega-genealogen ervaringen en gegevens uit te wisselen.

Op de informatiemarkt treft u een rijk en gevarieerd aanbod van leveranciers van genealogische producten, vertegenwoordigers van genealogische organisaties en een helpdesk. Verder draaien er films, zijn er lezingen over het thema 'Vriend en vijand' – het thema van de Maand van de Geschiedenis – en vinden er rondleidingen plaats in het nieuwe archiefgebouw.

Vanaf 10.00 uur is het publiek welkom. Om 10.15 uur openen Fred van Kan, directeur van het Gelders Archief, en Cees Heystek, voorzitter HCC!genealogie, officieel de dag. 's Morgens en 's middags zijn er telkens twee lezingen. De hele dag door tot de sluiting om 16.00 uur is er de informatiemarkt.

Gift voor digitalisering hertogelijk archief
De Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven schenkt het Gelders Archief € 50.000 voor het digitaliseren van het hertogelijk archief. Met dit bedrag kan het Gelders Archief een stevig begin maken met het scannen en klaarmaken voor internet van dit belangrijke archief.

Jonkheer Anthony Henrik Martens van Sevenhoven (1880-1952) was onder andere rijksarchivaris in de provincie Gelderland. Met hart en ziel wijdde hij zich aan de inventarisatie van onder meer het hertogelijk archief. Door de Slag om Arnhem in 1944 ging helaas een groot deel van zijn werk verloren. Hij liet een deel van zijn vermogen na aan het door hem opgerichte fonds, dat werk op het gebied van archivistiek, cultuurhistorie en geschiedbeoefening in Gelderland financieel steunt.

Het Gelders Archief streeft er naar om in het najaar 2014 het projectplan klaar te hebben en wil in 2015 met het digitaliseringsproject starten. Vermoedelijk duurt het project enkele jaren.

Waarom is het hertogelijk archief zo belangrijk voor de geschiedenis van Gelderland?
De graven en hertogen van Gelre zijn min of meer te beschouwen als voorgangers van het huidige provinciale bestuur van Gelderland. Hun gebied was echter wel veel groter dan het huidige Gelderland. Ook delen van aangrenzend Duitsland en Limburg (het zogenaamde Overkwartier) behoorden er toe. Het hertogdom, dat in 1543 door Karel V bij het Habsburgse Rijk werd getrokken, was in de middeleeuwen een schakel van betekenis tussen het westelijk deel van de Lage Landen en het 'Duitse' achterland.

Gelders Archief
Westervoortsedijk 67-D
6827 AT Arnhem
T 026-3521600
E info@geldersarchief.nl
I www.geldersarchief.nl
Twitter: twitter.com/geldersarchief. Ook op Facebook.
Geopend: dinsdag – donderdag 10.00-17.00,
iedere tweede zaterdag van de maand 9.00 – 17.00.

Hertog Karel van Gelre, uitsnede van een 19e-eeuwse tekening van Alexander Ver Huell (Gelders Archief, Beeldbank, nr. 2039-3996)

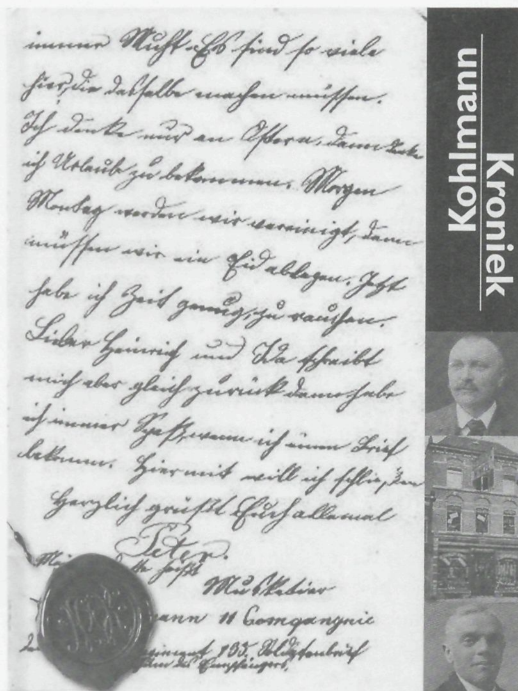
Gesignaleerd

W. Kohlmann-Scholte en S. Kohlmann, *Kohlmann Kroniek. Het verhaal van een Arnhemse familie*, [Arnhem:] Uitgegeven in eigen beheer, 2012. 253 blz.

In het proefschrift van Ton Duffhuess, *Generaties en patronen* (Baarn 1991), dat handelt over de katholieke elite in Arnhem, worden de Kohlmannen nauwelijks genoemd. Toch liet ook deze familie haar sporen na in onze stad, zoals duidelijk blijkt in de onlangs verschenen *Kohlmann Kroniek*. Dit boek vertelt over de eerste en tweede generatie Kohlmann in Nederland. Het is een losjes gestructureerd familieboek, onder andere gebaseerd op de familiekrant die van 1992-2007 verscheen. Om de familiegeschiedenis te bewaren voor het nageslacht hebben een aantal nazaten dit boek samengesteld. Er is veel aandacht voor foto's, brieven en anekdotes. Het laatste hoofdstuk bevat een aantal herinneringen van de derde generatie aan hun ouders.

Heinrich Wilhelm Kohlmann (17-01-1863 – 22-01-1940) en Peter Kohlmann (29-06-1873 – 3-02-1948) zijn geboren in een mijnwerkersgezin te Byfang, Duitsland. In 1882 komt de oudste van de twee broers zijn geluk beproeven in Nederland, iets dat voor Duitse arbeiders in die tijd niet ongebruikelijk was. Na eerst kort in Bergh, Zeddam en Amsterdam gewoond te hebben, vestigt hij zich met zijn vrouw Ida Smith in Arnhem. De eerste jaren waren moeizaam, maar Heinrich Wilhelm hield zich steeds bezig met handel. Hij importeerde spullen uit Duitsland, Polen en Tsjechië en vestigde zijn eigen winkels om deze te verkopen. Eerst onder de naam Goedkope Winkel, later Haweko; soms in eigen beheer met filiaalmanagers of als franchise. In Arnhem in de Hommelsestraat was de eerste winkel, maar er zijn er vele geweest verspreid over het hele land.

In 1897 komt ook zijn broer Peter met zijn vrouw Anna Kohlmann naar Arnhem. Heinrich Wilhelm en Ida Smith, en na haar overlijden zijn tweede vrouw Johanna Wijbenga, bleven kinderloos. Peter en Anna kregen 16 kinderen. Van deze tweede generatie waren

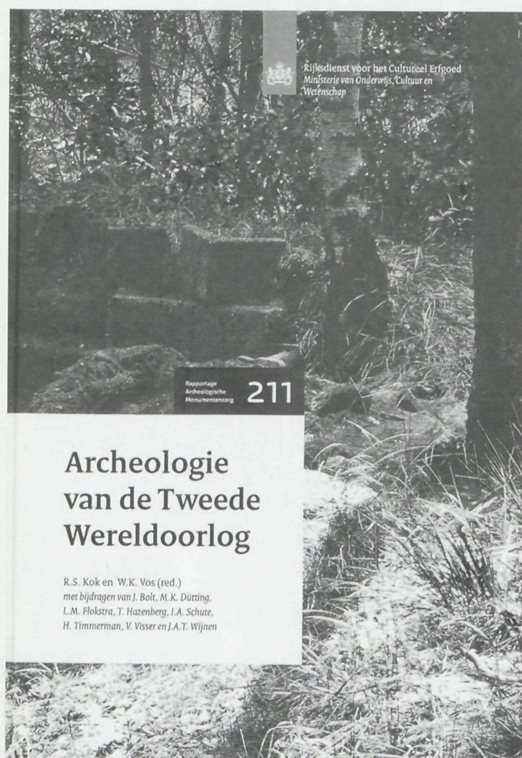
het vooral Heinrich, Peter en Johan die zich opwerkten als opvolgers. De crisisjaren in de jaren dertig waren moeilijk, maar het waren de oorlogsjaren die zorgden voor grootste materiële verliezen. Ook de dood van Heinrich Wilhelm en Peter, respectievelijk in 1940 en 1948, betekende dat er geld aan de handelsonderneming onttrokken moest worden om de testamenten uit te kunnen voeren. De nauwe betrekkingen met Duitsland betekende eveneens verlies, vanwege het wegvallen van leveranciers en uitstaande leningen. In de naoorlogse tijd was er bovendien minder ruimte voor handelsondernemingen, omdat veel winkeliers rechtstreeks of via inkoopcombinaties bij de fabrieken inkochten. In 1964 is de Firma Kohlmann opgeheven. Johan Kohlmann ging verder met de nieuw opgerichte Handelsmaatschappij Kohlmann Arnhem NV, maar deze is na korte tijd verkocht aan de familie Jonkers in Gouda.

Het boek is chronologisch ingedeeld, met in het eerste hoofdstuk de herkomst uit Duitsland, de aankomst in Nederland en de opzet van de eerste winkels. Hoofdstuk 2 gaat over de uitbouw van de handelsonderneming, hoofdstuk 3 over de crisisjaren,

hoofdstuk 4 over de oorlogsjaren en hoofdstuk 5 over de jaren na de oorlog. Hoofdstuk 6 bevat de geschiedenis van de Goedkope Winkel in Amersfoort, eveneens gerund door een Kohlmann, die langer heeft voortbestaan dan de handelsonderneming zelf. Vooraan in het boek is de stamboom opgenomen, geen overbodige luxe, omdat er met de grote katholieke gezinnen vele namen genoemd worden. Het boek eindigt met een lijst van alle adressen waar Heinrich Wilhelm en Peter Kohlmann in Nederland hebben gewoond.

Het aardige van het boek is dat het een inkijkje geeft in hoe het er bij deze twee generaties aan toe ging. De zaken gingen voor de wind, maar kenden ook hun beslommeringen, zoals heibel met leveranciers en filiaalmanagers, brand, wanbeleid, etc. De familie heeft zich opgewerkt tot de hoge middenklasse, maar bleef streng katholiek. De nakomelingen waaierden uit over de omgeving van Arnhem of verder, maar familie bleef belangrijk, bijvoorbeeld bij het samen musiceren, de Sinterklaasvieringen en de evacuatie. De Kohlmann Stichting en het door hen gebouwde verzorgingshuis Huize Kohlmann bij de Walburgkerk maken dat Kohlmann tastbaar blijft in de Arnhemse geschiedenis.

Lyke Bosma

R.S. Kok en W.K. Vos (red.) *Archeologie van de Tweede Wereldoorlog*, m.m.v. J. Bolt, M.K. Dütting, L.M. Flokstra, T. Hazenberg, I.A. Schutte, H. Timmerman, V. Visser en J.A.T. Wijnen, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 211, Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013. 155 blz. ISBN: 9789057992063. Prijs: € 44,95.

De Tweede Wereldoorlog krijgt, zeker in onze omgeving, veel aandacht. Er is een ware zondvloed aan literatuur en ander materiaal over de ingrijpende gebeurtenissen in dit deel van onze geschiedenis. De laatste jaren komt daar ook nog eens de aandacht van de archeologen voor dit tijdvak bij.

De aanleiding voor het onderzoek waaruit dit rapport is voortgekomen is de problematiek van een terrein van Het Geldersch Landschap aan de Koningsweg in Arnhem. Dit terrein, waar in de oorlog Duits luchtafweergeschut heeft gestaan ter bescherming van het vliegveld Deelen, wordt op dit ogenblik regelmatig bezocht door zogenaamde metaaldetectiezoekers. Dit zijn een soort stropers, maar dan niet van dieren maar van historische relicten. Er blijkt namelijk een levendige handel in zogenaamde 'militaria' te bestaan. Het gevolg van deze illegale activiteiten is dat de context en samenhang van vondsten uit de oorlog wordt vernietigd en de kennis van de historische locatie daardoor verloren gaat.

Het initiatief om dit gebied in kaart te brengen voordat het te laat is, kwam echter niet goed van de grond. Na contacten met de provincie en met de gemeenten in het gebied bleken er veel vragen te zijn van overheden en terreinbeheerders over hoe om te gaan met restanten uit de Tweede Wereldoorlog.

Deze vragen zijn ingebracht in een meer algemeen project over de toepassing van archeologisch onderzoek naar terreinen die in de oorlog van belang zijn geweest. Het terrein aan de Koningsweg is daarbij gebruikt voor

een uitgebreide proefstudie. Het gaat daarbij vooral om een bureaustudie (met vooral een vergelijking van luchtfoto's uit de oorlog). Bij deze bureaustudie is ook uitgebreid gebruik gemaakt van de kennis van Hans Timmerman, medewerker van het Erfgoedcentrum/Gelderland Bibliotheek en specialist op het gebied van de Duitse troepen rond Arnhem en met name het Duitse luchtafweergeschut. Vervolgens is deze kennis door een veldonderzoek getoetst aan de praktijk. Ondanks het feit dat er niet of nauwelijks is gegraven, wordt met dit veldonderzoek en met de gevonden voorwerpen een goed beeld gegeven van deze 'zware batterij' die in de oorlog de zuidzijde van het vliegveld Deelen moest verdedigen. Het geschut is waarschijnlijk nog door de Duitsers zelf ontmanteld en de bebouwing is na de oorlog gesloopt en het terrein bebost. Desondanks blijken er nog voldoende structuren in het terrein zichtbaar te zijn om een adequaat beeld te krijgen wat zich hier in de oorlog heeft afgespeeld.

Omdat er in dit geval geen of onvoldoende kennis is op grond van de literatuur en de archieven heeft de archeologie hier dus zeker haar meerwaarde bewezen. Met een beperkt bodemonderzoek zou deze kennis misschien nog verder kunnen worden verdiept. Ook zou het mooi zijn als de resultaten aan het grote publiek zouden kunnen worden getoond, want de aandacht voor dit soort relicten is groot. De terreinbeheerder is daar echter huiverig voor en vreest terecht voor nieuwe illegale opgravingen. Het zou al veel helpen als het publiek en de oorlogsmusea zouden weigeren voortaan nog militaria te kopen, zeker als men kan vermoeden dat het gaat om illegaal opgegraven voorwerpen.

Slotsom: qua taalgebruik is het rapport voer voor specialisten, maar voor de Arnhemmer die geïnteresseerd is in de oorlog is het inhoudelijk niettemin boeiende materie.

René Nijhof

Over de auteurs

Mr. drs. Stef Ketelaar (1975) is jurist en historicus. Hij werkt als advocaat in Arnhem. Bij geen van de beschreven gevallen/personen is hij als advocaat betrokken geweest.

Dr. J.A.E. Kuys (1952) is senioronderzoeker en universitair docent bij de leerstoelgroep Oude en Middeleeuwse Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen. Verder is hij o.a. redacteur van het *Biografisch Woordenboek Gelderland,* de *Bijdragen en Mededelingen Gelre* en *Ex Tempore/Verleden Tijdschrift.*

Pieter Roos is masterstudent binnen de master Actuele Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij heeft eerder een studie journalistiek (Hogeschool Utrecht) en een bachelor geschiedenis (Universiteit Utrecht) afgerond.

De overige auteurs zijn in recente afleveringen van dit tijdschrift aan u voorgesteld.

aHt arnhems Historisch tijdschrift

Arnhems
Historisch
Genootschap
Prodesse
Conamur

DECEMBER 2014

aHt arnhems Historisch tijdschrift

Informatie
Internet: www.prodesse.nl
e-mail: prodesseconamur@gmail.com
telefoon: 055 - 505 06 00

Secretariaat
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Ledenadministratie
t.a.v. Wim Verheggen,
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Druk
Presikhaaf Bedrijven
HPC drukkerij BV

Jaargang 34, nr. 4

Arnhems Historisch Tijdschrift
Tijdschrift van de vereniging "Arnhems Historisch Genootschap onder de zinspreuk 'Prodesse Conamur' van 1792" over onderwerpen op het gebied van de geschiedenis van de stad Arnhem.

ISSN 1879-5242

Redactie

- Verschijnt de laatste maand van ieder kwartaal.
- Losse verkoop AHT: € 7,00.
- Kopij dient naar de hoofdredacteur te worden gestuurd
- De richtlijnen voor auteurs zijn te raadplegen op internet: www.prodesse.nl/AHT
- De in een artikel verkondigde mening is voor rekening van de auteur en kan derhalve los staan van de mening van bestuur of redactie
- Het overnemen van artikelen is toegestaan met bronvermelding en na toestemming van redactie en auteur.

Bestuur

- Het periodiek wordt gratis toegezonden aan de leden van de vereniging. Per gezin (één adres) wordt slechts één exemplaar toegezonden.
- Het lidmaatschap van de vereniging bedraagt € 25,00 per jaar voor een individueel lidmaatschap en € 30,00 voor een gezinslidmaatschap. Het lidmaatschap kan op elk moment ingaan. Opzeggingen dienen vóór 1 december schriftelijk te geschieden.
- Contributie kan overgemaakt worden op bankrekeningnummer 88 44 35 t.n.v. Prodesse Conamur, Arnhem.

Arnhems Historisch Genootschap
Prodesse Conamur

Inhoudsopgave

Digitalisering en rechthebbenden
Het Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur is van plan haar verenigingstijdschriften *Arnhem de Genoeglijkste* en, vanaf 2010, *Arnhems Historisch Tijdschrift* zonder commercieel oogmerk te digitaliseren en toegankelijk te maken via een website. Prodesse gaat daarvoor een samenwerking aan met Bibliotheek Arnhem.
Rechthebbenden worden bij deze opgeroepen zich te melden indien er bezwaar bestaat tegen het online plaatsen van hun bijdragen en/of aangeleverd beeldmateriaal. U kunt hiervoor contact opnemen met de hoofdredacteur van *AHT*.

Omslag: Het nieuwe huis Lichtenbeek, mogelijk gezien vanuit of van nabij de koepel aan de overzijde van de Amsterdamseweg. Detail van de afbeelding in het artikel van Jan Holwerda over de Vijverberg op p.183.

Selfkicker op het dak

'Arnhemse foto's van Nederlands meest experimentele dichter'

Ingrid D. Jacobs

Omdat de foto van Johnny van Doorn (1944-1991) op het dak van zijn ouderlijk huis al enige tijd in de heldengalerij in het cultuurgebouw Rozet in Arnhem hangt, is het interessant iets over de context van deze en twee andere 'onbekende' Van Doorn-foto's te zeggen. De drie in dit artikel afgedrukte foto's zijn gemaakt door fotograaf Rutger ten Broeke. Ten Broeke is generatiegenoot van Johnny van Doorn, en meer dan dat, hij was met hem bevriend en klasgenoot op het Thorbeckelyceum.

Johnny van Doorn voor het Arnhemse station, ca. 1961 (foto: Rutger ten Broeke)

Rutger ten Broeke (Arnhem 1944) is net als Johnny van Doorn aan het eind van de oorlog geboren. Herinneringen aan de evacuatie en het opgroeien in het naoorlogse verwoeste Arnhem leidden tot zijn eerste belangrijke foto's. Zo fotografeerde hij schoolvriend Johnny van Doorn 'vliegend' op het dak van diens ouderlijk huis. Ten Broeke ging fotografie studeren aan de Rietveld Academie en werd docent aan de Filmacademie in Amsterdam en de Kunstacademie AKI in Enschede. Zijn eigen werk was voor hem minstens zo belangrijk. Dat vrije werk, analoog en zwartwit, wordt (inter)nationaal geëxposeerd. De vroege foto's van Johnny van Doorn lijken voorlopers van zijn latere zwart-wit portretfotografie.

Op het Stationsplein

De fotograaf en de dichter kenden elkaar van het Thorbeckelyceum, waar ze een bank deelden. De school was op 17 september 1944, net als het naastgelegen Café Royal, zwaar getroffen door het geallieerde bombardement dat de Operatie Market Garden inluidde. Bedoeld was de Duitse afweer te breken door onder meer de Willemskazerne en de Saksen Weimarkazerne te bombarderen. Op de in 1955 in Thorbeckelyceum omgedoopte en gerestaureerde school aan

het Willemsplein troffen Johnny van Doorn en Rutger ten Broeke elkaar eind jaren vijftig.

Johnny van Doorn was vastbesloten dichter te worden, maar ook zijn talenten als 'Stem' waren al tot Arnhem doorgedrongen. 'Op zijn twaalfde jaar was hij zich al sterk bewust van het fluïdum dat van hem uitging wanneer hij voor een zaal met mensen stond,' aldus een journalist in de *Arnhemse Courant*. Op het Thorbecke won hij voordrachtwedstrijden. Een titel van zo'n voordracht was 'Kauw je kalm', en ging over de geneugten en voordelen van het kauwen van kauwgom, wat op het Thorbecke niet mocht. Met een enorme omhaal van woorden en eindigend in een spraakwaterval, beargumenteerde Van Doorn de levensreddende eigenschappen van de kauwgom.

In september 1961 verliet Van Doorn het Thorbecke om naar de Lorentz HBS te gaan. Daar beëindigde hij in 1962 zijn schoolcarrière en doorbrak de 'vicieuze Arnhemse cirkel' om zich in het 'milieu van de happening te begeven'.

De foto op het Stationsplein dateert van de nadagen van zijn Arnhemse schooltijd. Zo, lopend door de stad, kenden zijn toenmalige vrienden hem. 'Hé Te Broeke', riep Johnny als groet aan Rutger, die hem in 1961 met zijn Leica IIIc fotografeerde – de camera die de aankomend fotograaf met een 'krantenwijk' verdiend had, en waarvan zijn vader het bedrag aanvulde tot honderd gulden. Het negatief en de enige goede afdruk van de foto zijn verdwenen; er resteert alleen nog deze vage reproductie.

De foto is genomen in de richting van het Willemsplein, met door de oorlog gehavende panden op de achtergrond. Station en stationsplein werden bij de bevrijdingsgevechten in het voorjaar van 1945 vrijwel volledig verwoest. Op 14 april 1945 was het station in Engelse handen en na de bevrijding werd het gebied nieuw ingericht. Decennialang wachtten Arnhemmers op de perrons van de trolleybussen voor het station. Johnny loopt op een van die perrons, in een kenmerkende houding en outfit: met het sigaretje nonchalant in de hand, in een corduroy jasje, met zonnebril en continu orerend. De Volkswagen en de DKW achter hem bevestigen het tijdsbeeld. Zeer waarschijnlijk was hij op weg naar Picar of naar Biffi, de jongerenafdeling van Hotel Restaurant Carnegie.

Op het dak van het ouderlijk huis aan de St. Peterlaan nr. 8, voorjaar 1965 (foto: RKD, Rutger ten Broeke)

Anty-poetry lied op het dak

Johnny van Doorn ging in 1962 van school en trok naar Amsterdam. Toch was hij nog veel in Arnhem en gebruikte het ouderlijk (post)adres St. Peterlaan 8 geregeld. Rutger ten Broeke herinnert zich hoe hij Johnny bezocht op zijn kamer aan de St. Peterlaan. Johnny's moeder bracht thee naar boven maar Johnny schonk haar geen aandacht. Hij had een visioen waarin hij vloog, hoog boven de daken van de stad over Sonsbeek en Zypendaal. Samen gingen ze het platte dak op en Ten Broeke fotografeerde de dichter met de fladderende panden van zijn regenjas tussen schoorstenen en antennes.

Van Doorn stond aan het begin van zijn loopbaan als dichter en had foto's nodig om op te sturen aan literaire tijdschriften als *Randstad en Podium*. De negatieven van de vliegfoto's zijn helaas verloren gegaan. In de fotocollectie van het RKD vond ik de foto van Van Doorn op het dak van zijn ouderlijk huis. Het is een foto die met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid gemaakt is door Ten Broeke, en uit dezelfde serie stamt als de vliegfoto's. (De foto is begin 2013 door de fotograaf geëcht.) Ten Broeke legde hun samenzijn op het dak vast met zijn eerste spiegelreflexcamera, een Asahi Pentax S1a. Op de achtergrond zijn de torens van de Lutherse Kerk aan de Spoorwegstraat en de Martinuskerk aan de Steenstraat te zien.

De *Arnhemse Courant* van 10 april 1965 wijdde een groot artikel aan Van Doorn met als titel: 'Johnny the Selfkicker (20): "Ik ben een exhibitionist"'. Bij de tekst staan twee foto's: een portret en een variatie op de dakfoto, waar Van Doorn met enige fantasie in vliegpose te herkennen is. Deze foto stamt uit dezelfde serie als de hier geplaatste (zelfde kleding, zelfde licht), waarmee de dakfoto's te dateren zijn op voorjaar 1965, vóór 10 april 1965.

In het artikel in de *Arnhemse Courant*, dat noch een auteur, noch een fotograaf vermeldt, gaat het over happenings, antitheater en gedichten. De antwoorden van Johnny zijn voor huidige begrippen vrij onbegrijpelijk. Maar het is de tijd van Fluxus, Zero en antipoëzie. Het onbegrijpelijke was een reactie op de 'burgerlijke kunst', waar ook Johnny niets van moest hebben. Begrijpelijkheid was ongeveer het laatste waar hij naar op zoek was. Het ging hem om verwarring te stichten, agressie op te roepen en patriarchale standpunten te ontmaskeren. De onbekende journalist legde de Arnhemmers uit wat het fenomeen happening inhield. 'Een van de grootste troeven op dit gebied is de 20-jarige Arnhemmer John van Doorn. Gezeten op het dak van zijn ouderlijke woning aan de St. Peterlaan vertelt deze curieuze verschijning vliegensvlug en in vloeiende bewoordingen over zijn Amsterdamse lotgevallen.' Johnny van Doorn geloofde overigens niet meer in het woord happening, 'beter was anti-theater'. Hij happende zelf inmiddels niet meer, maar hield zich vooral bezig met de enscenering van de happening, en richtte daartoe een happening-organisatie op: de Potart Co. Potart Co. maakte gebruik van acrobaten, jongleurs, pantomimespelers, free jazzmusici en technici voor licht, geluid en film.

Volgens Simon Vinkenoog was Van Doorn de meest experimentele dichter van Nederland – zelf noemde hij zich anti-poetry dichter. Vier gedichten per avond schreef hij in die tijd, naar eigen zeggen, en die zouden verschijnen in de literaire tijdschriften *Podium*, *Randstad* en *In ratio*.

Van Doorn debuteerde in 1963 in het literaire tijdschrift *Podium* (jrg. 17, nr. 1). Hij stuurde de redactie (die bestond uit Remco Campert, Gust Gils en J. Vrijman) een brief waarin hij benadrukte dat 'hij zichzelf in een positie van financiële nood gedwongen zag vier verzen te sturen [...] Aan U geef ik dan de primeur de nog niet eerder verschenen en achter de rug van de misselijkmakende publiciteit verborgen gehouden verzen in te zien.' In januari 1965 richtte hij zich vanuit Arnhem wederom in een brief aan de redactie over zijn verzen 'vol van post-sexualiteit, ontbinding, sickjoke-objects, isolatie etc. etc.' De redactie diende te bedenken dat ze waren gecreëerd door 'de Big Voice of Arnhem, meester van de Chaos'. In dit nummer (jrg. 19, nr. 2) werden 'Ingrediënten 5/6/64', 'Laboratoriumscène 98' en 'Coma(hapering)coma' geplaatst. De verzen die hij in de *Arnhemse Courant* reeds aankondigde, verschenen in 1965, in jrg. 19, nr. 4. Het zijn gedichten met de veelzeggende titels: 'ME', '2', 'Marchamfetaminesunday', 'Meiherdenkingen 65 (I)' en 'O what a party'. Al deze gedichten zijn later opgenomen in *Verzamelde gedichten* (1994).

Het literair tijdschrift *Randstad* (nr. 10) publiceerde een gesprek tussen Simon Vinkenoog en Van Doorn, 'Tussen destructie en devotie'. Het gesprek had op 1 september 1964 's middags plaats, en Johnny verscheen in 'een kamgaren broek, corduroy jasje, zwarte suède schoenen', als op de foto, 'met zijn baardje, blozend gezicht en Nero krullen'. Het gesprek is 'crazy', totaal onsa-

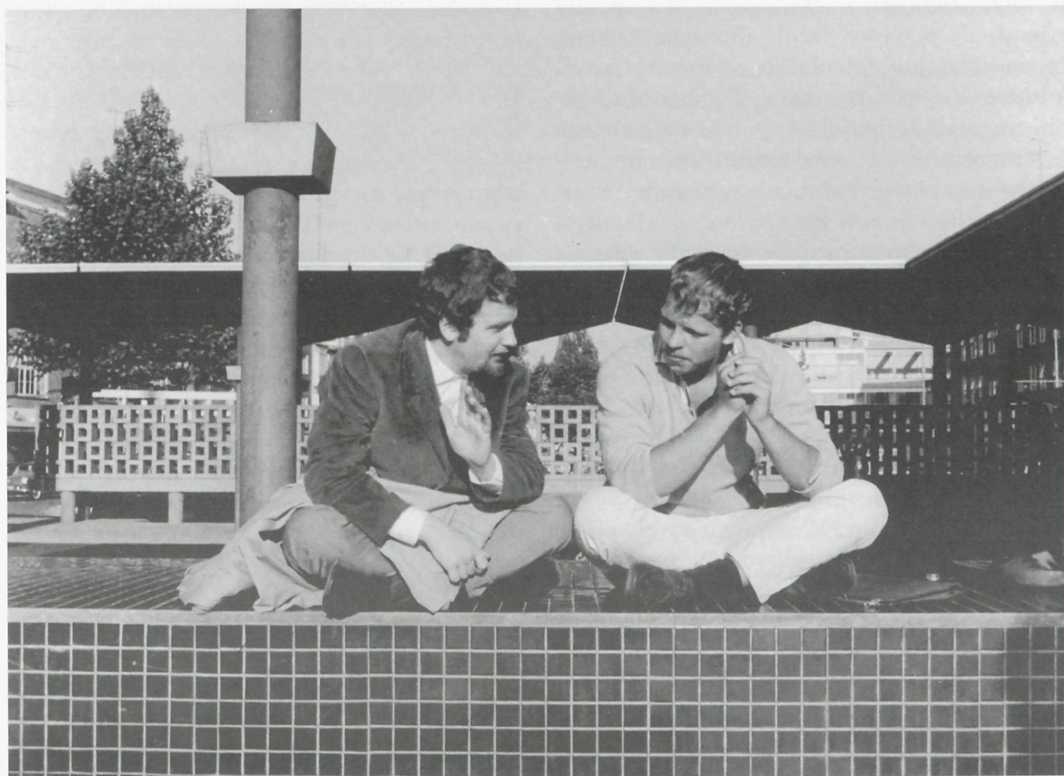
menhangend, totaal high, typisch 'Potart'. *Randstad* plaatste drie gedichten: 'Kabien/', 'Matander/' en 'Tussen 10.10 en 10.20 Uur Het Visioen/'.

Bijzonder trots was Van Doorn dat Peter Berger twee gedichten van hem opnam in *Paradox*, een overzicht van de poëzie van de Zestigers, de generatie ná de grote generatie Vijftigers, waaronder Kouwenaar en Lucebert. Waren de Vijftigers nog onder de noemer experimenteel te vangen, de Zestigers waren veel heterogener, vager en chaotischer in hun verschijningsvorm. Met enige moeite vond Berger enkele gezamenlijke kenmerken: deze dichters waren volgens hem in de eindfase van de romantiek aangeland, die begon in 1880 en eindigde in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Zij schreven nieuwe poëzie die de realiteit geannexeerd had. Concrete poëzie ook, met een zakelijke toon, afgezien van de persoonlijke mening van de dichter. De gedichten 'Op de rand van het verdoemd voorgevoel' en 'De stofnaalden der opwaartsgelegen stelsels' van Van Doorn stonden tussen die van Armando, Jacques Hamelink, K. Schippers of Judith Herzberg.

Bij de AKU-fontein

Na de sloop van het Thorbeckelyceum aan het Willemsplein, verrees hier in 1961 de AKU-fontein. Het gehele plein was een ontwerp van kunstenaar Henk Brouwer, maar de Arnhemmers spreken van 'de AKU-fontein'. De AKU schonk de fontein met het beeld 'Libelle' van Shinkichi Tajiri aan de stad ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de fabriek. Het plein werd een ontmoetingsplek voor opeenvolgende generaties.

Daar, waar vroeger hun middelbare school stond, fotografeerde Rutger ten Broeke in 1967 Johnny van Doorn met zijn hartsvriend, de schilder Sikke Laverman. Ten Broeke:

Johnny van Doorn en Sikke Laverman in gesprek op de rand van de AKU-fontein, 1967 (foto: Rutger ten Broeke)

'We kwamen op deze plek omdat we hier samen op school hadden gezeten. We lieten dingen gebeuren om ze vast te leggen. Om dat gemakkelijk te maken, gebruikte ik een Olympus Pen half kleinbeeld cameraatje, dat in mijn broekzak paste. Daarmee kon ik op een kleinbeeldfilm 72 opnamen maken, die weliswaar korrelig en matig van kwaliteit waren, maar het was genoeg om het gebeurde niet te vergeten.'

Jacob Sikke Laverman (Arnhem 1943 - Arnhem 1983) was beeldhouwer, omgevingskunstenaar en schilder. Hij studeerde aan de AKI in Enschede en aan de Vrije Akademie Den Haag. Johnny en Sikke zijn beiden overleden; Sikke zou in 1983 in zijn atelier aan het Gele Rijdersplein sterven, enkele tientallen meters van de plek van deze foto. Zij zitten hier in een typische pose: Johnny in een corduroy jasje, pratend en gesticulerend en Sikke luisterend, hoewel ook Sikke een rasverteller met een grote fantasie was. Wellicht hebben ze het over hun beider vriend, de schilder Jacob Rits van Kooten. In de catalogus 'Jacob-Rits' schreven zowel Johnny als Sikke over hem. 'Tijdens zijn figuratieve periode onderwierp hij zich aan een woestromantische, nonconformistische wereldbeschouwing. Kannibalistische invloeden waren zelfs bij hem bespeurbaar [...]', aldus Van Doorn. En Laverman schreef: 'Slechts vanuit de chaos is scheppen mogelijk. De kunstenaar creëert een wereld voor eigen rekening.'

In 1967 woonden de fotograaf, de dichter en de schilder niet meer in Arnhem, maar ze kwamen geregeld terug om 'De Kameleon' te bezoeken en hun vriendschap te hernieuwen. Kunstkring 'De Kameleon' in de Luthersestraat nr. 19 was een kweekvijver voor jazzmusici en beeldende kunstenaars. Opgericht door Jacques Magendans was De Kameleon een vrijhaven en een waardig pendant van de Amsterdamse wereld van happenings en manifestaties. Maar ook gewoon een café waar kunststudenten praatten over de wereld. Als Johnny van Doorn er was, had hij vaak een typemachine bij zich waarop hij korte poëtische teksten voor vrienden produceerde, zoals het volgende onbekende en raadselachtige fragment:

Stenigt de demon

Het aards bevel dat men de weerwraak tarten
Moet en de tering van het 50-jarig huwelijksbed
Schoonpraat met luisgebroed en een voortvarende vlo

Bronnen

'Troef op Amsterdamse happenings'. Johnny the Selfkicker (20): "Ik ben een exhibitionist"', in: *Arnhemse Courant*, 10 april 1965.

P. Berger, *Paradox. Profiel van een generatie. Bloemlezing uit de poëzie van de Zestigers, samengesteld en ingeleid door Peter Berger,* Haarlem [1964].

Johnny van Doorn, *Verzamelde gedichten*, Amsterdam 1994.

Ingrid D. Jacobs, 'Johnny van Doorn (1944-1991). Gezapig kuieren met Arnhems' Stem', in: *Arnhems Historisch Tijdschrift* 30, december 2010, nr. 4, 264-272.

Ingrid D. Jacobs, *Kunstkring 'De Kameleon'* 1961-1967. *Vrijhaven voor artistiek Arnhem in de jaren zestig*, Utrecht 2012.

N. Keuning, *Oorlog en pap. Het bezeten leven van Johnny van Doorn,* Amsterdam 2009.

Podium, jrg. 19, nr. 2, januari 1965; nr. 4, mei 1965.

Randstad, jrg. 10, 1965; jrg. 11/12 1966.

Logementen op en rond de Korenmarkt in Arnhem

Harry van Bemmel

In dit artikel gaat het over enkele logementen op en rond de Korenmarkt. Dat zijn er twee op de Korenmarkt zelf, twee in de Pauwstraat en een in de Munterstraat. Naar verhouding lagen veel van de in Arnhem aanwezige logementen in het gebied rond de Korenmarkt, omdat hier in vorige eeuwen het centrum van de handel lag.[1] Daarom is ervoor gekozen om het onderzoek beperkt te houden tot dit gebied. Deze keuze is mede bepaald doordat, vergeleken met andere gebieden in Arnhem, juist van dit gedeelte betrekkelijk veel afbeeldingen van logementen bewaard zijn gebleven.[2]

Vermeldingen

Het bleek in het algemeen niet mogelijk om exact aan te geven in welk jaar een logement werd begonnen. Evenmin kon niet altijd worden vastgesteld in welk jaar een logement ophield te bestaan of van naam veranderde. Om dat begin- en eindjaar zoveel mogelijk te benaderen, zijn bronnen gebruikt waarin logementen genoemd worden. Dat komt vooral voor bij het vermelden van aankomst- en vertrektijden van diligences, postwagens en vrachtwagens.

Kenmerken van logementen in Arnhem

Logementen in Arnhem zoals die ons bekend zijn uit de achttiende eeuw tot begin twintigste eeuw, zien wij niet meer. Wij weten dat vanuit die logementen allerlei voertuigen vertrokken. In een overgeleverde lijst 'Vertrek en aankomst der postwagens, diligences enz. te Arnhem' uit 1817 komen wij iets te weten van waaruit zij afreden en over hun bestemmingen. Opvallend in die lijst is de hoge frequentie waarin ze reden en vooral ook hoe vroeg dat was, vaak al vanaf 5 uur 's morgens.[3] Dergelijke lijsten uit andere jaren in de negentiende eeuw zijn niet beschikbaar, maar gezien ook de andere hierna aan te halen bronnen, geeft deze lijst een indicatie van hoe het was in de andere jaren van die eeuw.

De logementhouders hadden vaak nevenfuncties zoals expediteur en postmeester. En ze waren vaak stalhouder. Voor de paarden die gewisseld werden, verkochten ze dan hooi en stro.[4]

Er is niets bekend over de interieurs van de Arnhemse logementen. Wel is duidelijk dat de logementen rond de Korenmarkt niet ruim waren. Dat is af te leiden uit de hier afgedrukte foto's van de logementen uit die tijd. Het is dan ook vrijwel zeker dat, als er meerdere gasten waren, die in één ruimte sliepen. Een voorbeeld daarvan, elders in het land, is bekend, namelijk van herberg De Hanekamp in Zwolle uit het jaar 1840. Hier waren meerdere bedsteden in één ruimte aangebracht.[5]

TWEE LOGEMENTEN OP DE KORENMARKT

Dat er op de Korenmarkt logementen gevestigd waren, wekt geen verbazing. De markt, eerder 'Nye Merckt' geheten, was van oudsher een handelscentrum en een plaats waar markten werden gehouden. Vooral koren werd er verhandeld en opgeslagen. Dit had tot gevolg dat het terrein al in 1563 'Korenmarkt' ging heten.[6] Voor postwagens, vrachtwagens en diligences was er, ondanks de aanwezigheid op het midden van het plein van eerst de overdekte graangalerij en later

de Korenbeurs, voldoende ruimte om bij de logementen te komen. In de tijd dat de Korte Hoogstraat, die nu de verbinding vormt met het Nieuwe Plein, er nog niet was, vormde de brede Pauwstraat de enige toegangsweg tot de Korenmarkt.

Van logement Korenbloem tot café Bloopers

Het pand van de Korenbloem lag op de hoek van de Korenmarkt en de Pauwstraat met de ingang aan Pauwstraat nr. 1.[7] Bij de naam Korenbloem is er een relatie met het product dat op de markt werd verhandeld, namelijk koren. De oudst bekende vermelding zou in 1501 gedweest zijn.[8] Daarna zijn er geen vermeldingen tot 1856. In dat jaar wordt het genoemd in het *Adres- zak- en jaarboek van Arnhem en Velp voor het schrikkeljaar 1856*. G.J. Sluiter was toen logementhouder. Markus vermeldt dat van daaruit dagelijks vrachtwagens naar verschillende richtingen vertrokken.[9] Dat zal mogelijk tot 1884 geduurd hebben, het jaar dat J.S. Kox het ging runnen. Zijn naam is te vinden op de daklijst van de hier afgebeelde bijzondere foto van het logement uit 1893.[10] In 1916 neemt de weduwe van J.S. Kox het over tot 1927.[11] Daarna komt het in handen van anderen van dezelfde familie tot 1938. Dan krijgt het andere eigenaren. Het gaat achtereenvolgens Café Markhorst en Café Baart heten.[12] Dat duurt tot 1981. In 1984 gaat het Tiny's Corner heten en in 1991 komt het huidige Café Bloopers erin.[13] Het pand is intussen uitgebreid, nu ook met de ingang aan de zijde van de Korenmarkt.

Logement de Korenbloem. Foto van circa 1905-1910. (Gelders Archief, Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem, 1501-04-B2664_25)

Logement Het Vergulde Schepel, 115 jaar familiebezit

Dit logement had als adres Korenmarkt nr. 39. De naam 'Vergulde Schepel' verwijst naar het verhandelen van koren. Een schepel is een maat die onder andere voor koren werd gebruikt. De oudste vermelding dateert uit 1865.[14] In de *Arnhemsche Almanak* van 1872 wordt 'Het vergulde Schepel' als vertrekplaats van diligences en andere voertuigen genoemd.

Logement Het Vergulde Schepel. Foto uit 1893. (Gelders Archief, Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem, 1501-04 – 6437)

Op de hier afgedrukte foto uit circa 1910 zien we het huis waarvan vaststaat staat dat het vroeger 'Het Vergulde Schepel' heette.[15] In de deuropening staat waarschijnlijk de weduwe R. Hendriks die hier van 1905 tot 1913 eigenares was. Links van haar staat op de ruit te lezen dat zij 'melk per glas' verkocht. Het werd later omgebouwd tot hotel. In welk jaar dat was, is niet bekend. Het was dat in ieder geval al in 1956.[16] Rond 1970 heette het 'Hotel restaurant Hendriks' met nog wel op de linkerruit in sierlijke letters 'Het Vergulde Schepel'.[17] Al vanaf 1865 blijkt de familie Hendriks het logement in eigendom te hebben.[18] Dat duurde tot 1980. De familie heeft het dan maar liefst 115 jaar in bezit gehad![19] Het is niet bekend wie de eigenaar daarna was. Een aantal jaren was er het restaurant Cattleya gevestigd. In september 2014 staat

het pand te huur. Het gebouw blijkt nog dezelfde constructie te hebben als het eerder genoemde Hotel Hendriks.

LOGEMENT IN DE MUNTERSTRAAT

't Haasje: logement en Jazzcafé

Dit logement had als adres Munterstraat 20. Al in 1501 zou 't Haasje bekend zijn. Het zal indertijd wel herberg 't Haasje' geheten hebben.[20] Verder wordt het voor het eerst weer genoemd in de *Zutphensche almanak van 1845*. Tussen 1501 en 1845 zijn er geen vermeldingen bekend.

Logement 't Haasje. Foto uit 1939. (Gelders Archief, Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem, 1501-04 – B_750_12)

In de *Almanak tot Nut van 't Algemeen* uit 1852 staat dat in de dagen in de week 'passagierswagens' en 'vrachtwagens' van hieruit vertrokken. Markus merkt op dat van hieruit dagelijks een diligence om kwart voor zeven naar Doesburg vertrok. Deze had volgens hem de naam 'snorwagen', maar werd ook 'snorretje' genoemd.[21] Een rit van Arnhem naar Doesburg kostte rond 1880 *f* 0,50, omgerekend naar vandaag is dat € 5,25.[22]

Van 1917 tot 1938 wordt het 'Hotel-Café 't Haasje' genoemd. De eigenaar in die tijd was J.W. van Zanten. Hij verkocht hier tot 1930 ook hooi en stro. Op de hier getoonde foto uit 1939 zien we het pand, met links de stalling voor rijwielen.[23] Dat zal oorspronkelijk de stalling voor paarden geweest zijn. Bovenaan de daklijst zijn de woorden 'Hotel 't Haasje' te lezen. In 1976 heet het 'Café-Bar 't Haasje'. In dat jaar poseerden vóór dat café leden van de 'Storyville Jazzclub' die in dat café regelmatig concerten gaven.[24] Het is niet bekend tot hoe lang het café bestaan heeft. In 2014 is er niets meer dat herinnert aan een logement of café.

VAN KLEINE LOGEMENTEN TOT GROTE HOTELS IN DE PAUWSTRAAT

De Pauwstraat was vroeger al de belangrijkste toegangsweg tot de Korenmarkt. Markus geeft als ooggetuige een goed beeld van deze straat:

> *Het is eene drukke straat, vooral op Vrijdag, daar zij tusschen twee marktpleinen in ligt; natuurlijk was de nering der bewoners op deze omstandigheid berekend, zoodat men er betrekkelijk veel logementen, koffiehuizen, herbergen en stallingen aantreft...Ik geloof dat in dien tijd de Pauwstraat nog de eenige straat was, waarin men eene rij boompjes aantrof.*[25]

Twee van de hierna te noemen logementen, de Pauw en Constabel, werden tegen het einde van de negentiende eeuw omgebouwd tot hotel. Blijkens de hier afgedrukte foto's van deze hotels uit het begin van de twintigste eeuw waren dit grote panden. Dat logementen werden omgebouwd tot hotels, heeft te maken met de toename van het toerisme in Arnhem in de tweede helft van de negentiende eeuw, vooral nadat in 1845 de eerste spoortrein van Amsterdam en Utrecht naar Arnhem ging rijden. Arnhem stond in die tijd al bekend als 'Haagje van het Oosten' dat veel toeristen trok.

De Pauw

Het logement 'de Pauw' (ook wel 'de Paauw') was gevestigd op Pauwstraat nr. 7. De Pauwstraat zou naar het logement 'de Pauw' genoemd zijn. De vraag is of het omgekeerde niet het geval is, namelijk dat het logement de naam ontleent aan de straat waaraan het ligt.[26] Het logement komt voor het eerst voor in 1647, daarna in 1749 (het wordt dan 'hospice' genoemd), 1757 ('t huys de Paauw bij de pomp), 1763 en 1793.[27] Bernard Kerkhoff

was in 1818 logement- en stalhouder. Hij werd door de Raad van Arnhem aangesteld als Commissaris. Het logement heet dan 'De Paauw of Het Duitsche Huis'.[28] Waar de naam het 'Duitsche Huis' vandaan komt, is niet duidelijk.

In 1828 is Kerkhoff nog steeds logementhouder. Dat blijkt uit een rekening die hij in dat jaar voor een klant maakte.[29] Op die rekening is een pauw en een diligence afgebeeld. Het logement komt ook voor in de *Arnhemsche zak-atlas* van 1852, wat erop duidt dat het aanzien genoot.[30] Markus noemt het 'De Pauw van P.A. Spaan' en vermeldt dat hier iedere morgen een diligence afreed die een lange weg voor de boeg had: naar Zutphen, Deventer, Zwolle, Groningen en Leeuwarden.[31] Van hieruit moeten ook postwagens vertrokken zijn. In 1838 was hier namelijk het kantoor van 'De Gelderlander Postwagen-onderneming'.[32]

Hotel de Pauw. Foto van circa 1922. (Gelders Archief, 1500-1910)

Het logement wordt later omgebouwd tot hotel. Dat zal kort voor of rond 1900 gebeurd zijn blijkens een advertentie in Markus. Het heet dan 'Hotel de Pauw'.[33] Op de hier afgedrukte foto uit circa 1905-1910 zien we de naam van de eigenaar F.C. Janssens op de daklijst. Rond 1920 is C.J. Camminga eigenaar.[34] Het is tot 1962 als Hotel de Pauw blijven bestaan.[35] Vanaf 1963 heet het *Casa Italia Il Pavone*.[36] Het huidige gebouw op nummer 7 komt qua bouw voor het grootste gedeelte overeen met het pand waar nu Rens Plaschek fotograaf is gevestigd.

Constabel

Het logement 'de Constabel' (ook wel Konstapel) was gevestigd in de Pauwstraat nr. 9. De naam komt voor het eerst voor in 1735, daarna in 1758 en 1793.[37] Volgens een advertentie van 1840 reed hier de postwagen De Gelderlander van J. Lijberse naar Zutphen en Doesburg. Voor beide ritten gold een passagiersprijs van *f* 1,30, omgerekend naar vandaag is dat € 25,34.[38] In een hier afgebeelde advertentie van dezelfde Lijberse is een postwagen afgebeeld.[39]

DE POSTWAGEN
DE GELDERLANDER,
Rijdende van Arnhem *op* Zutphen, Doesborgh *en Vice Versa*,

Vertrekt des morgens ten 7 ure van *Arnhem* van voor het Logement *de Konstapel*; en zal, van 1°. November tot ultimo Februarij, des middags ten 2 ure van *Doetinchem*, ten 3 ure van *Zutphen*, en ten 4 ure van *Doesbrogh* afrijden, om te *Arnhem* ongeveer ten 6 ure des avonds aan te komen.

J. LIJBERSE.

Advertentie voor de postwagendienst De Gelderlander, geplaatst door J. Lijberse van logement de Constabel.

Markus vermeldt dat van hieruit dagelijks verschillende vrachtwagens en diligences reden en dat er een stalling was. H. Holsum was in de jaren 1857-1858 de eigenaar en van 1858 tot 1860 zette zijn weduwe het bedrijf voort.[40] Een zekere N. Holsum, waarschijnlijk de zoon van de eerder genoemde H. Holsum, beheerde het tot 1893.[41] In de tussentijd was het logement al omgebouwd tot hotel. In 1886 blijkt het namelijk al Hotel Constabel te heten.[42] Wat de reden ook geweest mag zijn, feit is dat het in 1897 te koop wordt aangeboden blijkens een advertentie in de *Leeuwarder Courant*.[43] Daaruit blijkt dat het groot was: 24 kamers, een koetshuis en een stalling. Het werd in 1899 geveild.[44] Mogelijk werd toen J.H. Boekholt de nieuwe eigenaar. Zijn naam zien we op de hier afgedrukte foto van circa 1905-1910 AFB. 6.[45] In 1912 is een zekere A.H. Boekholt, waarschijnlijk zijn zoon, eigenaar. Een maand voor de Slag om Arnhem werd voor het hotel nog reclame gemaakt.[46] Het is in ieder geval tot 1963 als

Hotel de Constabel van ca. 1905-1910. (Gelders Archief, Fotocollectie voormalig gemeentearchief Arnhem, 1501-04-B_1536_3)

Hotel de Constabel blijven bestaan.[47] In 1969 blijkt het hotel *de Gouden Haan* te heten.[48] In het huidige gebouw, qua uiterlijk overeenkomend met het hier afgebeelde hotel, zijn nu Wijnhandel Barique Slijterij en snackbar FEBO gevestigd.

Slotbeschouwing

In het voorafgaande is een inkijkje gegeven in het reilen en zeilen op en rond de Korenmarkt uit een periode die duurt vanaf het einde van de achttiende tot het begin van de twintigste eeuw. Hier reden postwagens, diligences en vrachtwagens af en aan, overnachtten vervoerders in logementen en werden paarden gestald. Dit beeld is vanaf de twintigste eeuw totaal veranderd. Waar dit gebied eerst een handelscentrum was, is dat in de loop van de twintigste eeuw veranderd in een uitgaanscentrum met alleen restaurants en cafés.

Noten

1. In het gebied rond de Korenmarkt waren dan ook de meeste logementen te vinden: twaalf in getal. Zie F. Keverling Buisman, 'Logementen en herbergen in Arnhem omstreeks 1825' in: *Arnhem van 1700 tot 1900*. Utrecht 2009, 142-143.
2. Er zijn drie andere logementen of herbergen waarvan een afbeelding bekend is. Herberg de Rode Haan, ten noorden van de Amsterdamseweg, een prent van Abraham Johannes Couwenberg uit circa 1840. Geld. Archief 1551-GM 08315, herberg Moskowa, een prent van Cornelis Hendrik van Amerom uit 1868. Geld. Archief GM 08635, en logement Oog in 't zeil. Rijnkade. Foto Geld. Archief 1501-04-B_1260_18.
3. Die lijst komt voor in de *Almanak voor de Provincie Gelderland* voor het jaar 1817.
4. Zie J.W. van Petersen, *Reizen is tol betalen. De verkeersontwikkeling in en om het gebied van Rijn en IJssel tot de Bataafse omwenteling van 1795*. Doesburg, Streekarchivariaat De Liemers en Doesburg 2002, 122-123.
5. Deze herberg is overgeplaatst naar het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem. De herberg bestond al in 1709, maar is in de toestand van 1840 overgebracht naar het museum. Het gebouw doet dienst als museumcafé. De gastenbedsteden zijn te zien in de ruimte waar de gelagkamer en de woonkamer samen zijn gevoegd. Hotels hebben geen grote slaapruimtes met veel bedden erin.
6. Zie Antoine Bosch, Korenmarkt. *Van handelscentrum tot uitgaanscentrum*. Arnhem 1981, p. 6.
7. Aan de zijde van de Pauwstraat zijn nu twee ingangen te zien. Gezien de constructie van het dak kan met zekerheid worden vastgesteld dat het hetzelfde pand betreft als het huidige café-restaurant Bloopers.
8. Zie Bosch, a.w., index bij Pauwstraat 1. Daar is sprake van Logement. Als de vermelding juist is, zal het wel herberg 'De Korenbloem' geheten hebben. Bosch vermeldt geen bron. In dat jaar zou een zekere G.J. Sluiter eigenaar zijn geweest. Dat is onjuist: G.J. Sluiter was eigenaar in 1856 zoals hierna aangegeven.
9. Antoine Markus, *Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw. Met geschiedkundige aanteekeningen*. Met 64 platen, kaarten en portretten. Arnhem 1907 (herdruk 1965), 403.
10. Foto Gelders Archief 1501-04-B_2664-25.
11. De naam was toen al veranderd in 'Logement & Koffiehuis de stad Venlo J.S. Kox'. Dat is te

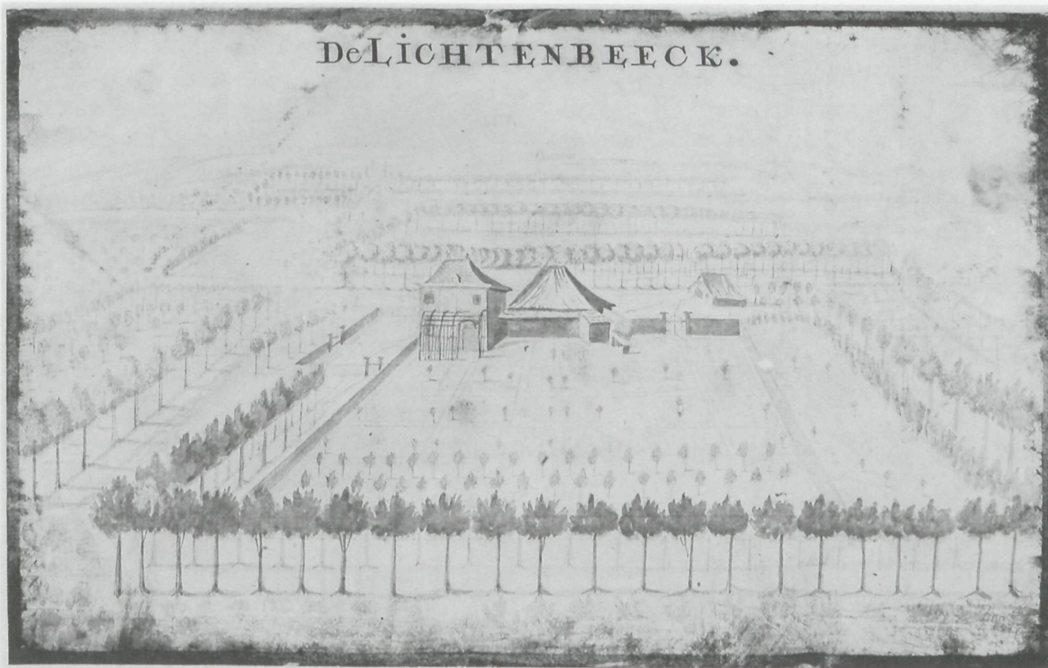
zien op de foto in Bosch, a.w., 52.
12. Zie Bosch, a.w., de index bij Pauwstraat 1.
13. Informatie van Remco Ubeda van Café Bloopers.
14. Bosch, a.w., index bij Korenmarkt 39.
15. Gelders Archief foto B_623_5. Dat dit inderdaad het pand 'Het Vergulde Schepel' was blijkt uit een foto die tussen 1960 en 1970 is genomen, met op een van de ramen van Café Hendriks de tekst 'Het Vergulde Schepel' Zie foto in Bosch, a.w., 75
16. Zie foto op p. 74 van Bosch, a.w.
17. Zie Bosch, a.w., 75, waar het hotel is afgebeeld.
18. Zie Bosch, a.w., index bij Korenmarkt 39.
19. Zie Bosch, a.w., index bij Korenmarkt 39.
20. In tegenstelling tot wat Bosch schrijft zal het toen niet als logement, maar als herberg bekend zijn geweest. Zie Bosch, a.w., 41 waar overigens niet wordt vermeld op welke bron dit gebaseerd is.
21. Markus, a.w., 403.
22. Zie J.W. van Petersen, Van rollende rad'ren en dampend gespan. *Over de geschiedenis van het weg- en railverkeer in de Liemers en de Oude-IJsselstreek.* Aalten, 2012, deel 2: 939.
23. Gelders Archief foto B_750_12. Bij de beschrijving van het Gelders Archief bij deze foto staat dat J. van Zanten eigenaar was en hooi en stro verkocht.
24. Zie het hoofdstuk 'Cultuur' van H. Chr. van Bemmel in: *Arnhem in de twintigste eeuw.* Utrecht 2004, 314.
25. Markus, a.w., 402-403.
26. Zie www.arnhem.nl/arnhemsestaatnamen. Het omgekeerde is logischer: de naam van een café of restaurant wordt doorgaans ontleend aan de straat waar die gevestigd is.
27. De vermelding van 1647 komt voor in het verpondingsregister van dat jaar, fol. 51, de vermelding van 1749 uit het haardstedenregister van dat jaar, fol. 40, de vermelding van 1757 in de maancedulen van dat jaar, fol. 106v, en de vermelding van 1763 uit het Stratengeld van dat jaar, fol. 12r. Met dank aan Bob van Gessel voor deze informatie. De vermelding van 1793 is te vinden in het *Arnhems handboekje ...voor het jaar 1793.* De vermelding in de *Almanak voor de Provincie Gelderland voor het jaar 1817* als zou het logement in de Jansstraat liggen, moet, net als eenzelfde ligging voor logement de Constabel, als onjuist worden beschouwd, gezien het feit dat alle andere bronnen de ligging in de Pauwstraat noemen.
28. Van Petersen 2012, a.w., deel 2, 851.
29. Van Petersen 2012, a.w., deel 2, 854
30. Zie *Arnhemsche zak-atlas.* Dat het logement aanzien genoot is af te leiden uit het aantal logementen dat hierin wordt opgesomd. Het blijkt een selectie te zijn namelijk: de Arend (met tussen haakjes: vervallen), Hof van Holland, het Zwijnshoofd, Hotel des Pays Bas en de Kroon van Holland.
31. Markus, a.w., 402.
32. Zie *Arnhemsche Courant* van 29-3-1838.
33. Markus, a.w., 402.
34. Dat blijkt uit een foto van rond 1920 waar de naam C.J. Camminga op de daklijst voorkomt. (foto Geld. Archief 1501-04-B_3685_7).
35. F. Keverling Buisman, a.w., 143.
36. *Adresboek van Arnhem en omstreken* 1963.
37. De vermelding van 1735 komt voor in het Tweede protocol van het Westerkwartier, toegang 2002, inv. nr. 467, fol. 116, eigenaren Willem Verlee en zijn zuster gehuwd met Jerephaes Duijm. Met dank aan Menno Potjer voor deze informatie. De vermelding van 1758 komt voor in maancedulen van dat jaar, fol. 106v. Het wordt daar de 'haeve Konstapel' genoemd. Met dank aan Bob van Gessel voor deze informatie. De vermelding van 1793 komt voor in het *Arnhems handboekje... voor het jaar 1793.*
38. Van Petersen, a.w., deel 2, 891.
39. Overgenomen uit: Van Petersen 2012, a.w., deel 2, 891.
40. Markus, a.w., 403 en het *Adres- zak- en jaarboek voor Arnhem en Velp en Oosterbeek* 1857 en 1858.
41. Van Petersen 2012, a.w., deel 2: 942.
42. *Adresboek van Arnhem en omstreken* 1886.
43. *Leeuwarder Courant* van 20-7-1897.
44. Zie *Nieuws van den dag, kleine courant*, 28-2 en 14-3-1899.
45. Foto Gelders Archief B_1536_3.
46. Zie *Arnhemsche Courant* 28-8-1944.
47. *Adresboek van Arnhem en omstreken* 1963.
48. *Adresboek van Arnhem en omstreken* 1969.

Een vroeg-landschappelijke wandeling over Vijverberg bij Arnhem

Jan Holwerda

Aan de noordwestzijde van Arnhem doorsnijdt de Amsterdamseweg het landgoed Ligtenbeek of Lichtenbeeck, zoals het ooit gespeld werd. Meer recent duidt men met Lichtenbeek het deel ten zuiden, en met Vijverberg het deel ten noorden van de weg aan.[1] *Ligtenbeek ontleent haar naam aan een spreng op de tegenwoordige Vijverberg. Het geheel van sprengkop, sprengenbeek en vijvers vormde waarschijnlijk vanaf het begin een parksieraad. Het is dus niet aangelegd als bovenloop voor een watermolen.*

Verder was het water ooit de 'rode draad' voor een aaneenschakeling van vroeg-landschappelijke elementen. In dit artikel wordt deze 'rode draad' opgepakt. Wandelaars uit vroeger eeuwen worden gevolgd aan de hand van tekstfragmenten uit dagboeken en reisverslagen, aangevuld met enige kaarten. De wandeling is vandaag de dag nog steeds te maken: de waterloop is nog altijd te volgen en met de tekstfragmenten en gelijkende voorbeelden uit de omgeving is in te beelden wat er toentertijd te zien is geweest.

De Lichtenbeeck, anoniem circa 1740 (Gelders Archief, 1551-GM 08576).

Lichtenbeek

Omstreeks 1651 verkregen Willem Craeyvanger (ca. 1616 - na ca. 1666)[2] en Bernt Harscamp[3] de gronden van het latere Lichtenbeeck in erfpacht, en werd hier een hoeve gebouwd. Harscamp ontdekte aan de overzijde van de weg, op de latere Vijverberg, rijke waterwellen en verwierf deze gronden in 1685.[4]

Na de familie Harscamp en de familie Sandijk[5] en erfgenamen, werd Mr. Everhard Jacob Brantsen (1708-1764), getrouwd met zijn nicht Elisabeth Johanna Beatrix Tulleken (1716-1762), in 1741 eigenaar.[6] Naast het agrarisch bedrijf is er dan sprake van '*(...) een commodieus getimmer of verblijff voor den eigenaar, met een grooten hof en een stallinge, twee loopende vijvers, alles myt zijn opgaande boomen, ackermael en verdere houtgewassen.*'

In 1764, na de dood van haar vader, erfde Elisabeth Brantsen (1743-1826) Lichtenbeek. Zij huwde in 1771 Gijsbert van Hasselt (1734-1801), telg uit het Zutphense regentengeslacht.

Vroeg negentiende-eeuwse kaarten als die van De Man (1802-1812)[7] en het Kadastraal Minuutplan[8] laten zien dat Lichtenbeek een grote geometrische parkaanleg kende, met een lange toegangslaan vóór en een sterrenbos achter het huis. Gezien deze stijl lijkt het waarschijnlijk dat deze aanleg ten tijde van Everhard Jacob Brantsen tot stand is gekomen, dus voor 1764. Dezelfde kaarten tonen een landschappelijke parkaanleg op Vijverberg en direct rond het huis Lichtenbeek, de laatste als het ware ingeklemd tussen de al genoemde geometrische delen. Het zal onder Elisabeth Brantsen en Gijsbert van Hasselt zijn geweest dat deze landschappelijke parkaanleg tot stand kwam, waarschijnlijk voor circa 1800. Gijsbert stierf namelijk in 1801 en Elisabeth heeft dan inmiddels de leeftijd van bijna zestig jaar bereikt. De parkaanleg van Vijverberg is als vroeg-landschappelijk te duiden omdat het park op afstand van het huis ligt, er een uitgebreid netwerk van kronkelende wandelpaden op een relatief klein oppervlak is en het meerdere tuinsieraden kent, waarbij de sierkluis (kluizenaarshut) al in 1793 wordt genoemd.

Nagetekend Kadastraal Minuutplan met details uit origineel Minuutplan (noorden links) [14].

Bronnen

Wat de bronnen betreft is er allereerst het dagboek dat Otto van Eck (1780-1798), geboren in een welgestelde regentenfamilie, van 1791 tot 1797 bijhield. Het dagboekschrijven was een verplichting opgelegd door zijn ouders, naar de nieuwste pedagogische inzichten. Zelfinzicht en zelfdiscipline moesten op deze wijze worden ontwikkeld, en die ontwikkeling was vervolgens door de ouders via meelezen te controleren. In het dagboek noteerde Otto van Eck een logeerpartij bij oom en tante Van Eck op Mariëndaal (te Arnhem), in augustus 1793.[9] Meerdere buitenplaatsen werden bezocht, zo ook het aan Mariëndaal grenzende Lichtenbeek. De moeder van tante Van Eck was overigens ook een Brantsen.

Op 4 juli 1807 deden koopman Daniel Boissevain (1772-1834), zijn zwager en scheepsreder Carel Faber (1767-1813) en hun echtgenotes vanuit Amsterdam Lichtenbeek aan tijdens *'Een Plaisir Reysje door Gelderland na Cleef en terug'*.[10]

Nog eens zes jaar later, veel uitgebreider en gedetailleerder, komt Lichtenbeek aan bod in het verslag van de huwelijksreis van Jkvr. Maria Catharina Gallé (1788–1862) en notaris Nicolaas Esser Meerman (1777-1851). De titel *Een uitstapje in de environs van Arnhem* moge duidelijk zijn.[11]

In dezelfde periode bezocht ook Willem de Clercq (1795-1844) het landgoed Lichtenbeek. In zijn beroemde dagboeken (1811-1830) doet Willem in de derde persoon verslag van een zesdaags reisje door Gelderland, in augustus 1815.[12]

Tot slot is er nog het boekje *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland*, een succesvol werk met vijf drukken tussen 1820 en 1836.[13] De boekhandelaar-uitgever, archivaris-geschiedschrijver Isaac Anne Nijhoff (1795-1863) beschrijft hierin een drietal wandelingen rond Arnhem. In de tweede wandeling wordt onder andere Lichtenbeek bezocht.

De Hel, een aangelegde grot

Op Vijverberg beginnen hedendaagse wandelaars bij de sprengkop gelegen achter de in 1873 gebouwde woning met de naam De Vijverberg.[15] Een kleine woning die opvalt door kenmerkende neogotische spitsboog-vensters en het kleine balkon aan de straatzijde. Net voorbij deze woning, tegenover de oprit naar het koetshuis van Lichtenbeek, biedt een klaphek anno 2014 toegang tot Vijverberg. Hiervandaan dient men eerst terug te lopen richting de genoemde woning, naar deze sprengkop.

Ook Gallé en Esser Meerman begonnen hun wandeling bij de sprengkop. Aldaar '(...) *daalden* [ze] *af naar de grotten of souterrains, welken 40 passen door de grond gegraven zijn, doch welke spelonken ons meer akelig dan vrolijk toeschenen.*'

De Clercq spreekt eveneens over '(...) *eene onderaardsche gang met schone uitzichten over 't water.*'

Nijhoff op zijn beurt is het meest uitgebreid en beschrijft de plek en de sfeer:

> *(...) een kunstig gemaakt grotwerk, onder hoog geboomte. Langs eenen donkeren gang daalt men in hetzelve neder, tot aan een klein vertrek, uitkomende aan eene beek, die zich, door de hoogten, welke haar aan beide zijden insluiten, met moeite den weg schijnt te banen: het flaauwe licht, door de opening tussen de beide heuvels doorgelaten, nog gedeeltelijk onderschept door het heestergewas, dat de beek omzoomt, doet eene bevallige werking in dit onderaardsch verblijf, waar in den zomer de verkwikkelijkste koelte heerscht.*[16]

De Grot De Hel (watwaswaar.nl).

Het al genoemde Kadastraal Minuutplan laat op deze plek, De Hel genaamd, een bouwwerk met een V-vormige plattegrond zien.[17] Het is mogelijk om vanaf de ene zijde af te dalen tot het waterniveau en dan over de spreng te kijken, om vervolgens aan de andere zijde weer naar boven te lopen en de wandeling langs de waterloop te vervolgen. Het waterniveau ligt overigens meters onder het maaiveld.

De grot bestaat niet meer, maar de diepliggende spreng ingesloten door grote grondlichamen en overwelfd door hoog opgeschoten bomen nog wel. Op deze plek is voor te stellen dat men hier vroeger kon afdalen in een grot en op het laagste punt uitzicht over het water had. Voorheen waren aan beide zijden van de sprengenbeek paden, nu alleen aan de zuidzijde.

Brug en obelisk

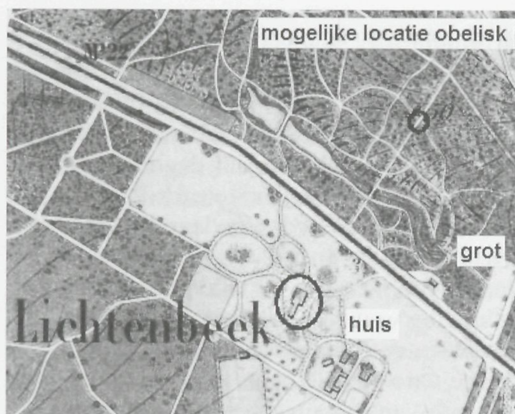
Nijhoff vervolgt:

> *(...) van dit grotwerk af loopen veelvuldige slingerpaden, over hoogten en laagten, op verschillenden afstand langs deze beek, en langs den vijver, in welken zij zich uitstort; zij brengen den wandelaar over eenen brug, waar hij, aan beide zijden, een streelend uitzigt geniet over eenen vijver.*

Ook Gallé en Esser Meerman komen bij deze brug:

> *Hiervandaan begaven wij ons langs een kronkelend beekje, zeer diep gelegen, tot aan een dwarslaan, waar hetzelve zich in een kolk verloor. Daar passeerden wij eene aardige brug en het achter ons gelaten terrein, op welker einde zich in 't verschiet een zeer fraaye obelisk vertoonde, terwijl wij ons oog lings af op een watergezicht, in welks midden een grote en zes kleinere fonteinen sprongen, wederzijds met kronkelende wegen, met een laan lieten wijden.*

De obelisk stond mogelijk in de laan die zich vanaf de Amsterdamseweg in noordoostelijke richting uitstrekte en dwars op de korte gevel van het nu niet meer bestaande huis stond.[18]

Detail van Topographische kaart der gemeente Arnhem, P.K.P.J. van Sloten 1874 (Gelders Archief, 0509-217A, noorden boven).

Deze locatie is passend bij een uitzicht vanuit het huis door een laan op een 'blikvanger' zoals een obelisk. De in de *Topographische kaart van 1874* aangeduide mogelijke locatie is aan de bovenzijde van een helling die in noordelijke richting overgaat in vals plat. Zou een obelisk verderop in de laan staan, dan zou deze vanaf de brug steeds minder goed tot niet meer zichtbaar zijn geweest.[19] Overigens valt op dezelfde kaart het grote aantal slingerende paden op, iets wat momenteel nog steeds in het veld waarneembaar is.

Waterval

De vijvers en de sprengbeek kunnen verder worden gevolgd. Vanuit de tweede (meest westelijke) vijver vervolgt het water zijn weg via de sprengenbeek. Dan komt men op een punt waar een hoogteverschil in de waterloop, 2 à 3 meter, door een watergoot of watertrap wordt overbrugd. Op het Minuutplan valt dit terug te vinden, maar geen van de gebruikte bronnen maakt melding van een waterwerk in welke vorm dan ook.

Iets verderop komen Gallé en Esser Meerman bij:

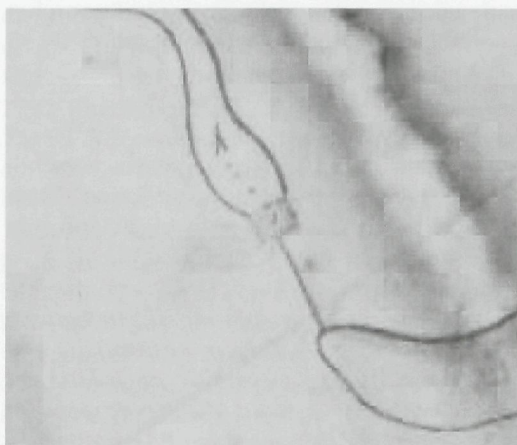
> *(...) een aardig rustiek hutje, waaronder een souterrain als een kleine kamer met twee open deuren ter zijde en een grote opening in 't midden, en zoo dadelijk als wij daarin gezeten waren, werden wij verrascht door eene schone waterval, die tus-*

schen de vloer van het bovenvertrekje en de zoldering boven ons in éénen val nederviel en een zonderling gezicht opleverde, vooral daar men dezelve van achteren beziet, daar men die anders gewoon is van voren te bezichtigen.

De Clercq heeft gemengde gevoelens bij deze plek:

'T geen ons het beste beviel was de intrede in een soort van grot alwaar men voor zich een stroom water van de hoogte van twaalf voet neder zag vallen het geruisch van het water het spelen der zonnestralen in het zelve en het daardoor veroorzaakte glinsteren der waterdroppen was verrukkend. Minder beviel ons het gezigt van buiten terwijl het water dan door een venster stroomde, 't geen noch met natuur noch met goeden smaak strookte.

Nijhoff op zijn beurt is zeer neutraal met '*(...) een ander meer eenvoudig grotwerk, over hetwelk zich een waterval, ter hoogte van zes of zeven voet, in een beekje uitstort.*' Ook dit 'hutje of grotwerk' staat op het Kadastraal Minuutplan. Een klein, met rood aangegeven bouwwerk is te vinden op de overgang naar het volgende deel van de sprengenbeek. Het terrein kent daar ook nu nog een hoogteverschil met een cascade, dus een waterval door een bouwwerkje is daar goed voorstelbaar.

Hutje of grotwerk (watwaswaar.nl).

Gallé en Esser Meerman vervolgen hun weg met:

Van daar wandelden wij langs een goudvisvijver, omringd van hoogstammige boomen, waarbij een rustiek bank geplaatst was, door vrolijke dreefjes en kronkelende weegjes van fraai kreupelhout en bosch, waar hier en daar een fraaie bank bij een waterplas (waarover men met aardige brugjes henen gaat) gevonden wordt.

De Clercq laat zich in gelijkende bewoordingen uit.

De kluizenaarshut

Door het water te volgen komen alle wandelaars uiteindelijk bij wat het hoogtepunt van de parkaanleg moet zijn geweest, de kluizenaarshut en haar omgeving.[20] Otto van Eck schrijft al onder Donderdag 22 Augustus [1793]

(...) op de derde [buitenplaats, zijnde Lichtenbeek] heb ik niet veel aanmerkenswaardig gezien, als een zeer aardige hermitage met zijn huisje van mosch, zijn graf, etc. en de hermiet zelfs stond in zijn huisje in den bijbel te leezen en was zeer gelijkenend van hout gemaekt.

Veel gedetailleerder is Boissevain. Te lezen valt:

(...) een fraaye Hermitage met Menagerie uyt Wortelen van Boomen zamengesteld. Verder op bezagen wy het Kerkhof van den Heremiet met verschillende treffende Grafschriften, deszelfs Kapel en Tuyn en zagen den Heremiet zelve by het leezen in een Boek, in eene beweegende houding.

Esser Meerman voegt weer andere details toe. Met mogelijk enige bewondering schrijft hij:

(...) tot wij eindelijk over een opslaande brug henen gingen, welke ons op een eilandje leide. Bij dezen ingang lazen wij eenige inscriptiën, terwijl men ons vervol-

gens eene hermitage aanwees, waarin zich een beweegbare hermijt bevondt, en welk eilandje strekt tot de afgezonderde verblijfplaats van den hermiet en waarop zich bevondt zijn kerkhof, zijn bidvertrek, een altaar, een scelet van een doode en vele grafplaatsen, alle voorzien van bijschriften, welke Gods heerlijkheid en de vergankelijkheid des menschelijken levens ter beschouwing en aandenken voorstelden.

Maar De Clercq denkt heel anders over het eiland en haar aankleding. Effectbejag is het:

> *Zoo zeer ons dit alles echter behaagde [vanuit het huisje door de waterval kijken] zoo zeer mishaagde ons eene soort van hermitage met twee elendige hutjes, waarin de afbeeldsels van Menno en Paracelsus een knikkende pop en een groot getal opschriften die meer vroom als dichterlijk waren en ons om dus te spreken walgden daar deze heilige opschriften overal als uithangborden van kroegen geplaatst waren. Eene smerige hut waar wij uitgebrande kaarssen en een kartonnen doodshoofd vonden bekroonde dit tefreel zoo dat wij deze hermitage zochten te vergeten en verder Lichtenbeek met dankbaar genoegen verlieten.*

Eiland met hermitage en kerkhof (watwaswaar.nl).

Naast bijschriften en opschriften buiten, werd ook in de hermitage een tekst aangetroffen, een lang gedicht dat bewaard bleef en is getiteld *Ter verdediging van mijnen afgezonderden levensstand.*[21] Het begint met de regels:

> *Gaa Wandelaar gaa mijn hut voor bij,*
> *Beklaag mijn éénzaam leven*
> *'t geen ik genieten mag derft gij,*
> *wij leven kort straks sterven wij,*
> *om rekenschap te geeven.*

Mogelijk dat enige jaren later veel hiervan alweer verdwenen was. Nijhoff blijft namelijk wel erg beperkt in zijn schets van dit deel van de wandeling. Hij noemt het eiland met '(...) *eene smaakvol aangelegde hermitage* (...)', maar geeft geen andere details.[22] Verder geeft hij aan dat dit eilandje '(...) *grenst zeer gepast aan een uitgestrekt dennenbosch.*'

Op het Kadastraal Minuutplan is aan de westelijke grens van Vijverberg een rondlopende gracht te zien, dus met een eiland. Een brug biedt toegang en twee bouwwerkjes (de hutjes?) staan in rood aangegeven. Ook nu nog is deze plek terug te vinden. Een ieder zal bij Vijverberg en het woord 'eiland' in eerste instantie denken aan de waterpartij en het schiereiland met het waarschijnlijk rond 1900 gebouwde huis *'t Eilandje.*[23] Maar direct ten zuiden hiervan is nog een eiland te vinden, zij het eentje binnen een drooggevallen gracht. Dit is het eiland waarover Esser Meerman en De Clercq spreken. En tot op heden is de vorm van de gracht, dus ook die van het voormalige eiland, nog steeds dezelfde als op het Kadastraal Minuutplan.

Einde wandeling

Van hieruit is het mogelijk om via verschillende paden of wegen terug te keren. Esser Meerman schrijft hoe ze dan bij het nu niet meer bestaande huis komen.

> [Een huis met] *een bloemperk, in hetwelk wij den heer Brantzen aantroffen, een achtenswaardig grijsaard, doch als een kwakzalver opgetooid, hebbende een pet op met zilver omboord, een buis van groen en bruin gestreept goed, een grijze broek*

met zwarte slobkoussen, terwijl hij roode sayette handschoenen, zoo het scheen voor de jicht, aanhadt, wordende door denzelve met een vriendelijk goeden dag begroet.

De wandeling van Gallé en Esser Meerman eindigt tenslotte met een kopje thee bij de tuinmanswoning en zicht op een '*(...) antieke koepel langs den weg (...)*'. Zij verlieten vervolgens '*(...) deze plaats, welke, hoezeer niet mooier, ons echter vreemde en nieuwe gezichten opgeleverd hadt.*'

Het grothuisje van Laag Oorsprong (Oosterbeek), circa 1900 (collectie auteur).

Omgeving

Of er een architect verantwoordelijk was voor de vroeg-landschappelijke parkaanleg van Vijverberg is niet bekend. Wel kan er iets gezegd worden over de omgeving van de buitenplaats in fysieke zin en over de eigenaren.

Brantsen, Tulleken en Van Hasselt stammen uit regentengeslachten en maken deel uit van het regentenpatriciaat van Arnhem en Zutphen. Geslachten en een regentenklasse met veel functies, invloed en grondbezit, onder andere buitenplaatsen.[24] Overigens behoorde ook het al eerder genoemde geslacht Van Eck tot het regentenpatriciaat van Arnhem.

Gedurende de zeventiende eeuw en erna wordt bezit van een buitenplaats binnen het regentenpatriciaat haast gemeengoed. De buitenplaatsen van de gebroeders Brantsen in Arnhem en directe omgeving illustreren dit: Johan koopt Mariëndaal in 1735 en laat er rond 1740 een huis bouwen en erft Huis Hulkestein in 1742; Willem Reinier erft in 1742 Rhederoord bij De Steeg en laat er in 1745-1746 een huis bouwen; Hendrik Willem koopt in 1741 Zypendaal, en in 1757 het aangrenzende Gulden Bodem, en laat in 1762-1764 het nog bestaande huis Zypendaal bouwen; en Everhard Jacob koopt Lichtenbeek in 1741. Via vererving blijven al deze buitenplaatsen in ieder geval voor wat de volgende generatie betreft nog binnen de (schoon)familie.[25] De opsomming van bezittingen van de vier broers Brantsen en de aanschafjaren laten wederzijdse beïnvloeding of inspiratie vermoeden. Mogelijk geldt dat ook voor de parkaanleg en parkinvulling van de verschillende buitenplaatsen.

Rond Arnhem ligt een uitgebreide landgoederenzone. Dit blijkt al uit de vijf gebruikte bronnen. De schrijvers beperken zich in hun wandelingen niet tot alleen Lichtenbeek. Van Eck bezoekt Mariëndaal, '*Doreweerd, Eierhaeg*' (De Duno) en een drietal niet benoemde '*buitenplaetsen*' waarvan Lichtenbeek er een is. Boissevain, Faber en aanhang wandelen over zeven buitenplaatsen in de omgeving en Gallé en Esser Meerman net De Clercq zelfs over acht. En tot slot struint Nijhoff over tientallen buitenplaatsen, van Wageningen tot Dieren.

Uit de reisverslagen blijkt dat Lichtenbeek thuishoorde in het rijtje van rond Arnhem te bezoeken buitenplaatsen. Lichtenbeek was blijkbaar een buitenplaats die je aan hoorde te doen; een buitenplaats die er destijds toe deed.

Het is zeer goed mogelijk dat parkinvullingen uit de regio een inspiratiebron voor Lichtenbeek vormden of vice versa. Hieronder volgen een aantal voorbeelden.

Grothuisjes en hermitages in de omgeving

De beschrijving van de waterval van Lichtenbeek, '*(...) eene schone waterval, die tusschen de vloer van het bovenvertrekje en de zoldering boven ons in éénen val nederviel (...)*' roept een beeld op van wat decennia later op Laag Oorsprong te Oosterbeek te zien is. Een bouwwerkje dat het grothuisje heet. Het is een huisje waar het water door de gevel valt en wat is opgebouwd uit misbaksels afkomstig van de steenfabriek in de

Rosandepolder.[26] Dit huisje heeft een voorganger gehad. Boissevain zag op *'(...) den Oorsprong een klyn Huysje waar boven uyt is vlietende een fraaye Cascade als een heldere Spiegel met rand er om, zynde het gesigt daar op en daar in, meede allersomberst.'* Ook Jacomina Scheltema-van Nijmegen verhaalt in haar reisjournaal uit 1799 van *'(...) een grot waarin men het water over zig heen ziet storten.'*[27] En zij schrijft dat op *'(...) de Oorspronk een Hermitage is met hetgeen daarin behoort (...)'* (wat 'daarin behoort' behoeft schijnbaar geen toelichting, die kennis zal gemeengoed zijn).

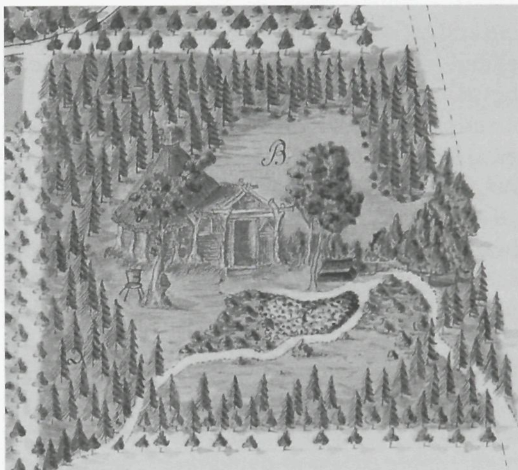
Aan de zuidelijke Veluwezoom waren meer hermitages naast die van Vijverberg en Laag Oorsprong te vinden. Er was er ook een in het cascadedal nabij kasteel Doorwerth, bekend van een tekening uit circa 1790.[28] Een grotachtig gebouw, onder een tegen een helling oplopende trap, aan de rand van een vijver en met uitzicht over het water.

Ook in Velp was er een, op Overbeek. Dit blijkt uit de aangifte door de tuinman van Overbeek van een inbraak in september 1808. Hij meldt dat in het *'(...) zogenaamde Hermiete huisje Le père Heremite in 't tweede gemak lag en een donker bruinachtige peije jas of rok, waarmede het beeld, of den zooggenaamde Hermiet in de Hermitage (...) onlangs nieuw is gekleed geworden, welke aan dat beeld is uitgetrokken en medegenomen.'*[29] Eigenaar van Overbeek was Samuel baron van Eck (1779-1843). Onder hem kwam omstreeks 1800 de landschappelijke parkaanleg, en daarmee waarschijnlijk ook de hermitage, van Overbeek tot stand.[30]

De hermitage van Rhederoord (De Steeg) is het vijfde voorbeeld in de directe omgeving. Eigenaren zijn een neef en een nicht van Elisabeth Brantsen van Lichtenbeek, Derk Willem Abraham Brantsen (1742-1808) en zijn volle nicht Gerhardina Abigael Agatha Brantsen (1744-1819), die in 1766 met elkaar trouwden.[31] Vervolgens maakte Johan Philip Posth (1763-1831), waarschijnlijk in 1797, een vroeg-landschappelijk ontwerp voor een westelijk deel van Rhederoord. Op de *Caart van een stuk heide veld, gelegen agter de Bauwerij De Kluijs genaamt* wordt deze

Een voorbeeld van een kluizenaarspop: Albertus Quintus van Fogelsangh State (Veenklooster). Een eerdere versie was vernield en werd in 2005 door deze nieuwe pop vervangen (Foto: Aly Westra - van der Mark).

De hermitage van Rhederoord (De Steeg), detail van Caart van een stuk heide veld, geleegen agter de Bauwerij De Kluijs genaamt, J.P. Posth, in of voor 1797 (Gelders Archief 1510-0452-AKV711).

hermitage met haar directe omgeving gedetailleerd verbeeld.[32] De kluizenaarshut stond op een perceel met de naam Rondeel en niet, hoe mooi de overeenkomst ook moge zijn, op een perceel aangeduid met '*Cluys*' of '*De Kluijs*'. Dat perceel lag wat zuidelijker, vandaar ook de aanduiding '*agter (...) De Kluijs*' in de titel van het ontwerp.[33]

Het werk van Posth op Rhederoord moet naar aller tevredenheid zijn geweest. Enige jaren later, in 1803 en 1804, is hij namelijk werkzaam op Zypendaal. En Zypendaal is dan eigendom van Gerard Brantsen (1772-1814), de tweede zoon van de Brantsens van Rhederoord.[34]

Beekhuizen model voor Vijverberg

Tot slot zijn er de hermitages van Biljoen en Beekhuizen, beide te Velp. De hermitage in het park van Biljoen is bekend door een ets die Christian Henning circa 1790 maakte: *gezicht op een cascade met Hermitage en Chinese brug, in het park van Biljoen. Beekhuizen, het overpark van Biljoen*, kende ook een hermitage. Truitje van Hogendorp vermeldt deze in haar dagboek, onder 21 september 1787. Ook kende Beekhuizen een kluizenaarsboom. En waar bij Vijverberg over een kluizenaarspop wordt gesproken, kende Biljoen of Beekhuizen de overtreffende trap: een levende '*hermiet*' verbleef aldaar. Het rekeningenboek (1772-1792) van Johan Frederik Willem baron van Spaen (1746-1827) vermeldt namelijk op '1 *mey* 1798: *geleent aan Hermiet Jan Gartsen f10,-.*' Ook zou er op Beekhuizen sprake zijn geweest van een houten heremiet die via een mechaniek met zijn hoofd knikte en met zijn houten arm naar een staande doodskist met de tekst '*Memento Mori*' wees.[35]

Bij verder inzoomen blijkt Vijverberg meer overeenkomsten met Beekhuizen te hebben, want ook hier wordt over '*(...) inscriptiën, bijschriften en opschriften (...)*' gesproken. Op de tekstborden van Biljoen en Beekhuizen stonden teksten in dichtvorm, van klassieke en moderne schrijvers. Het zijn geïdealiseerde landschapsbeschrijvingen en beschrijvingen van verschillende gemoedsgesteldheden en stemmingen in het Frans (Delille en Rousseau), het Latijn (Petrarca en Virgilius) en in het Nederlands (Elisabeth Maria Post en Dirk van der Loo). Tekst en locatie moesten elkaar wederzijds beïnvloeden. De plaats van een tekstbord moest het gedicht een hoger waarheidsgehalte geven en de tekst gaf richting aan de associaties die de plek moest oproepen.[36]

Een ander tekstfragment over de hermitage van Beekhuizen doet op haar beurt aan de gangen van de grot van Vijverberg denken. In het reisjournaal van Jacomina Scheltema-van Nijmegen staat dat men de hermitage *door '(...) een souteryn (...)' binnen kan gaan en '(...) men heeft daar twee ingangen onder de grond, waar in het stik donker is, zoo dat men met moeiten de uytgang kan vinden.*'[37]

Boissevain bevestigt een en ander als volgt:

> *(...) frappeerde ons de fraaye grot, onder een berg geheel met Mosch bedekt, en waar uyt men door een venster op een Beek met springende fontyn ziet; dees Grot is zeer somber en afgeleegen...Wy kwamen uyt deze Grot door een zeer donkeren en naauwen gang aan de andere zyde.*

Een laatste fragment over onderaardse gangen op Beekhuizen komt uit de Kleefse

krant *Der Clevische Zuschauer* van augustus 1792. Onder de titel *Ueber Arnheims Gegenden* staat in briefvorm een verslag van een wandeling van Arnhem naar Rozendaal en Beekhuizen.[38] De betreffende zinsnede luidt:

> *(...) bey einer andern Grotte .. einen Fall von etwa 10 Fuss hatte; dafür war sie aber auch hinter dem fallenden Wasser mit einem Durchgange versehen, der etwa 10 bis 15 Schritt unter der Erde an der andern Seite des Baches auf einen kleine Höhe des ostwärts angränzenden Berges führte...*

Tot slot nog twee andere op elkaar lijkende tuinsieraden: de watertrap en het watergordijn. Op Beekhuizen kon men achter zowel de grote als de kleine waterval lopen en door het watergordijn kijken. Verder kende Beekhuizen een cascade waar water over 22 trappen stroomde. En net als op Vijverberg is de wandeling op Beekhuizen ook 'opgehangen' aan de sprengenbeek.

De meer of minder aansprekende overeenkomsten van Vijverberg met Beekhuizen laten vermoeden dat Vijverberg geïnspireerd is door Beekhuizen. Op veel kleinere schaal, minder indrukwekkend, maar blijkbaar wel met veel gelijkenissen. Inspiratie kan enkel opgedaan worden door bezoek. En daar is ook een aanwijzing voor gevonden.

Op 29 augustus 1790 is Beekhuizen officieel geopend. In de hermitage van Beekhuizen lag een gastenboek, de *Lijste der Personen, die de Grote Cascade van Biljoen in Beekhuizen met hun bezoek vereert hebben*. Deze lijst begint met 29 'aout' 1790. Een maand later, onder 29 'sept' 1790, zijn de namen van onder andere H. Brantsen, W.R. Brantsen en hun zwager G. van Hasselt te vinden.[39] Mogelijk volgde daarna een parkaanleg op Vijverberg met als resultaat de eerste vernoeming in 1793.

Misschien is Vijverberg te zien als klein Beekhuizen. Dan is het op sommige punten een mager aftreksel daarvan, maar wat de hermitage betreft lijkt het Beekhuizen te overtreffen. De Vijverbergse tekstfragmenten tezamen geven namelijk het beeld van een ensemble. Een ensemble bestaande uit een eiland met een hefbrug en op het eiland een hermitage als een huisje van mos met daarin inscripties, een kartonnen doodshoofd en een houten beweegbare heremiet die bijbel staat te lezen. Is dat in een bidvertrek? Of staat dat bidvertrek op het kerkhof (op hetzelfde eiland) met skelet en graven met bijschriften? Ook andere inscripties[40] zijn op het eiland te vinden, net als twee hutjes met afbeeldingen, beelden of afgietsels van Menno[41] en Paracelsus.[42] De hermitage is volgens de regels der kunst geplaatst in een afgelegen deel van het park, op een donkere plek omgeven door naaldhout[43], verwijzend naar melancholie, eenzaamheid, duisternis en dood.[44] Maar in dit geval wel een plek met een overdadige aankleding. Overdaad schaadt, lijkt het oordeel van De Clercq. Gelijktijdig is het toch ook, zij het wel heel rijk, een ensemble volgens het boekje, of beter gezegd, volgens het voorbeeldenboekje,[45] zoals bijvoorbeeld *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802-1809) van Gijsbert van Laar (1768-1820).

De opmerkingen van Otto van Eck uit 1793 maken echter duidelijk dat de hermitage met haar aankleding al een tiental jaren bestond voor het eerste katern van het *Magazijn* verscheen.[46]

Ter overname aangeboden:
een exemplaar van
Van Laar's Afbeeldingen,
van **Tuinsieraden** en **Aanleggen**, niet gebonden, doch zoo goed als nieuw, voor *f* 4.—. Adres *franco* brieven G. C. BRONS ten huize van B. BRONS, tuinbaas huize "*LICHTENBEEK*" bij *Arnhem*. [579]

Ter overname aangeboden: Van Laar's Afbeeldingen (Floralia 1880).

Levend verleden

Binnen een ensemble als hierboven geschetst, en in een landschapspark in het algemeen, was ook wel eens sprake van levende stoffering. Denk aan de eerder genoemde levende

‘*hermiet*’ van Biljoen. Lichtenbeek moest het met een kluizenaarspop stellen, dus van levende stoffering van het landschapspark was hier geen sprake. Hoewel, mogelijk niet zo bedoeld, maar de beschrijving van ‘*(...) den heer Brantzen als een kwakzalver opgetooid (...)*’ doet wel aan levende stoffering denken.

Tot slot, het waardeoordeel van De Clercq mag dan niet positief zijn: ‘*Deze plaats is schoon aangelegen doch wat de vercierselen betreft dezelve zijn juist niet door den besten smaak ingeboezemd.*’ Toch, na een wandeling anno 2014 waarbij de structuren en patronen nog steeds zijn als die van tweehonderd jaar geleden, de toenmalige vroeg-landschappelijke invulling ingekleurd wordt door de tekstfragmenten en met name het ensemble van de hermitage indruk maakt, is de afsluiting van Esser Meerman misschien wel het meest passend: ‘*(...) verlieten* [wij] *deze plaats, welke, hoezeer niet mooier, ons echter vreemde en nieuwe gezichten opgeleverd hadt.*’

Het nieuwe huis Lichtenbeek, mogelijk gezien vanuit of van nabij de koepel aan de overzijde van de Amsterdamseweg. Huize De Lichtenbeek bij Arnhem (Jan Tra Kranen), 1838-1839, door Nicolaas Trakranen. (Nationaal Archief, toegangsnr. 3.20.59, inv.nr. 1228).

Over de auteur

Jan Holwerda (1960) studeerde aan de Hogere Bosbouw en Cultuurtechnische School te Velp (huidige Hogeschool Van Hall Larenstein). Zijn groene opleiding en interesse voor geschiedenis leidde in de loop der jaren tot verdieping in de geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur en tot allerlei publicaties op dit terrein.

Noten

1. Lichtenbeek en Vijverberg zijn in het bezit van Stichting Geldersch Landschap en Kasteelen, sinds respectievelijk 1940 en 1932. Het terrein ten noorden van de Amsterdamseweg wordt met Vijverberg aangeduid sinds de bouw van de bosarbeiderswoning De Vijverberg (1873) aan dezelfde weg. SB4, *Waardering van lanen in het buitengebied van Arnhem-Noord*, Wageningen 2005.
2. Over hem: Menno Potjer, ‘Het geheim van Wilhelm Craeyvanger. De loopbaan van een Arnhemse regent in de zeventiende eeuw’, in: *Arnhems Historisch Tijdschrift* 32 (2012) 3, 137-160. Tevens: Website Wikipedia, 2 augustus 2014, http://nl.wikipedia.org/wiki/Willem_Craeyvanger
3. Bernard Harscamp was luitenant van de schutterij St. Joost, burgemeester van Arnhem en lid van Gedeputeerde Staten. A.J. van de Ven, ‘De oude buitenverblijven rondom de stad’, in: S.J.R. de Monchy, *Arnhem zeven eeuwen stad*, Arnhem 1933, 187-223.
4. *De Navorscher. Een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer tusschen allen, die iets weten, iets te vragen hebben of iets kunnen oplossen*, 31 (1881), 279.
5. De familie Harscamp en Lambert Sandijck worden genoemd in A.G. Schulte en C.J.M. Schulte-van Wersch, *Monumentaal groen: Kleine cultuurgeschiedenis van de Arnhemse parken*, Utrecht 1999, 56-58.
6. Gelders Archief, toegangsnr. 2003 ORA Arnhem, inv.nr. 426 1737-1742, folio 242v-243v, 29 juli 1741. Hieruit blijkt dat na Lambert Adolfsen Sandijk (1659-), dochter Geertruijt Sandijk (1694-1731) eigenaar is. Na haar dood vererft Lichtenbeek op haar man Willem Hendrik de Greve (1698-1740) en hun kinderen. Na zijn dood vererft Lichtenbeek op zijn tweede vrouw Aleijda Geertruijt Bosboom en de kinderen uit beide huwelijken. Zij verkopen Lichtenbeek aan Brantsen-Tulleken.
7. M.J. de Man, *Topographische kaart van de Veluwe en de Veluwezoom* (1802-1812), Alphen aan den Rijn 1984.
8. Website WatWasWaar, http://watwaswaar.nl: *Kadastraal Minuutplan Gemeente Arnhem sectie G genaamd Ligtenbeek in een blad.* Het verzamelplan is gedateerd 1821.
9. Otto van Eck, Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Jeroen Blaak, *Het dagboek van Otto van Eck (1791-1797)*, Hilversum 1998, 112.
10. *Journaal van Een Plaisir Reysje door Gelder-*

land na Cleef en te rug van 2 July tot 19 July 1807. Gedaan door C. Faber en Huysvrouw, D. Boissevain en Huysvrouw, met Eigen Halve Kapwagen, Koetzier en Twee Paarden, Stadsarchief Gemeente Amsterdam, toegangsnr. 394 Archief van de Familie Boissevain en Aanverwante Families, inv.nr. 1.4.1.4, 27. Ook in Charles Boissevain, *Onze voortrekkers. De geschiedenis van eenige leden der familie Boissevain*, Amsterdam 1906, 90-103.

11. Jhr. Mr. M.W. Snoeck (medegedeeld door), 'Een uitstapje in de environs van Arnhem September 1813 door N. Esser Meerman', in: *Bijdragen en mededeelingen der Vereeniging Gelre* XXXVI (1933), 145-158.
12. Website Resources Huygens ING, 2 augustus 2014, *Dagboek van Willem de Clercq 1811-1830*, Deel V (1815), 206-208, http://www.historici.nl/retroboeken/declercq.
13. Isaac Anne Nijhoff, *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland, of Geschiedkundige en plaatsbeschrijvende beschouwing van de omstreken der stad Arnhem*, Arnhem 1820. Gebruikt is een herdruk uit 1976, van de vierde druk uit 1828, 82-84.
14. A.H.G. Schaars en A.D.M. Veldhorst (eindred.), *Kadastrale atlas Gelderland 1832*, Arnhem 1986. Tevens Website WatWasWaar, http://watwaswaar.nl: *Kadastraal Minuutplan Gemeente Arnhem sectie G genaamd Ligtenbeek in een blad.*
15. Amsterdamseweg 232, Arnhem.
16. Van der Aa gebruikt in zijn beschrijving van Lichtenbeek dezelfde bewoordingen en verwijst vervolgens naar Nijhoffs *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland*. A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden deel 7*, Gorinchem 1846, 296.
    De vijfde verbeterde druk van Nijhoff's *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland* uit 1836 laat de hele beschrijving van de grot bij de sprengkop (als in de vierde druk) achterwege.
17. Ook de sprengkop op landgoed De Hemelsche Berg (Oosterbeek) werd De Hel genoemd. Een vergelijkbare naam is *hell Colck* of *helle kolk*: een vijver aan de voet van de helling van de Veluwezoom bij kasteel Doorwerth.
18. De laan, tegenwoordig een pad, wordt genoemd in J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*. Deel 4, Haarlem 1879, 125. Met dank aan Wim Meulenkamp.
19. In de onmiddellijke nabijheid van deze locatie is een ondergrondse ijskelder met bovengronds een slechts driesteens hoog muurtje en een ijzeren dekplaat. Vriendelijke mededeling Ciska van der Genugten.
20. Anno 2014 kan hier een gedeelte van de sprengenbeek niet worden gevolgd. De reguliere paden voeren echter wel naar het genoemde, voormalige hoogtepunt van de wandeling.
21. A.G. Schulte en C.J.M. Schulte-van Wersch 1999, 57; helaas zonder bronvermelding. De bron bleek te zijn: Gelders Archief, toegangsnr. 1515 Documentatie Gelders Archief (ADC), inv.nr. 404 Gedicht "De Hermiet ter verdediging van zijnen afgezonderden levensstand, in de Hermitagie op de Ligtenbeek te Arnhem". Met dank aan Menno Potjer.
22. In de vijfde verbeterde druk van Nijhoff's *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland* uit 1836 wordt ook de hermitage niet meer genoemd.
23. 't Eilandje, *Dorpskrant Schaarsbergen; informatieblad van de Dorpsraad* (1994), nr. 85, 4-5. Het artikel meldt ook dat de vijver in 1935 droog stond en er gras in groeide. Een artikel in Algemeen Handelsblad van 19 augustus 1858 vermeldt iets soortgelijks: '(…) *de smaakvolle waterleidingen en watersprongen (…) bestaan op dezen oogenblik alleen in het geheugen of de verbeelding (…) aangezien de wellen andermaal beneden den bodem der beekjes gezakt zijn.*' Uit andermaal valt op te maken dat ook voor 1858 al vaker sprake was van het droogvallen van de waterlopen.
24. Zie Bert Koene, *Schijngestalten. De levens van diplomaat en rokkenjager Gerard Brantsen*, Hilversum 2013.
25. Gérard Derks, 'Brantsen, een regentenfamilie en haar buitenplaatsen', in: Elyze Storms-Smeets (red.), *Gelders Arcadië. Atlas van een Buitenplaatsenlandschap*, Utrecht 2011, 50-57; P.G. Aalbers, 'Het Arnhemse regentengeslacht Brantsen', in: *Arnhem de Genoeglijkste* 29 (2009) 1, 32-46 ; C. Schulte, '"de Soete Ruste van een aangenaam Buijtenleeven". De familie Brantsen en haar buitenplaats Zypendaal in Arnhem', in: *Arnhem de Genoeglijkste* 29 (2009) 4, 138-157.
26. Op Laag Oorsprong is in 2008 een nieuw, op het oorspronkelijk bouwsel geïnspireerd grothuisje tot stand gekomen.
27. Met dank aan Sandra Niessen voor foto's van betreffende pagina's uit *Journaal gehouden door de juffrouw Jacomina Scheltema gebooren van Nijmegen van Rotterdam over Utregt, en een gedeelte van Gelderland, Overijssel Drenthe Gorningerland Friesland benevens 't Eijland Texel, de Helder Alkmaar Beverwijk Haarlem Leijden te rug na Rotterdam.*

Door Sandra Niessen aangehaald in het artikel 'De Oorsprong gezien door 18de eeuwse toeriste', *De Veluwe Post*, 22 februari 2008, 8.

28. Jan Holwerda, 'Het cascadedal van landgoed De Duno te Doorwerth', in: Arinda van der Does en Jan Holwerda (eindred.). *Tuingeschiedenis in Nederland. Veelzijdig erfgoed in 't groen*, Utrecht 2009, 65-78.
29. H. Kerkkamp, *Verloren luister: verdwenen landgoederen*, Velp 1969, 103.
30. Of Samuel familie van de Van Ecks van Mariëndaal en van de jeugdige dagboekschrijver Otto van Eck is, is nog niet achterhaald.
31. Derk Willem Abraham Brantsen is een zoon van Johan Brantsen en Hester Henriëtte de Vree, en Gerhardina Abigael Agatha Brantsen is dochter van Hendrik Willem Brantsen en Johanna Elisabeth de Vree; of te wel de respectievelijke vaders waren broers en de moeders zussen (en ooms en tantes van Elisabeth Brantsen).
32. De datering in of voor 1797 hangt samen met een gastenboek dat in de hermitage lag die op deze kaart wordt verbeeld. Dit gastenboek begint met 29 april 1798.
33. SB4, *Herstelplan Rhederoord De Steeg*, Wageningen 2011, 65.
34. C. Schulte 2009, 149.
35. U. M. Mehrtens en H. M. J. Tromp, *Biljoen en Beekhuizen te Velp*, Deel 14 van Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen, Zeist 1984, 23-24.
36. Mehrtens en Tromp 1984, 16.
37. Mehrtens en Tromp 1984, 24.
38. W.F.W.M. van Heugten, 'Zurück zur Urquelle der Natur. Een romantische wandeling van een Kleefs patriot naar Rozendaal en Beekhuizen in augustus 1792', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* LXXXIV (1993), 98.
39. Gelders Archief, Inv. 0508 Handschriften Rijksarchief in Gelderland, nr. 432. Kopie van het origineel in particulier bezit, lopend van augustus 1790 tot september 1795.
    Overigens staat, met het ontwerp voor Rhederoord door Posth uit vermoedelijk 1797 in het achterhoofd, de naam D.W.A. Brantsen (eigenaar van Rhederoord) onder 20 '*juillet*' 1792 en 21 'aug' 1796.
40. Een ander voorbeeld van een inscriptie, in het Frans met een Nederlandse vertaling, staat in J. Anspach, *De Veluwse familie Tulleken en hare aanverwanten*, 1882, 254-255. Te lezen valt dat Gerhard Tulleken (1764-1833) de inscriptie optekende, deze was op Lichtenbeek bij een hermitage op een steen gegraveerd.
41. Menno is Menno Simons (circa 1496-1561), een Nederlands voormalig rooms-katholiek priester en kerkhervormer (wederdopers).
    Website Wikipedia, 2 augustus 2014, http://nl.wikipedia.org/wiki/Menno_Simons.
42. Paracelsus is Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493 of 1494-1541), een beroemde arts en theoloog die zich ook bezighield met alchemie en astrologie.
    Website Wikipedia, 2 augustus 2014, http://nl.wikipedia.org/wiki/Paracelsus.
43. Behulpzaam bij het 'groene' deel van de aankleding is Nicolaas Meerburgh, *Naamlijst der boom- en heestergewassen dienstig tot het aanleggen van lustboschjes of zogenaamde hermitagiën*, Leyden 1782. Meerburgh schrijft: *op meest alle Lusthoven, al zyn dezelven niet zeer uitgestrekt, zonderd men thans de eene of andere plaats af, om een zogenaamde Hermitagie aanteleggen, en met verscheidenheid van gewassen te vercieren*. Volgens Meerburgh heeft de lusthofbezitter geen idee wat te planten en wat verkrijgbaar is. Hierin moet zijn *naamlijst* voorzien. Opvallend is het vroege jaartal en het onderkennen van de hermitage als een modeverschijnsel. Hiernaast valt op dat de naamlijst wel erg lang en weinig specifiek is.
44. Voor meer over hermitages en kluizenaars zie: Wim Meulenkamp, '"Eene schilderachtige hermitage...": een inventaris van sierhermitages en kluizenaarspoppen' in Nederland, in: *Antiek* 21 (1986) no. 5, 297-301 en Wim Meulenkamp, 'De cultus van de hermitage in Nederland', in: M. Bison e.a., *O Laage hut! Meer grootsch dan vorstelyke hoven*, Beverwijk 1993, 57-74.
45. Een nog steeds bestaand ensemble is dat bij Vilsteren: een hermitage met een passend sober ingericht interieur en in de onmiddellijke nabijheid een schijngraf. Wim Meulenkamp, 'Kluizenaars, boeren en dagloners: levende en quasi-levende stoffering in de landschapstuin', in: C. van Eck, J. van den Eynde & W. van Leeuwen (red.). *Het schilderachtige : studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur 1650 - 1900*, Amsterdam, 1994, 74-84.
46. In dit verband is overigens een advertentie uit *Floralia, geïllustreerd tuinbouwblad* van 1880 wel heel aardig: de tuinbaas van Lichtenbeek biedt een exemplaar van *Van Laar's afbeeldingen van Tuinsieraden en Aanleggen* ter overname aan.

Arnhemse gardes d'honneur in dienst van Napoleon

Deel III. Terug naar Arnhem

Onno Boonstra

Een van de maatregelen die Napoleon Bonaparte nam om zijn leger, dat door de veldtocht naar Rusland, ernstig was verzwakt, weer op orde te brengen was het oprichten van vier regimenten cavalerie, de 'gardes d'honneur'. Alle departementen van zijn keizerrijk moesten jongelieden uit de aanzienlijkste families selecteren die verplicht werden om deel van de regimenten uit te gaan maken. In twee eerdere bijdragen in dit tijdschrift is beschreven welke negen Arnhemmers uiteindelijk werden aangewezen en wat ze als garde d'honneur meemaakten. In dit artikel wordt de afloop van hun wederwaardigheden beschreven, alsmede hun terugkomst in Arnhem en de loopbaan die ze daarna hadden.

Negen Arnhemmers als garde d'honneur

In het late voorjaar van 1813 had Reginus Andringa de Kempenaer, de prefect van het Departement van de Boven-IJssel, 44 jongelieden uit de hoogste kringen van het departement aangewezen om als garde d'honneur in het Franse leger te dienen. Daarvan kwamen er negen uit Arnhem. Vier van hen, Gerrit van Davelaar, Jan Thomas, Willem van Toll en Jean Baptiste Weijll hadden zich vrijwillig aangemeld; de vijf anderen, Marinus Constantijn van Alderwereld, Daniël Jan Bouricius, Jacob Theodoor Cremer, Guillaume Duvelaer van Campen en Gerrit Mos waren door de prefect geselecteerd.[1] De Gelderse gardes werden geplaatst in de 17e divisie van het tweede regiment dat gelegerd was in Metz. Afhankelijk van gebleken bekwaamheid werden ze in verschillende compagnieën geplaatst, die eerder, later of helemaal niet naar het front werden gezonden. De compagnieën van Daniel Jan Bouricius en Jean Baptiste Weijll ontmoetten de vijand op de slagvelden van Leipzig en Hanau, terwijl de compagnieën van Willem van Toll, Jacob Cremer en Marinus van Alderwereld niet verder kwamen dan Offenbach en Darmstadt. De meeste andere Gelderse gardes d'honneur trokken eveneens naar het oosten, maar bleven binnen de grenzen van het Franse Keizerrijk, aan de linkeroever van de Rijn. Ten slotte waren er compagnieën, waartoe bijvoorbeeld Gerrit Mos behoorde, die in de kazernes van Metz waren achtergebleven.[2]

Desertie

Na de nederlaag bij Leipzig had het Franse leger zich eind oktober grotendeels teruggetrokken over de Rijn. Vanaf dat moment waren de meeste Arnhemse gardes in de weer om langs die rivier de grenzen van het Franse Keizerrijk te bewaken. Het tweede regiment gardes d'honneur had tot taak om een strook van 40 kilometer tussen Frankenthal en Germersheim van vijanden vrij te houden. Omdat de vijand zich rustig hield, was het routineus werk. De politieke en militaire ontwikkelingen in de Hollandse departementen zorgden evenwel voor de nodige beroering. Geruchten dat er een opstand was uitgebroken, dat Pruisen en kozakken de departementen waren binnengetrokken en

Nachtelijke patrouilles langs de Rijn. Ontleend aan D.H. Ten Kate van Loo, De gardes d'honneur, 's-Gravenhage 1815, 117.

dat Willem Frederik van Oranje voet aan wal had gezet op Nederlandse bodem, leidden tot groeiend optimisme en heimwee onder de Nederlandse gardes.

Tijdens de langdurige, soms ook nachtelijke patrouilles langs de Rijn begonnen velen de mogelijkheden te onderzoeken om uit het Franse leger te deserteren. Ten minste één Arnhemse garde slaagde in die plannen. Marinus Constantijn van Alderwereld stak op 11 december samen met zijn knecht en een klein groepje Hollandse en Münsterse gardes de Rijn over in de buurt van Germersheim. Ze werden geholpen door twee betaalde gidsen en een douanier die met één Louis d'or was omgekocht. Op de rechter Rijnoever gaven ze zich over aan een regiment dragonders van de coalitietroepen. Die brachten hen naar Mannheim, waar een Nederlander woonde die er voor zorgde dat ze veilig verder naar het noorden konden reizen. Marinus Constantijn van Alderwereld kwam vervolgens op 21 december 1813 in Arnhem aan.[3] Ook Willem van Toll en Jacob Cremer waagden begin december een poging om over de Rijn te komen, maar ze hadden minder geluk. Ze hadden een afspraak gemaakt met een smokkelaar in Meckenheim, die hen voor 50 francs per persoon in de nacht van 9 op 10 december over de Rijn zou zetten. Maar in de ochtend van de negende december werd hun compagnie plotseling overgeplaatst naar het binnenland van de Palts, op zeven uur gaans van de Rijn. Twee dagen later keerden ze weer naar de omgeving van Speyer terug, maar meerdere pogingen om contact te maken met de smokkelaar mislukten. Daarmee was, zoals we hieronder zullen zien, de kans om over de Rijn aan het Franse leger te ontsnappen verkeken. Uiteindelijk slaagde Willem van Toll er overigens wel in om weg te komen: begin januari wist hij samen met de Gelderse garde Abraham Melsing in de buurt van Metz door de Franse linies te sluipen en bij de oprukkende coalitietroepen te geraken. Eind januari was Van Toll terug in Arnhem. Melsing overleed onderweg in Krefeld door uitputting.[4]

Krijgsgevangen

Toen Willem van Toll deserteerde uit Metz, was hij geen garde d'honneur meer, maar

krijgsgevangene. De geschiedenis van de Nederlandse gardes had namelijk een bizarre wending genomen. Omdat de Hollandse departementen ten noorden van de Waal door de Pruisen waren ingenomen en Frederik Willem van Oranje zich als soeverein vorst had opgeworpen, beschouwden de Fransen deze gewesten voortaan als vijandig gebied, en dus ook de Nederlandse gardes als vijanden. Alle 100 Nederlandse gardes van het tweede regiment die nog in Metz in depot waren of daar inmiddels weer waren teruggekeerd, werden daarom op 10 december 1813 ontwapend, de paarden afgenomen en in verzekerde bewaring gesteld. Tot die groep behoorden de Arnhemse gardes Jan Daniël Bouricius, Gerrit van Davelaar, Gerrit Mos en Jean Baptiste Weijll.[5] Hetzelfde gebeurde met de Nederlandse gardes die aan de Rijn gelegerd waren: die groep, die volgens Cremer ongeveer 70 personen omvatte en waartoe ook Jacob Theodoor Cremer zelf en Willem van Toll behoorden, werd op 14 december gearresteerd, in de gevangenis van Landau geplaatst en een week later teruggevoerd naar Metz.[6] Eind december kwam het bevel om de gardes groepsgewijs van Metz naar Grenoble over te brengen. Het eerste detachement vertrok op 26 december uit Metz, terwijl Jacob Cremer op 30 december 1813 de reis naar Grenoble aanvaardde. Willem van Toll zou in een later contingent volgen, maar wist dus voor het zover was te deserteren, terwijl Gerrit Mos opnieuw een ziekte veinsde en in Metz achterbleef.[7]

De tocht van de krijgsgevangen gardes verliep in eerste instantie zoals voorzien. De eerste contingenten bereikten zonder problemen Grenoble. Maar de groep van Jacob Theodoor Cremer kwam in de problemen. Ze volgden eerst de uitgestippelde route via Nancy, Langres en Dijon naar het zuiden, totdat ze op 9 januari 1814 Beaune bereikten. Daar stokte de reis, omdat Boheemse coalitietroepen onder leiding van prins Karl Philipp zu Schwartzenberg bij Basel de Rijn waren overgestoken en naar het westen oprukten. Ze hadden inmiddels de streek tussen Lyon en Chalon-sur-Saône, 20 kilometer ten zuiden van Beaune, onder controle en daardoor de route richting Grenoble over een lengte van 150 kilometer geblokkeerd.[8] Van de wanorde die tijdens het oponthoud ontstond maakten veel krijgsgevangenen gebruik om opnieuw pogingen tot desertie te wagen. Zo probeerde Jacob Cremer, samen met tien andere gardes, van Beaune naar Chalon te komen. Helaas ging het weer mis. Terwijl ze, verborgen onder dekens op een platte kar, rond middernacht door het dorpje Chagny, halverwege Beaune en Chalon-sur-Saône, reden, werden ze staande gehouden:

'Qui vive!', klonk er toen opeens door den stillen nacht. Voetstappen klonken en duidelijk hoorden we de haan van een geweer overhalen... Wezenloos bijna grepen we elkaar vast... 'Doorrijen! doorrijen!' fluisterde de jongeman, die heimwee had... En zijn stem trilde koortsachtig, bibberde van spanning. De voerman was een moedige kerel. Hij legde de zweep over de paarden. Doch plotseling stond de wagen met een geweldigen schok stil. De paarden steigerden. 'Halt!' hoorden we roepen. Meteen zagen we een Fransch soldaat over den wagenrand kijken en ons verbaasd aanstaren. 'Wie zijn jullie?' vroeg hij. Doch we konden geen van allen een woord uitbrengen. We voelden het met weeë, neerslaande smart: 'we waren ontdekt en de vlucht was mislukt!'[9]

Opgesloten in een donkere kerker vreesden Cremer en zijn medegardes voor het ergste, maar gelukkig wisten ze te ontkomen aan een zware straf en werden ze weer aan het contingent krijgsgevangenen toegevoegd.[10]

De groep kreeg een nieuwe bestemming: de stad Bourges, tweehonderd kilometer ten westen van Beaune, waar ze op 22 januari aankwamen. In de dagen daarna groeide het aantal krijgsgevangen Nederlandse gardes (zowel van het eerste en tweede regiment) uit tot 250, ongeveer de helft van het aantal dat zeven maanden eerder uit de noordelijke departementen was vertrokken. De gardes kregen toestemming om zich vrij binnen de muren van Bourges te bewegen en zich zelf – tegen betaling uiteraard – logies te verschaffen. Nadat hij extra geld uit Parijs had

DÉPARTEMENT d Cher

SOUS-PRÉFECTURE d Cher

COMMUNE d Bourges

LOI DU 28 VENDÉMIAIRE AN VI.

Valable pour un an.

PASSE-PORT.

Registre n. 21 No. 1476

SIGNALEMENT.

Agé de 20 ans

Signature du Porteur.

AVIS ESSENTIEL.

Au Nom du Gouvernement

~~De par l'Empereur et Roi.~~

Nous

Le Maire de la Ville de Bourges

Invitons les Autorités Civiles et Militaires à laisser passer et librement circuler de Bourges département du Cher à Paris département de la Seine

Le Sieur Cremer Jacques Theodore

profession de Garde d'honneur Hollandais

natif d Arnhem département d

demeurant à Arnhem

et à lui donner aide et protection en cas de besoin.

Délivré sur

Fait à Bourges le 15 avril 1814

Le Maire de Bourges

Prix du Passe-port, DEUX FRANCS

Het paspoort, op 15 april 1814 uitgegeven door de burgemeester van Bourges, dat Jacob Theodoor Cremer toestaat om naar Parijs te reizen. Nationaal Archief, Familiearchief Cremer.

laten komen, kon Jacob Theodoor Cremer eindelijk weer nette kleren kopen en een net kamertje huren bij een evenzo nette weduwe.

Erg aangenaam was het verblijf in Bourges overigens niet. De gardes dienden 's ochtends om tien uur en 's middags om drie uur aan te treden op appèl, maar voor de rest van de dag was er niets te doen. Er brak een periode aan van grenzeloze verveling:

Daar leefden we nu de lange, lange dagen in volkomen werkeloosheid in een vreemde stad, ver van het vaderland; geen enkel bericht bereikte ons van ouders of vrienden, geen enkele tijding uit het vaderland. 't Was maar afwachten, afwachten...[11]

Overdag werden de bibliotheek en de koffiehuizen van de stad bezocht, en 's avonds vaak de komedie, maar dat was onvoldoende om de verveling te verdrijven. Gevolg was dat er geregeld ruzie en zelfs vechtpartijen ontstonden, onderling of met de burgers van Bourges, waarbij wordt beweerd dat in het bijzonder de vrijwilligers onder de Gelderse gardes zich van hun slechtste kant lieten zien.[12]

Terug naar Arnhem

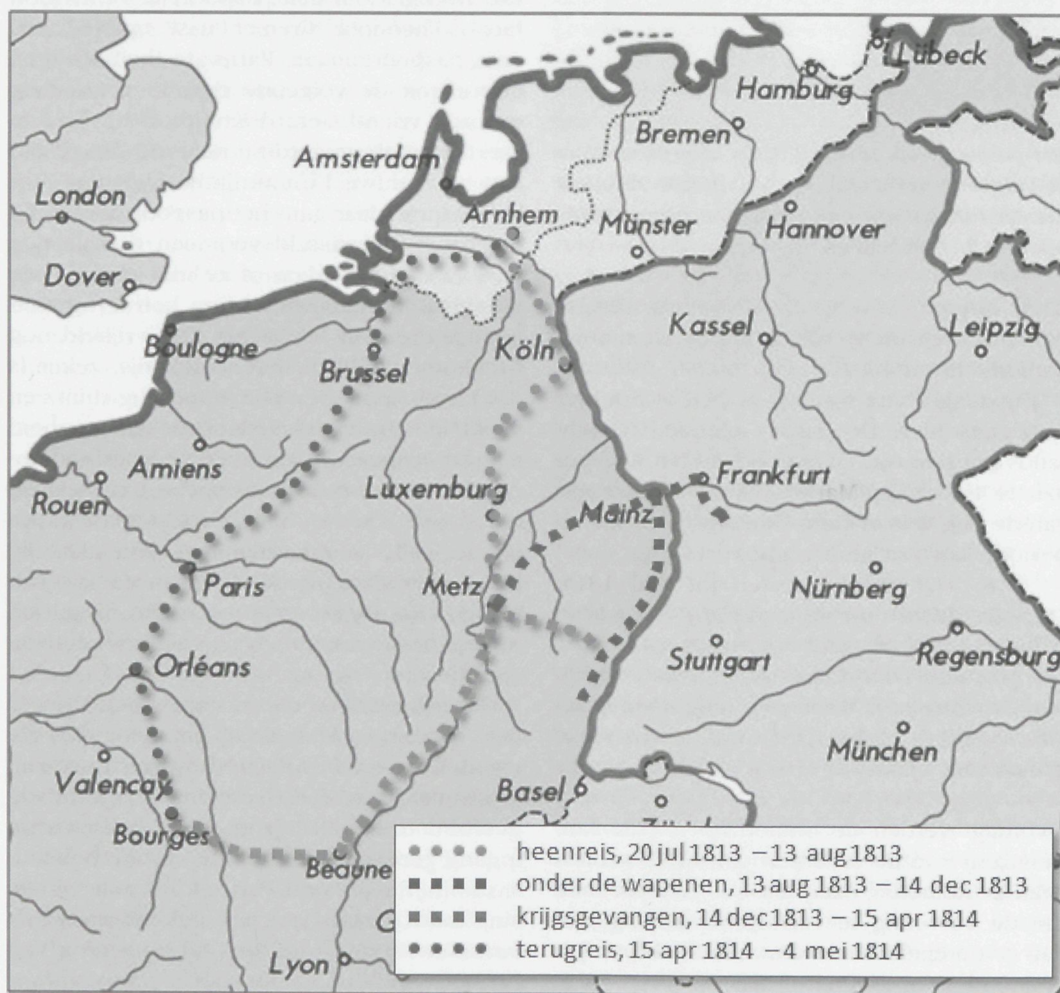
Berichten over het verloop van de strijd aan het front bleven schaars en onbetrouwbaar. Dat het er voor de Franse Keizer slecht voor stond kon uiteindelijk niet verborgen blijven. Op 6 april werd in Bourges bekend dat de Napoleon afstand had gedaan van de troon; een week later, op 13 april, kwam het bevel de gardes d'honneur uit krijgsgevangenschap te ontslaan en hen passage te verlenen om naar huis terug te keren. De 250 Nederlandse gardes bestormden daarop het stadhuis van Bourges om een paspoort te verkrijgen. Jacob Theodoor Cremer wist op 15 april een paspoort naar Parijs te bemachtigen en vertrok de volgende dag, in gezelschap van zijn vriend Gerard Kruijthoff uit Tiel en veertien andere gardes, naar de hoofdstad van het nieuwe Koninkrijk. Vier dagen later kwamen ze daar aan; het paspoort werd een dag later ingewisseld voor een doorgeleide naar Nederland. Maar of ze niet zo snel een diligence konden vinden om hen terug naar huis te brengen, of anders hun vrijheid nog wat langer wilden vieren in Parijs, zeker is dat Jacob Cremer en consorten nog ruim een week in de stad bleven en de gelegenheid te baat namen om de metropool te verkennen. Niet alleen de toeristische trekpleisters zoals het Louvre, het Hôtel des Invalides en de Tuilerieën werden bezocht, alsmede de toentertijd zo beroemde panorama's van Napels, Boulogne en Amsterdam, maar ook de Opéra, het casino en de vele koffiehuizen van de stad.

Tijdens een van die uitstapjes liep Cremer het 'Estaminet Hollandais' binnen, dat gelegen was aan het Palais Royal en met zijn negen vensters brede front en het opvallende geschilderde zeilschip op de ruit boven de ingang gerekend kon worden tot de bekendste koffiehuizen van Parijs.[13] Tot zijn verrassing trof Cremer daar een bekende: *chef de bataillon* Roque, die tot de bestorming van Arnhem op 30 november 1813 *commandant d'armes* van de stad was geweest. Tussen

de biljarttafels zat Roque op zijn gemak een glaasje jenever te drinken en een pijpje te roken. Cremer en Kruijthoff zetten zich bij hem, niet alleen om van hem bijzonderheden van de bestorming van Arnhem te vernemen, maar ook om eindelijk weer eens een goed glas jenever te kunnen proeven.[14]

Op 27 april lukte het Cremer om een rijtuig te bemachtigen dat Kruijthoff en hem naar Brussel bracht. Vandaar vervolgden ze de reis via Antwerpen, Breda en Den Bosch naar Nijmegen, waar ze op 4 mei rond het middaguur aankwamen.

Van zenuwachtige spanning waren we half ziek. En mij drukte meer en meer een groot angstgevoel. Hoe zou ik allen thuis aantreffen? ... Ook in het vaderland was zoo heel veel gebeurd in dien tijd. En sedert November 1813 had ik niets van hen gehoord. Welke vreeselijke tijdingen wachtten mij misschien... Gelukkig kon ik te Nijmegen eenig bericht krijgen. Door de straten loopende, liep ik plotseling van mijn vriend vandaan en op een voerman af, die te Arnhem woonde. Doch vlak bij hem gekomen, bleef ik staan, ik durfde niet... De opwinding en spanning maak-

De reis van Jacob Theodoor Cremer als garde d'honneur van Napoleon, 20 juli 1813 – 4 mei 1814.

ten mij bijna waanzinnig... Ik liep terug! En trillend van vrees en vreugde beide, gingen we naar een kennis, die daar woonde... Ik zonk er snikkend op een stoel. 'Hoe thuis?' stamelde ik. 'Best, allen gezond en in groot verlangen naar je thuiskomst!' Toen stuurde ik een renbode naar huis ter voorbereiding. Dadelijk vertrokken we weer.
Ook mijn vriend kreeg de beste berichten van zijn ouders en andere familie. O, die weg van Nijmegen tot Arnhem! Kwam er dan nooit een eind aan?... Kende ik dien afstand dan niet meer... Was die zóó lang, zoo oneindig lang! ... Daar zagen we den bekenden toren... Ik snikte, dreigde ineen te zakken... Even voor de stad kwam mijn broer mij al tegemoet. Wij schreiden en lachten tegelijk, keken elkaar aan, wilden spreken, maar kónden niet... Honderden vragen wilde ik doen... en honderden hij en we zeiden geen van beiden iets! We kónden niet...
Nog eenige oogenblikken... En ik drukte mijn vader en moeder en allen beurtelings aan mijn borst. En allen schreiden we, schreiden we tranen van onzegbare vreugde en dankbaarheid.[15]

Op 4 mei was Jacob Theodoor Cremer weer thuis in Arnhem. Met hem kwamen acht van de negen Arnhemmers die de stad eind juli en begin augustus 1813 als garde d'honneur hadden verlaten, veilig en wel weerom. Sommigen, zoals Martinus Constantijn van Alderwereld en Willem van Toll, waren al in december 1813 of januari 1814 terug; de meeste anderen moesten tot mei 1814 wachten tot ze de torens van de stad weer zouden zien. Nu hun avontuur was afgelopen werd het tijd om hun leven weer op te pakken. Dat zal voor sommigen moeilijker zijn geweest dan voor anderen, omdat sommigen daadwerkelijk in gevecht waren geraakt en anderen niet. Gerrit Mos heeft nauwelijks iets meegemaakt: hij was voordat hij krijgsgevangen werd gemaakt niet buiten Metz geweest. Waarschijnlijk zijn ook Jan Thomas en Guillaume Duvelaer van Campen in depot gebleven. Marinus van Alderwereld en Willem van Toll zijn net als Jacob Cremer wel opgerukt naar het oosten, maar hebben uiteindelijk niet veel meer gedaan dan wacht lopen langs de Rijn. Maar dat gold niet voor Daniël Jan Bouricius en Jean Baptiste Weijll: zij behoorden tot de vijf compagnieën van het tweede regiment die daadwerkelijk op de slagvelden van Leipzig zijn geweest en de chaotische terugtocht van de Fransen na de Volkerenslag aan den lijve hebben ondervonden. In de Franse archieven staat dat Jean Baptiste Weijll op 10 december 1813 krijgsgevangen is genomen, maar daarna duikt in geen enkel archief zijn naam nog op, zodat te vermoeden valt dat hij uiteindelijk aan oorlogswonden of vermoeienissen is bezweken. Wat Gerrit van Davelaar als garde d'honneur heeft meegemaakt is onbekend. Zeker is, zoals hieronder zal blijken, dat hij zijn dienst heeft overleefd.

De verdere levensloop van de Arnhemse gardes d'honneur

Van de acht Arnhemse gardes d'honneur die levend en wel uit Frankrijk terugkeerden, hadden er vijf een ambtelijke betrekking voordat ze werden gerekruteerd. Daniël Jan Bouricius, Jacob Theodoor Cremer, Gerrit van Davelaar, Gerrit Mos en Willem van Toll waren ambtenaar bij de prefectuur, de sous-prefectuur of de gemeente Arnhem. Marinus van Alderwereld was advocaat en Jan Thomas koopman, terwijl Guillaume Duvelaer van Campen nog geen beroep uitoefende. De meesten hadden dus een begin gemaakt met een maatschappelijke loopbaan toen ze werden aangewezen als garde d'honneur. Die gebeurtenis heeft voor vrijwel iedereen gevolgen gehad voor hun verdere loopbaan. Want het is, gezien hun vooropleiding, onwaarschijnlijk dat zovelen de militaire carrière zouden hebben overwogen die ze uiteindelijk hebben gemaakt.

In totaal hebben vijf van de acht Arnhemse gardes voor een militaire loopbaan gekozen. Van hen is Marinus Constantijn van Alderwereld het meest illustere voorbeeld. Hij was, toen hij op 29-jarige leeftijd als garde d'honneur werd geselecteerd, als advocaat verbonden aan het Hof te 's-Gravenhage. Na zijn terugkomst in Arnhem op 23 december 1813 nam hij niet zijn vroegere functie weer

op, maar meldde zich op 21 januari 1814 opnieuw aan voor het leger, zij het nu het Nederlandse. Als tweede luitenant van het vierde regiment lichte dragonders maakte hij in 1815 de Slag bij Waterloo mee, waar hij gewond raakte nadat twee paarden onder hem waren doodgeschoten en een kogel zijn sjako had doorboord.[16] Tijdens de Belgische opstand vocht hij bij Hasselt en Leuven en hij eindigde zijn carrière, geridderd met de militaire Willemsorde en benoemd tot kamerheer van de Koning, als luitenant-kolonel bij de lansiers.

Een andere Arnhemmer die zijn eerdere, ambtelijke loopbaan inruilde voor een militaire was Gerrit van Davelaar, die officier werd bij de infanterie. In 1815 werd hij aangesteld als luitenant van het 41e bataljon landmilitie. Later klom hij in rang op tot kapitein en was tijdens de Belgische opstand de adjudant van luitenant-generaal Howen, de opperbevelhebber van de vesting Nijmegen. Daar overleed Gerrit in 1834. Daniël Jan Bouricius volgde hetzelfde spoor: de voormalige aspirant bij de prefectuur koos na 1813 voor een loopbaan in het leger die hem tot kapitein bij de infanterie voerde. Daniël Jan overleed in 1849. Ook Willem van Toll, die tot 1813 copiist was geweest bij de prefectuur, koos voor een mooie militaire carrière die hem als commandant van het derde en later eerste regiment Huzaren de rang van kolonel opleverde. Hij overleed in 1861. Ten slotte werd Guillaume Duvelaer van Campen óók militair: toen hij in 1826 in het huwelijk trad, was hij 1e luitenant bij de 3e afdeling infanterie. Hij overleed spoedig daarna, in 1832.

Jacob Theodoor Cremer was de enige van de vijf ambtenaren die na zijn avontuur als garde d'honneur weer terugkeerde in civiele overheidsdienst. Hij maakte carrière als controleur van het kadaster en de directe belastingen, trouwde twee keer en overleed op 79-jarige leeftijd in 1869. Gerrit Mos keerde daarentegen niet terug als ambtenaar bij de onderprefectuur van Arnhem, maar trad als koopman in de voetsporen van zijn vader. Hij trouwde met een zuster van Gerrit van Davelaar en overleed in 1853. Jan Thomas nam zijn beroep als koopman weer op, maar die loopbaan eindigde al snel met zijn vroegtijdige dood in 1817.

Conclusie

Op 30 november 1863 was het groot feest in Arnhem. Aanleiding was dat 50 jaar eerder de Fransen uit de stad waren verdreven en op het strand van Scheveningen de prins van Oranje was geland. Ook werd uitgebreid stilgestaan bij de Slag bij Waterloo, die immers niet alleen de definitieve nederlaag van Napoleon betekende, maar ook de vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden markeerde. Een feestcommissie had werkelijk alles uit de kast gehaald om er een onvergetelijke dag van te maken. Aan 1478 armlastige huisgezinnen werden 's ochtends krentenbroden (6181 in totaal), Leidse kaas, koffie, suiker en tabak – inclusief twee oranjegekleurde pijpjes – uitgedeeld. Na volkszang door schoolkinderen op de Markt was er een militaire parade, die langs een fraai in gelid opgestelde groep oud-strijders van 1813 en 1815 trok. Vooraan zat een van de oudste oud-strijders, tevens erelid van de feestcommissie, de 80-jarige Marinus Constantijn baron Van Alderwereld Houtuyn op een stoel.[17] 's Middags werden de oud-strijders rondgereden in de grote optocht, waarin ze opnieuw luid werden toegejuicht. 's Avonds was er vuurwerk op de Rijnkade, en waren alle huizen fraai versierd en verlicht.

Van Alderwereld zal die dertigste november 1863 zeker hebben teruggedacht aan die dag, in het voorjaar van 1813, toen de prefect van het departement van de Boven-IJssel hem had aangewezen om als garde d'honneur voor Napoleon te dienen. Die aanwijzing heeft een grote invloed gehad op zijn leven, en op dat van de acht andere Arnhemmers die het zelfde overkwam. Afkomstig uit een gegoed, beschermd en adellijk of (hoog) burgerlijk milieu, waarin een militaire loopbaan geen voor de hand liggende keuze was, hebben ze in 1813 en 1814 een leven geleid waarvoor ze niet waren opgeleid en waarop ze ook niet waren voorbereid. Die wending bleek desastreus voor Jean Baptiste Weijll, die waarschijnlijk het leven heeft gelaten. Maar ook voor de meeste anderen heeft de

diensttijd hun leven gekanteld. Dat gebeurde op een onverwachte manier. Vijf gardes keerden, nadat ze naar Arnhem waren teruggekeerd, namelijk het leger niet de rug toe. Hoewel ze voorafgaande aan hun selectie om het hevigst hadden geprotesteerd tegen hun aanwijzingen en – terecht – hadden aangegeven niets van de krijgsdienst te weten, kozen ze uiteindelijk voor een militaire carrière. Het valt niet te achterhalen waarom ze die keuze maakten. Het kan zijn omdat ze niet meer konden aarden in de burgermaatschappij en heimwee hadden naar het soldatenleven. Misschien waren ze de Fransen zo gaan haten dat ze niets liever wilden dan ze bevechten. Het zou ook kunnen zijn dat ze alsnog hunkerden naar de heroïek die hen – eerlijk gezegd – als garde d'honneur had ontbroken. Als dat laatste de reden is geweest, zullen ze in meerderheid teleurgesteld zijn geraakt. Heldendom is niet voor iedereen weggelegd. Alleen aan Marinus Constantijn van Alderwereld kan daar op bogen. Dat blijkt niet alleen uit het feit dat hij de militaire Willemsorde heeft ontvangen en tot kamerheer van de koning is benoemd, maar ook dat de stad Arnhem hem nog op hoge leeftijd wist te eren vanwege zijn heldendaden te Waterloo, heldendaden die er niet waren geweest als zijn militaire loopbaan niet twee jaar eerder was begonnen als garde d'honneur in dienst van Napoleon.

Noten

1. O. Boonstra, 'Arnhemse gardes d'honneur in dienst van Napoleon. Deel I. Selectie en rekrutering', in: *Arnhems Historisch Tijdschrift* 34 (2014), 66-73.
2. O. Boonstra, 'Arnhemse gardes d'honneur in dienst van Napoleon. Deel II. Afscheid van Arnhem', in: AHT 34 (2014), 128-134.
3. B. Koene, *Stemmen uit een stille stad. Intieme berichten uit Haarlems late regententijd*, Haarlem 2007, 161; W.F. Lichtenauer, De Nederlanders in Napoleons Garde d'Honneur, Historische Werken over Rotterdam 9, Rotterdam/'s Gravenhage 1971, 261.
4. J.Th. Cremer, *Lotgevallen van Jacob Theodoor Cremer als Garde d'honneur onder Napoleon in 1813 en 1814*, J.Th. Cremer jr. (ed.), 's Gravenhage 1906, 60.
5. Archives de la Défense, SHD/GR, inv.nr. 20 YC 169, 2e régiment de gardes d'honneur, 5 avril 1813-24 juin 1814.
6. Lichtenauer, *De Nederlanders*, 256-259.
7. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 157 Familiearchief Cremer, 1618-1940 (Cremer), nummer toegang 2.21.043, inv.nr. 169. Dagboekaantekeningen van Cremer over zijn dienst als Garde d'Honneur in 1813, 79.
8. M. Leggiere, *The fall of Napoleon*, deel 1, *The allied invasion of France, 1813-1814*, Cambridge 2007, 328.
9. F.H.N. Bloemink, De *lotgevallen van een garde d'honneur (1813-1814)*, Gouda 1912, 109-110.
10. Cremer, Lotgevallen, 63-65.
11. Bloemink, *De lotgevallen*, 126.
12. Volgens Lichtenauer staat dat in J.A. Kuyper, *Dagboek van garde d'honneur J.A. Kuyper*, 49.
13. J. Rousseau, 'Les cafés et estaminets', in: *Nouveau Tableau de Paris en XIXme siècle*, deel 4, Paris moderne, Parijs 1834, 53-72, 60.
14. Cremer, *Lotgevallen*, 83-84.
15. Bloemink, *De lotgevallen*, 148-149.
16. P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, deel 6, Leiden 1924, 29-30.
17. *Arnhem op 30 november 1863. Verslag der feestviering*, Arnhem 1863.

Nieuws van het Gelders Archief

Elio Pelzers

Het Gelders Archief publiceert in ieder nummer korte nieuwsberichten en mededelingen over zijn werkzaamheden. Wat gaat er gebeuren of wat is er in de afgelopen maanden gebeurd?

Reünisten Gelderse WiewasWie bijeen

Begin oktober ontmoeten meer dan veertig vrijwilligers van het project WiewasWie elkaar om te vieren dat hun project zestien jaar geleden begon als Genlias. Zij voerden gedurende deze periode miljoenen gegevens van de Gelderse Burgerlijke Stand in de computer in, die vervolgens op het internet ter beschikking kwamen voor tienduizenden liefhebbers van genealogie en historici. In juni 2014 stond de informatie van een miljoen Gelderse geboorteakten op internet.

De reünie zou eigenlijk in 2013 plaats vinden, toen het project vijftien jaar bestond. Omdat in 2013 het nieuwe archiefgebouw gereed kwam en de officiële opening met koninklijk bezoek plaats vond, verschoof het reüniefeest een jaar.

Eén van de vrijwilligers van het eerste uur, Ben Groot Antink, nam tijdens de bijeenkomst afscheid met een speech. Hij memoreerde de start in 1998 met dertig volontairs, een aantal dat uitgroeide tot zo'n zestig mensen. In februari 2002 begonnen de vrijwilligers aan de invoer van de gegevens van bijna 1,2 miljoen overlijdensakten. "Met het verwerken van deze akten gaat men wel gemakkelijker denken over de dood en bewuster aan het leven", aldus Groot Antink. Hij vatte zijn kijk op het vrijwilligerswerk als volgt samen: De vrijwilligers hebben leuke contacten met elkaar. Je geeft wat, maar krijgt ook veel terug. Vaak kleine dingen, maar juist die zijn zoveel waard. Vrijwilliger zijn, betekent positief denken, positief doen, met als enig doel voor jezelf en de ander een goed gevoel".

www.wiewaswie.nl

Gelders Archief
Westervoortsedijk 67-D
6827 AT Arnhem
T 026-3521600
E info@geldersarchief.nl
I www.geldersarchief.nl
Twitter: twitter.com/geldersarchief. Ook op Facebook.
Geopend: dinsdag – donderdag 10.00-17.00,
iedere tweede zaterdag van de maand 9.00 – 17.00.

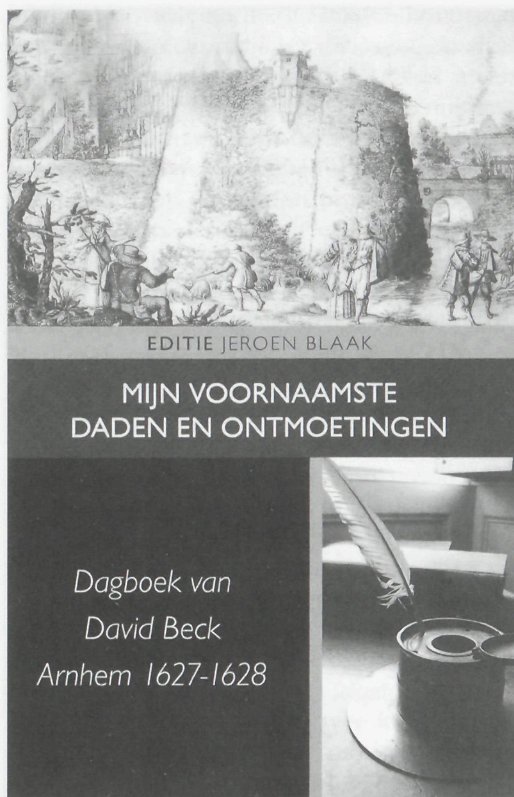

Recensie
Het dagboek van David Beck uitgegeven

Menno Potjer

***Mijn voornaamste daden en ontmoetingen. Dagboek van David Beck Arnhem* 1627-1628, editie Jeroen Blaak, uitgeverij Verloren Hilversum, 2014, 240 blz., ISBN 978-90-8704-436-7**

Wie in 2012 het artikel van Jeroen Blaak in dit tijdschrift heeft gelezen, wist al dat de auteur aan een transcriptie van het dagboek van deze Arnhemse schoolmeester bezig was.[1] Belangstellenden keken er zelfs vol verwachting naar uit: wat zou het na zijn artikel nog allemaal voor andere gegevens te bieden hebben, zowel vanuit de in het origineel zeer moeilijk leesbare tekst zelf als in de toelichtingen die de editeur erbij geeft? Blaak is immers bij uitstek deskundig in het ontcijferen van moeilijk leesbare teksten en in het vinden van relevante gegevens in andere bronnen uit de vroege zeventiende eeuw.

De inleiding

Het is niet te vermijden dat in de inleiding op deze editie enige zaken herhaald moesten worden die in het AHT-artikel ook al te lezen waren, zoals waarom dit dagboek zo uniek is, hoe het leven en de loopbaan van Beck verlopen is, wie tot zijn naaste familieleden en beste vrienden behoorden, wat zijn schrijfwerk inhield, welk soort boeken hij las. We geven hiervan een zeer beknopte samenvatting voor wie dit niet paraat heeft.

Het dagboek is uniek omdat Beck vooral over zijn eigen dagelijkse bezigheden schreef, tijdgenoten deden dat vooral over historische gebeurtenissen. Het bevat bovendien een kasboek en een brievenboek dat aansluit bij wat Beck in het dagboek heeft geschreven.

Beck was tot 1625 al meester geweest aan een Franse school in Den Haag. Zijn eerste vrouw is daar in 1623 overleden bij de geboorte van hun derde kind. In 1625 werd Beck door het stadsbestuur aangenomen als Frans schoolmeester in Arnhem. In zijn dagboeken beschrijft hij dat een paar 'vrijagies' mislukten, maar bij Geertruid Noot maakt hij nog kans op het moment dat het dagboek eindigt. Uit andere bron is bekend dat het inderdaad later tot een huwelijk kwam.

Zijn schrijfwerk hield, naast het dagboek, vooral in dat hij veel gedichten maakte, waarvan er een paar bewaard zijn, en dat hij veel brieven schreef, soms ook in opdracht. Bij de opsomming van de boeken die hij aan het

lezen was, valt op dat dit vooral wat oudere Franse boeken zijn en iets minder maar wel meer recente Nederlandstalige werken (dat was ook in zijn Haagse periode zo).

Naast dit 'oude nieuws' geeft de inleiding een paar nieuwe feiten over Becks familieleden en oude vrienden zoals de schilder Breckerveld. En het biedt veel nieuwe feiten over mensen die hij in Arnhem leerde kennen, zoals de conrector Calaminus. Veel meer dan het in het AHT-artikel wordt benadrukt dat Arnhem een garnizoensstad is, Beck heeft nogal wat contact met Franse militairen. Ook nieuw is de uitgebreide schets van wat een Franse school inhoudt, vooral steunend op gegevens uit het kasboek. Het aantal leerlingen schommelde sterk van maand tot maand. Dat Beck zich erg ingespannen heeft de andere Franse schoolmeester(s) de stad uit te krijgen blijkt dan weer gebaseerd te zijn op het dagboek.[2] De inleiding schetst bovendien een goed beeld van Becks huishouding: kamerhuur, eten, drinken, kleding, enzovoorts, opnieuw vooral door gegevens uit het kasboek.

Andere zaken kan men veel uitgebreider in het AHT-artikel vinden, zoals het gastvrije bij elkaar eten en drinken, of welk soort boeken Beck las en vooral het spannende verhaal van Becks 'minnehandel', dat men nu natuurlijk ook in het dagboek zelf kan aantreffen.

Kasboek

Wie op net zo'n uitgebreide analyse van dit Arnhemse dagboek gerekend had als Blaak in zijn proefschrift in 2004 heeft geboden van het Haagse dagboek dat Beck in 1624 heeft bijgehouden, zestig bladzijden, verwacht teveel van een inleiding van krap 23 bladzijden.[3] Kennelijk had de editeur daar deze keer de ruimte of de tijd niet voor. En bij de transcriptie heeft hij zich moeten beperken tot het dagboek zelf. Wat Beck in zijn kasboek heeft opgetekend, dat een jaar eerder begon dan het dagboek, en wat hij in het brievenboek noteerde, wordt echter voor zover relevant vermeld in de inleiding en in de voetnoten.[4] In deze voetnoten vergelijkt Blaak regelmatig de gegevens uit het dagboek met die van het kasboek, dus over de jaren 1627-1628. Vaak vermeldt het kasboek dan een extra detail over de uitgaaf, bijvoorbeeld dat mr. Caspar op 9 maart 1627 niet alleen kwam om hem te scheren (dagboek), maar ook 'om mijn aensicht te genesen.' Een paar keer stemmen dagboek en kasboek niet met elkaar overeen.[5]

In de bijlagen achterin geeft de editeur nog een aanvulling op de gegevens uit het kasboek en een paar berekeningen van Becks inkomsten en uitgaven, vooral voor het jaar 1627.

Dat Blaak de inkomsten en uitgaven van 1626 niet gedetailleerd heeft vermeld, vraagt van de lezer veel oplettendheid. Wie zich verwondert waarom de weduwnaar Beck voor zijn dochter Roeltje wel kostgeld betaalde aan haar gastgezin, 60 gulden per jaar, en voor zijn andere dochter niet (inleiding p. 23), heeft een voetnoot elders gemist. Dat voor Sara - genoemd naar Davids moeder - ook betaald moest worden, is te vinden bij de uitgaven van Beck in maart 1626.[6] En de lezer die zich erover verbaasd dat een schoolmeester die zoveel boeken leest, er maar zo weinig koopt, althans in 1627, slechts een Institutie en een oud woordenboek bij een marskramer voor iets meer dan twee gulden, moet letten op de mededeling in het dagboek van 25 januari 1627, dat Beck met de (Arnhemse) drukker en boekhandelaar Jan Janss heeft afgerekend. Omdat dit bedrag in december 1626 is betaald, bijna vijftien gulden, vermeldt Blaak het niet in de voetnoot van 25 januari, het is te vinden in het al vaker geciteerde AHT-artikel.[7] Boeken kocht Beck uitsluitend met geld dat hij verdiend had met zijn 'pennenhandel' (verkoop van pennen) en als dat weinig was, ging hij boeken bij anderen lenen.[8]

Bepaalde uitgaven heeft Beck niet omschreven, maar aangeduid met een driehoek. Blaak vermoedt dat hij hiermee een ondeugd poogt te verbergen, maar ik zou als alternatief willen voorstellen dat het collectegeld kan zijn. Beck presenteert zich immers als een oprecht vroom man en trouwe kerkganger, zou hij al die jaren dan nauwelijks iets aan liefdadigheid gedaan hebben?[9]

Dagelijks leven: korte uitstapjes

In de transcriptie is nog veel vinden over zaken die bij Blaak niet of nauwelijks ter sprake konden komen. We beperken ons tot enkele voorbeelden, de eerste zullen alleen Arnhemse historici interesseren, de laatste kunnen ook voor niet-Arnhemmers interessant zijn.

Zoals velen van zijn tijdgenoten, wandelde Beck in zijn vrije tijd erg veel, hoewel ik de indruk kreeg minder dan in 1624. Naar Nijmegen liep hij in vier uur (soms nam hij ook de boot), naar Zutphen liep hij in 6½ uur. Hij had dus een goede conditie. Blaak noemde in AHT 2012 De Wildbaan en Klingelbeek als favoriete uitstapjes van Beck in de omgeving van Arnhem. De Wildbaan, bij het begin van de Jansbeek, wordt inderdaad het meest genoemd, 33 keer, ziet men in het (nuttige) register, maar op de tweede plaats staat niet Klingelbeek (elf keer), maar de fontein die Huygens bij zijn spijker bij Monnikhuizen heeft aangelegd (dertien keer). Dat is niet zo maar een gewone fontein, maar een trekpleister van formaat, waar wandelaars elkaar natspetteren en fooien geven aan de vrouw of de knecht die er toezicht houdt en drankjes verkoopt. Misschien een eenvoudige uitvoering van de Bedriegertjes? Beck vermeldt ook nog dat daar zeer onlangs een vijver is gegraven (die bestaat nog steeds: de rechthoekige vijver aan het begin van de Thomas à Kempisstraat). Als Beck met zijn gezelschap dan weer terugliep naar de stad, ging hij vaak niet over de Velperweg maar nam de route over de Mussenberg.

Opvallend is verder dat de 'kastelen' in de buurt: Huis Meinerswijk, Doorwerth, Rosendaal, Biljoen, niet zo vaak het doel van een wandeling waren, hoewel Beck nog wel een - verloren gegaan - gedicht op Biljoen heeft gemaakt.

Bij kortere 'uitstapjes' - even de deur uit - bezocht Beck vrienden thuis of ging hij met hen naar een herberg. Het dagboek noemt tien van die herbergen.[10] Ook de molen van Jan Thijssen aan de Jansbeek met zijn bleekveld fungeerde als een favoriete uitspanning, men kon er melk en room krijgen. En opvallend vaak ook sprak Beck al wandelend mensen aan op straat, voor hun deur. Er was dus een druk sociaal verkeer. En er werd toen kennelijk nog veel buitenshuis geleefd, en dat in een eeuw die kouder was dan de vorige en volgende.

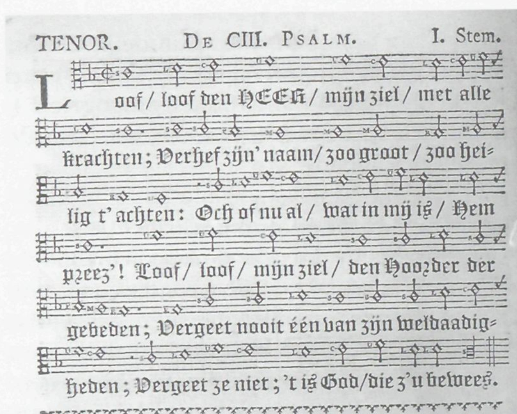
Dagelijks leven: geloofspraktijk

Beck ging heel vaak naar de kerk, een enkele keer zelfs drie maal op een zondag, maar hij heeft ook wel eens kerkdiensten overgeslagen, bijvoorbeeld die keer dat hij stiekem en ongestoord met Geertruit Noot wilde vrijen. Helaas, haar broer rook onraad en kwam daarom eerder thuis. In de leerlingenlijst die Blaak als bijlage bij deze editie heeft gepubliceerd blijkt dat deze broer in die tijd leerling van Beck was. De omgekeerde wereld: leerling betrapt leraar!

Over het vieren van Pasen en Pinksteren lezen we niet iets bijzonders, maar over de viering van de Kerstdagen licht Beck ons enigszins in. In die tijd (1627) werd, althans in Arnhem, nog het H. Avondmaal gevierd op 25 december. Beck kwam met ijskoude voeten thuis, hij had dus geen gebruik gemaakt van de diensten van de stovenzetsters in de kerk. 's Avonds las hij een stukje uit - nota bene - Klaagliederen en zong met zijn huisgenoten ('ons volck') enige psalmen en gezangen.[11] Kerstbomen waren toen nog onbekend, die zijn pas in de loop van de negentiende eeuw ingevoerd. Op Tweede Kerstdag 1627 bezocht hij ook nog twee kerkdiensten (in Den Haag in 1624 geen enkele, preekte men daar niet op 26 december?).

Over de viering van St.-Nicolaasavond in Den Haag schreef Beck heel neutraal, maar over die in Arnhem zwijgt hij. Dat was hier dan ook in 1623 verboden vanwege zijn katholieke oorsprong en kennelijk gold dat verbod dus nog steeds.

Beck zong heel vaak psalmen. Hij vertelt lang niet altijd welke het waren. Als hij dat wel doet, blijken de tegenwoordig zelden gezongen psalmen 51 en 50 zijn favorieten, net als in Den Haag. Hij zal ze uit zijn hoofd gekend hebben, want hij heeft ze op een zomerse dag in februari zelfs op de Keiberg bij de Wildbaan gezongen, toen had hij vast geen psalmboek bij de hand. Slechts één

Psalm 103, Loof / loof den HEER / mijn ziel / met alle krachten... Dit was een van de psalmen die Beck wel eens thuis zong.

keer vermeldt hij dat hij bij het zingen de berijming van Marnix volgde en niet die van Datheen.[12] Soms zong hij ook enige psalmen in de franse taal (24 maart 1627).

Vaak begeleidde Beck op zijn viool het psalmenzingen thuis. Voor het orgel in de Grote Kerk en voor organist Morleth had hij weinig belangstelling.

Beck noteerde wel vaak over welke tekst de gehoorde preek ging, maar schreef slechts één keer op wat hij ervan vond. De preek van ds. Larenus over 'nedergedaald ter helle' vond hij geweldig (22 april 1627). Hij had met alle predikanten die de stad toen kende wel contact, maar frekwenteerde hen niet.

Moeizaam lezen

Teksten uit de jaren 1620 zijn veel moeilijker te volgen dan uit bijvoorbeeld het jaar 1790. In verreweg de meeste gevallen lukt het wel om globaal de betekenis van zinnen te begrijpen, mede doordat Blaak af en toe moeilijke woorden in een voetnoot toelicht. Een paar keer lukte me dat niet. Wat houdt het bijvoorbeeld in dat een vrouw 'bracht ons daerner een keers ende 2 sonnen in haer hooft'?[13]

Een aantal typefouten zijn door de spellingcontrole geslipt, bijv. 'manscript', 'is gevolg', 'verlooft zijn' (p. 24, 30 en 240). Andere fouten liggen op de loer bij de lezing van Becks soms onduidelijke handschrift. Daarin lijken kennelijk de letters l en t nogal op elkaar. Ik maak me althans sterk dat Beck de smeden uit Solingen geen 'lemmeren' zag slijpen op hun nieuwe slijpmolen, maar lemmeten (p. 121). Een van zijn volwassen leerlingen, Arnold Altius, afgestudeerd theoloog, krijgt een 'beroep an den aenstoel' (p. 124 en 125). Dit is onbegrijpelijk, tenzij men weet dat hij in Otterloo is beroepen en dat daar een buurschap De Aanstoot ligt. Er zal dus *aenstoet* gestaan hebben. En als men weet dat Jan van Ratingen en Van Harn belangrijke mannen waren, kapitein van een burgervendel en stadssecretaris, zal men niet gauw Jan van Ralingen en Van Heern lezen. Dergelijke voorkennis is soms echt nodig bij het ontcijferen van handschriften.

Register

Informatie over veel in het dagboek genoemde personen kan men vinden in de voetnoten, maar vaak ook (of soms alleen) in het register achterin. Blaak heeft vooral veel - en goed - werk gemaakt van het raadplegen van Doop-, Trouw- en Begraafboeken van allerlei plaatsen.[14] Desondanks zijn er nog heel wat persoonsnamen die niet thuis te brengen waren. Of dat ooit zal lukken, is de vraag.

Ook namen van huizen en herbergen en topografische namen zijn in het register opgenomen.[15] Jammer genoeg zijn de Arnhemse historici nog niet zover dat ze alle genoemde locaties op een kaart kunnen aanwijzen. Een plattegrond ontbreekt trouwens, daarvoor kan men andere studies raadplegen.

Conclusie

Met deze uitgave van Becks dagboek heeft de editeur ons een geweldige dienst bewezen. Beck en Blaak hebben het ons daarbij niet gemakkelijk gemaakt, maar wie er de nodige moeite voor wil doen heeft hier een unieke mogelijkheid om het dagelijks leven van een gewone schoolmeester in het Arnhem van 1627 te leren kennen. Een schoolmeester die zichzelf vooral als kunstliefhebber zag, met al zijn voorliefde voor dichten en musiceren, maar die toch ook veel vertelt over zijn andere buitenschoolse bezigheden. Een fascinerende bron is nu toegankelijk gemaakt.

Noten

1. Jeroen Blaak, 'Een schoolmeester in Arnhem: het Journael ofte Dag-boeckje van David Beck, 1626-1628', in *AHT* 32 (2012), 168-185.
2. Voortschrijdend inzicht: Anders dan in het AHT-artikel gaat Blaak er in de inleiding van uit dat 'Balzac' en 'de Gascon' niet verschillende personen zijn, maar één en dezelfde persoon betreffen, bijnamen voor monsieur Servat, de concurrerende Franse schoolmeester. Een heel ander voorbeeld van voortschrijdend inzicht biedt de vraag wie met Becks leerlinge de drostin van Lede bedoeld wordt: Geertruid Bentinck (AHT 2012, 184, noot 13) of Eva van Zuijlen Hardenberg (Dagboek p. 138, noot 13).
3. Jeroen Blaak, *Geletterde levens, dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland, 1624-1770*, Verloren Hilversum 2004, 42-102.
4. Een paar uitgaven uit 1626 en 1628 zijn alleen maar in het AHT-artikel vermeld, bijv. uitgaven aan boeken en aan nieuwe kleding (p. 174).
5. Dagboek 29 febr. 1628: 'betaelde hem eenig goet uijt zijn winckel'. Bijbehorende noot 43: Dit staat niet in zijn financiële administratie. (N.B.: Onduidelijk is wie met 'hem' bedoeld wordt, MP). Ook Becks tractatie van de volgende dag ontbreekt in het kasboek (zie noot 44).
6. AHT 2012, p. 185, noot 23 en inleiding, noot 9.
7. AHT 2012, p. 185, noot 46. Vergelijk Dagboek 22 april 1628.
8. In 2012 aarzelde Blaak nog over de juiste betekenis van de term pennenhandel (AHT p. 180), kan het ook loon voor schrijfopdrachten zijn? Nu kiest hij voor de interpretatie dat het de verkoop van pennen betreft (inleiding, p. 28).
9. Het totale bedrag van deze vage uitgaven was in 1627 zeven gulden vijf stuivers (inleiding p. 24), of misschien iets meer: zeven gulden vijftien stuivers (p. 218). Dit verschil is waarschijnlijk te wijten aan de rekenfouten die Beck een paar keer maakte (inleiding, p. 25, noot 47). Terloops wordt in een voetnoot bij de inleiding (p. 13) vermeld dat Beck op 16 nov. 1628 in zijn kasboek wel een gift genoteerd heeft, drie gulden, bij een collecte voor verdreven predikanten.
10. Vergelijking met de lijst van herbergen in 1630, genoemd in mijn artikel 'In de witte Wint, Aalmoesbussen en herbergen tijdens de tachtigjarige Oorlog' in *Arnhem de Genoeglijkste* 21, 2001, 64-71, levert vijf nieuwe namen op, namelijk van herbergen die geen aalmoesbus hadden, te weten de nieuwe herberg bij de Praest (niet: de Praeft), De Roemer, De Schilt, de Rode Haen en De Wezel. De vijf andere herbergen die Beck noemt hadden wel zo'n bus: Den Arent, De Croon, de Pauw, de Ploeg, en 't Vosken.
11. Wie Beck precies bedoelt met 'ons volck' is niet duidelijk. Zijn kostheer Thomas Roer was protestant, maar diens vrouw was waarschijnlijk katholiek, ze bezocht althans de 'papenkerk' in Huissen (Dagboek, 6 sept. 1627).
12. Hoewel de berijming van Marnix veel beter was dan die van Petrus Datheen, was die laatste intussen al te sterk ingeburgerd bij het kerkvolk om nog vervangen te kunnen worden. Wat Beck op 9 mei 1628 bedoelde met 'des Keijsers verkeerden 2e psalm' begrijp ik overigens niet.
13. Dagboek, 5 dec. 1627. Ander voorbeeld: 'ende becktese in Calaminij huijs daer ijet leende' (13 aug. 1628). Ook onbegrijpelijk is Becks opmerking dat Roeltjes moeder 'resignatie van Jacobi Bootscap hadde bekomen' (3 febr. 1627).
14. Blaak heeft ook nog de doopdatum van Christijntje Janss gevonden (p. 175, noot 95), al meende hij eerst dat deze ontbrak in de doopboeken (p. 12).
15. Geheel volledig is het register niet, maar dat is niet storend. Zo ontbreken de namen van Carion (p. 153), Cornelisken Cluijsenaer (p. 47), ds Georg Steinmar (p. 154) en de herbergen De Pauw (p. 127) en De Roemer (p. 88).

Recensie
Vitesse – De Liefde versus het Cynisme

Vincent Wissink

R. Kock, *Een Arnhemmer is niet voor Ajax*, Zoetermeer: Free Musketeers, 2014. 145 blz.
ISBN: 978 90 484 3181 6. Prijs: € 15,95.
M. van Roosmalen, *Schijt*, Gouda: Voetbal International, 2014. 271 blz.
ISBN: 978 90 6797 092 1. Prijs € 17,95.

Een willekeurig bezoek aan een thuiswedstrijd van Vitesse toont de haat-liefde verhouding van de gemiddelde supporter met de Arnhemse club. Aan de ene kant is er de jarenlange blijvende liefde voor de club, maar aan de andere kant komt vaak genoeg het Arnhems cynisme bovendrijven in de beoordeling van de club. In de afgelopen periode zijn er twee werken over Vitesse verschenen, die beide kanten aanspreken: *Een Arnhemmer is niet voor Ajax* van Remco Kock en *Schijt* van Marcel van Roosmalen.

'Een Vitesse-supporter moet blij zijn dat hij niet in Emmen of Sittard is geboren'
De fanatieke Vitesse-supporter van Arnhemse komaf zal beamen dat het niet mogelijk is om aanhanger te zijn van een andere Nederlandse club dan Vitesse. Zo ook Remco Kock, die het boek *Een Arnhemmer is niet voor Ajax* schreef, waarin hij vertelt over het gezin waarin hij is opgegroeid en het onvermijdelijke ontstaan van zijn band met Vitesse. Opgroeiend in de jaren negentig, tijdens de glorietijden van het Ajax, ligt een affectie met de Amsterdamse club op de loer, maar uiteindelijk blijkt het mogelijk om slechts één club te koesteren: Vitesse.

Voor de mensen die de club de afgelopen twintig jaar met bovengemiddelde interesse hebben gevolgd, biedt het boek goede gelegenheid om stil te staan bij een aaneenschakeling van herinneringen. Het Arnhemse

gezin waaruit Kock afkomstig is, speelt een belangrijke rol in zijn Vitesse-beleving. Vader Hans en broertje Tomas zijn nóg fanatiekere Vitesse-supporters, die zich kenmerken door hun onvermogen om op objectieve wijze te oordelen over hun 'liefde'. Dit vormt een interessant uitgangspunt met betrekking tot de turbulente wijze waarop de club zich heeft gemanifesteerd in de afgelopen twintig jaar. Kock tracht op een beschrijvende wijze verslag te doen van de ontwikkelingen, waarbij hij zijn eigen emoties in mindere mate vermengt met het verhaal. Deze emoties met betrekking tot Vitesse zijn aan zijn

vader toebedeeld. Zo stelt hij na het op de laatste speeldag mislopen van Champions League-voetbal in 1999: '*De opnieuw duizend doden gestorven Hans begon langzaam te geloven dat Onze Lieve Heer bezig was voetbalminnend Arnhem te pesten*' (p. 69).

Het valt zeer te prijzen dat Kock de keuze heeft gemaakt om een boek te schrijven en in eigen beheer uit te brengen over dit belangrijke onderdeel van het leven van de familie Kock. Deze inslag maakt het tot een sympathieke vertelling, waarbij de liefde voor Vitesse in goede en minder goede tijden centraal staat. Zoals het een echte Arnhemmer betaamt, gaat het relaas op momenten gepaard met het nodige cynisme, maar de familie Kock toont nooit de drang om haar verbondenheid met de club af te zwakken. Het interessante aan het boek is het feit dat Kock niet de intentie heeft om Vitesse op een bepaalde doordachte wijze te belichten. Hij probeert juist vanuit zijn herinneringen van de afgelopen twintig jaar de verstandhouding tussen de familie en de club op een respectvolle en licht humoristische wijze vast te leggen.

De uitwerking van *Een Arnhemmer is niet voor Ajax* laat echter op momenten te wensen over. Kock lijkt zich tot doel gesteld te hebben om op stilistisch verantwoorde wijze verslag te doen van het verleden, maar hier vliegt hij soms uit de bocht. Bepaalde vergelijkingen zijn niet helemaal kies en de gebruikte beeldspraak oogt wel eens gekunsteld en voegt niet altijd iets toe aan het verhaal. Het lijkt of de schrijver op deze manier eigen kunde wil bewijzen: '*Zo'n overdekt stadion* [Gelredome, VW], *dat rauwheid onttrok en beschaving binnenbracht, deed leken instromen. Toeschouwers die als een stel antropologen andere toeschouwers bekeken*' (p. 62). De kunst gaat vaak schuil in de eenvoud en het lijkt alsof Kock het zichzelf bij het schrijven van dit werk soms té moeilijk heeft gemaakt. De oorzaak zou kunnen liggen in de gekozen positie van de schrijver. Zoals gezegd, heeft Kock ervoor gekozen om vanuit de achtergrond als beschrijvende, te vaak naar passende beeldspraak zoekende, verteller te acteren. Deze keuze leidt af van het meest interessante aspect van het boek: de emotie van de fanatieke Vitesse-supporter. Daarbij moet worden aangetekend dat wanneer Kock vertelt over de ziekte van zijn broer deze afstand kleiner wordt en de schrijver dichter bij zijn eigen emotie blijft.

Een andere kritisch punt is dat het boek enkele feitelijke onjuistheden bevat. Zo zal de doorgewinterde Vitesse-supporter weten dat het Europacup-duel waarbij het licht uitviel niet tegen Beira Mar, maar tegen Sporting Braga werd gespeeld. Daarnaast wordt oud-Vitessetrainer Artur Jorge vergeleken met professor Barabas uit de Kuifje-strips terwijl vermoedelijk professor Zonnebloem bedoeld is. Ook komt Jorge niet uit Zwitserland, zoals Kock schrijft, maar uit Portugal. Het lijkt er dan ook op dat bij de totstandkoming van dit boek geen professionele eindredactie heeft plaatsgevonden, waardoor dit soort kleine fouten erin zijn geslopen. Gezien het feit dat het in eigen beheer is uitgebracht, zij het hem vergeven, maar het is wel jammer dat de lezer hier op momenten mee wordt geconfronteerd.

Schijt

Marcel van Roosmalen heeft zich in het verleden bewezen als een uitmuntend schrijver. Hij heeft dit onder meer gedaan door meerdere werken over Vitesse te schrijven voor het literaire voetbaltijdschrift *Hard Gras*, zoals *Je hebt het niet van mij. Een tragikomisch verslag van een jaar Vitesse* (2006), *Het Jaar van de Adelaar* (2009), en *Geef me nog twee dagen* (2011). Voor iedere uitgave volgde Van Roosmalen de club een jaar lang op de voet, wat leidde tot prachtige, met cynisme en humor overladen vertellingen over een veelbewogen club. Na het uitbrengen van het veelgeprezen boek *Het is zoals het is* over Vitesse-legende Theo Bos in 2013 volgde dit jaar het boek *Schijt* over het afscheid van Theo Janssen als speler en het vertrek van persvoorlichtster Ester Bal. Verder bestaat het boek uit hoogtepunten uit Van Roosmalens eerder verschenen publicaties over Vitesse.

In *Schijt* bewijst Van Roosmalen andermaal dat hij een begenadigd schrijver is, die

op een natuurlijke wijze de lezer deelgenoot laat zijn van zijn belevenissen. Ook in dit geval weet Van Roosmalen via kenmerkende dialogen en sluwe, vileine observaties bepaalde personen rond de club als vermakelijke karikaturen te typeren. Ook nu weer is de leiding van Vitesse het doelwit, en algemeen directeur Joost de Wit in het bijzonder:

'Ik ben er wel!' zei hij [Joost de Wit, VW]. *Waarvan akte.*
'Ik lees op Twitter dat ik er niet ben, maar ik ben er wel.'
Ik informeerde of hij ook had gelezen dat hij zijn persvoorlichter had ontslagen.
'Als je ziet dat iemand eraan onderdoor gaat, moet je ingrijpen.'
Het waren bijzondere woorden uit de mond van iemand die zelf onder de druk dreigde te bezwijken. Daar stond hij, de handen tot vuisten gebald, het zweet op het voorhoofd (p. 199).

Van Roosmalen weet, ook in zijn werk als columnist, als geen ander zijn licht te schijnen op en vaak de spot te drijven met zaken die buiten de algehele conventie vallen. Het is het oog van de vakman aan het werk. Van Roosmalen weet precies op welke wijze hij bepaalde gebeurtenissen, conversaties en zelfs personen dient te beschrijven om de gewenste mate van sympathie of komisch effect te bereiken om zo zijn publiek tevreden te stellen.

In vergelijking met Van Roosmalens vorige publicaties over Vitesse mist *Schijt* echter de nodige uniformiteit. Het boek beslaat 271 pagina's, het is gezet in een lettertype dat qua grootte niet zou misstaan in een kinderboek en telt 25 hoofdstukken, waarbij ieder hoofdstuk is opgebouwd uit een gedeelte nieuw materiaal en een gedeelte dat al eerder is verschenen. Uit dit fragmentarische geheel blijkt dat Van Roosmalen niet de tijd heeft kunnen of willen nemen om zich over langere tijd te committeren en slechts op geijkte momenten de club heeft bezocht. Dit is spijtig en maakt dat voor de beginnende lezer de *Hard Gras*-edities veel interessanter zijn. Er is wel een rode draad vanwege de prestaties van Vitesse en de strubbelingen rond hoofdrolspelers Theo Janssen en Ester Bal, maar de lezer krijgt slechts flarden gepresenteerd. De ervaren lezer en voetbalvolger zal de rode draad nog wel kunnen bewaken, maar de lezer met een beperkte voetbalkennis en slechts benieuwd naar Van Roosmalens werk zal moeite hebben om de zaken in het juiste perspectief te plaatsen. Dat geldt zeker voor het oude materiaal dat onderdeel uitmaakt van *Schijt*. Om deze fragmenten te kunnen plaatsen dient men niet alleen kenner te zijn op voetbalgebied, maar ook op het gebied van Vitesse. Personen uit deze laatste categorie kunnen dan beter nrc.nl raadplegen, waar Van Roosmalens columns staan weergegeven.

Een overduidelijk punt van kritiek vormt toch wel de verhouding tussen nieuw en oud materiaal: minder dan de helft van het boek bestaat uit nieuw materiaal. Voor een boek dat bijna twintig euro dient te kosten en niet als vuistdik betiteld kan worden is dit een bijzonder bescheiden percentage.

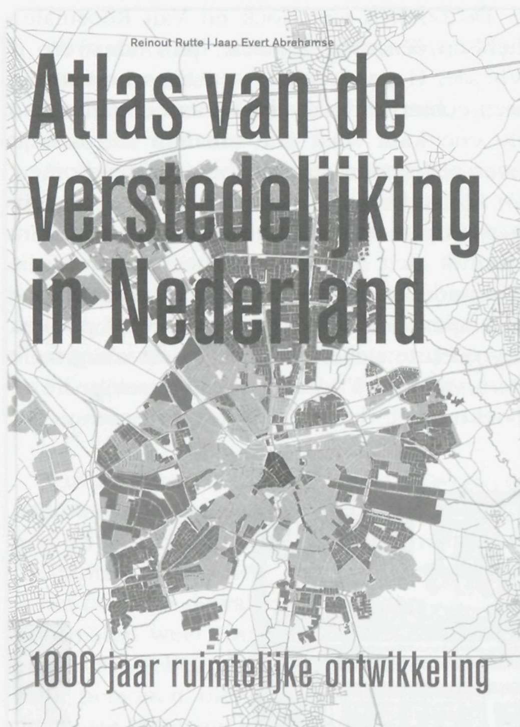
Er lijkt bovendien een 'Catch-22' situatie te ontstaan, waarbij de lezer ontevreden achter zal blijven. De ervaren Van Roosmalen-lezer zal het oude materiaal namelijk al in een eerder stadium hebben gelezen, waarbij de hoeveelheid nieuw materiaal, hoewel vermakelijk en typisch Van Roosmalen, het prijskaartje niet kan rechtvaardigen. Aan de andere kant staat de onervaren Van Roosmalen-lezer, die ontegenzeggelijk zal genieten van diens schrijfstijl, maar waarschijnlijk niet in staat zal zijn de onderlinge verhoudingen van de hoofdrolspelers ten volle te begrijpen en waarderen. Het is dan ook de vraag met welke intentie het boek tot stand is gekomen en welke wisselwerking er is geweest tussen de auteur Van Roosmalen en uitgeverij Voetbal International. Op het oog lijkt het boek in deze vorm (met een foto van de nationaal bekende Theo Janssen op de voorkant) uitgegeven om met een minimum aan inspanning een zo groot mogelijk profijt te bewerkstelligen. Voor een schrijver, die zich in de vorige publicaties sterk af wist te zetten tegen de gang van zaken in de voetbalwereld, waarin het financiële gewin op de eerste plaats lijkt te komen, lijkt deze werkwijze te neigen naar hypocrisie.

De boeken van Kock en Van Roosmalen hebben één ding gemeen: het onderwerp is Vitesse. Het verschil tussen de schrijvers uit zich echter in de kwaliteit van het werk. Aan de ene kant staat een amateur die schrijft over een onderwerp dat hem is 'overkomen' en dit verhaal zo 'mooi' mogelijk heeft proberen op te schrijven en aan de andere kant bevindt zich een professioneel schrijver die zijn onderwerp 'kiest' en precies weet hoe hij zijn talent aan kan wenden om het publiek tevreden te stellen. Dan is het de vraag welk deel van het Vitesse-hart zal spreken in de boekhandel: de liefde of het cynisme.

Gesignaleerd

Reinout Rutte, Jaap Evert Abrahamse e.a., ***Atlas van de verstedelijking in Nederland. 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling.*** **(Bussum 2014). ISBN 978 90 6868 615 9.**

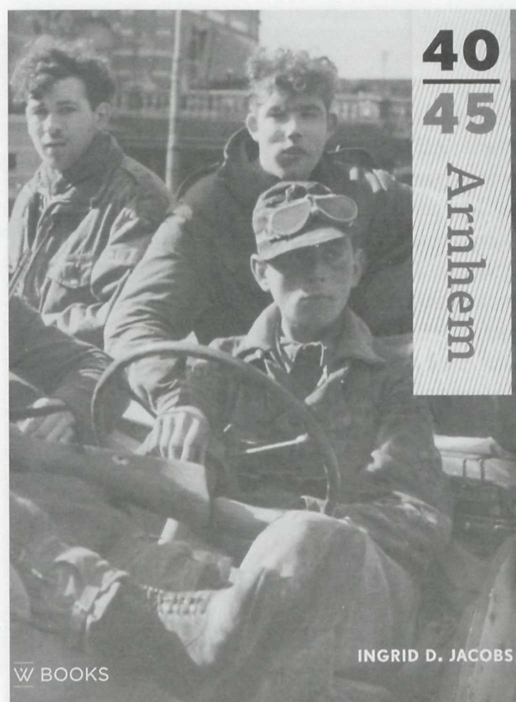
Specialisten van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed en de Technische Universiteit Delft hebben een atlas van de 35 grootste steden van Nederland en hun ontstaan en ontwikkeling samengesteld. In dit overzichtswerk hebben zij de kaarten geüniformeerd, zodat een vergelijking tussen de steden goed mogelijk is. Het eerste deel bespreekt in circa vier pagina's iedere stad, waaronder ook Arnhem. In deel twee worden de 35 steden met elkaar vergeleken. Dit gebeurt per tijdvak en bevat een gedegen analyse met veel kaarten. Deel drie tot slot licht enkele thema's uit voor een nadere beschouwing.

Interessant aan de atlas is de vergelijking met andere steden. Arnhem wordt geschaard in de categorie 'oudste steden', samen met Deventer, Nijmegen, Dordrecht, Utrecht en Groningen. Opvallend is dat deze steden geen bloeitijd in de gouden eeuw meemaakten, maar juist voor 1600 stagneerden in hun ontwikkeling. De ligging aan een rivier, meestal op een oever, was belangrijk voor het ontstaan en bloei in de eerste periode. Pas met het spoor kwam een tweede periode van bloei op gang. Na de tweede wereldoorlog volgde de 'sprong' naar het zuiden. Malburgen, integratie Elden, winkelcentrum Kronenburg en de bruggen en ringwegen: niet langer het spoor, maar de auto werd het belangrijkste verbindingsmiddel.

Al met al een goed naslagwerk voor geïnteresseerden in stedelijke ruimtelijke ontwikkeling door de eeuwen heen.

Lyke Bosma

Ingrid D. Jacobs: *Arnhem 40-45*. Uitgeverij WBOOKS ISBN 978 94 625 8038 1, prijs € 24,95

In september, de traditionele herdenkingsmaand, verscheen dit fotoboek over de oorlogsjaren. Bij de gemiddelde lezer treedt er

allicht een gevoel van vermoeidheid op: alweer een boek over de oorlog. Over de Slag om Arnhem zijn inmiddels al bibliotheken volgeschreven. Wat kan dit fotoboek daar nog aan toevoegen?

Dat valt in de praktijk mee, zo blijkt uit dit deel in een serie die onder redactie staat van een tweetal historici van het Nederlands Instituut voor Oorlogs- Holocaust en Genocidestudies. In een beperkt aantal bladzijden moest er een zo compleet mogelijk beeld worden gegeven van de oorlog.

De auteur stond daarbij voor een hels karwei. Aan de ene kant is er over de oorlog geweldig veel materiaal en er zijn veel onderwerpen aan te snijden. Aan de andere kant zijn er over onderwerpen als verzet en collaboratie en over joods Arnhem heel weinig foto's beschikbaar. De foto's van de joodse schoolkinderen die ons vanuit het boek aankijken behoren daarbij tot de uitzonderingen.

Ingrid Jacobs zegt in het voorwoord dan ook dat het haar selectie is geweest die zij van de foto's heeft gemaakt. Met foto's uit het Gelders Archief heeft zij een beeld gegeven van Arnhem in alle jaren van de oorlog, ook die van vóór 1944. Om een evenwichtig beeld te geven moesten er ook een aantal bekende foto's worden toegevoegd.

Bij het doorlezen van dit boek realiseert men zich inderdaad hoe het beeld van Arnhem in de oorlog inmiddels is bepaald door de verwoestingen en de plunderingen in de periode 1944-1945. De foto's van de nog volledig intacte stad in de voorafgaande jaren, getooid met allerhande nazisymbolen, laten echter een heel ander beeld zien.

In en rond Arnhem waren veel Duitse militairen aanwezig, zo wordt wel duidelijk op de foto's van de begrafenis van een door het verzet neergeschoten Rijksduitser.

Een hilarische foto is wel die van de aankomst van Seyss-Inquart op het Velperplein in 1943. Een regiment soldaten met hakenkruisvlaggen wacht hem op. De poffertjeskraam op de achtergrond maakt echter al dit militaire vertoon volstrekt belachelijk.

De auteur heeft met dit boek binnen de beperkte ruimte die haar ter beschikking stond een bewonderenswaardige prestatie geleverd. Wie interesse heeft in de geschiedenis van Arnhem mag zich dit fotoboek over een van de belangrijkste onderdelen van onze geschiedenis dan ook niet laten ontgaan.

René Nijhof

Jolanda Keesom, *Het Spoorboekje, ruim 150 jaar leven in de Spoorhoek*. Over ambities, ideeën en emoties van de bewoners en ondernemers die in de buurt hun sporen hebben nagelaten (2014).
ISBN 978-90-9028153-7

Stichting Werkgroep Spoorhoek is een initiatief van bewoners en ondernemers in de Arnhemse wijk Spoorhoek. Deze Stichting heeft onlangs het boekje 'Het Spoorboekje, ruim 150 jaar leven in de Spoorhoek' uitgebracht. Zoals de titel al aangeeft gaat het over de Arnhemse wijk Spoorhoek, liggend tussen de Apeldoornseweg, Steenstraat, spoordijk en Velperplein. Het boekje is overzichtelijk ingedeeld in vijf perioden, waarin chronologisch het wel en wee van een typisch nieuwe wijk voorbij komen: van het ontstaan van de wijk na 1845 (sloop stadsmuren), het stadsplan (van stadsarchitect H.J. Heuvelink) met veel ruimte voor bedrijvigheid en ambachten. Vervolgens een uitbreiding in diversiteit met winkels, bedrijven en hotels (2e fase tot 1945), de oorlog, wederopbouw met veel nieuwbouw en later vertier en horeca (tot 1975). Dan stadsvernieuwing, sloop en sociale huurwoningen, leegstand, verloedering (tot 2000) en wederom stadsvernieuwing met

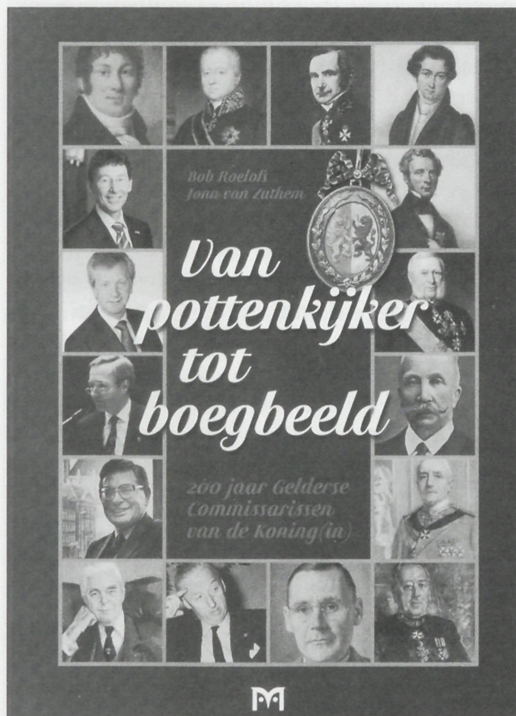
meer ruimte voor terrassen, een internationaler diverser winkelbestand en meer groen in de wijk. Daarnaast komen zijdelings nog allerlei andere onderwerpen aan bod, zoals eenkamerarbeidershuisjes, woningbouwverenigingen, aannemers, de Hommelse markt, bevolkingsopbouw, Lutheranen en katholieken in de wijk, verzet tegen stadsvernieuwing, etc. De levensomstandigheden gaan op en neer, met dan weer veel werkgelegenheid, vertier, dan verloedering en crisis, met daartussen stadsvernieuwingen en aanpassingen. Dit geeft een heel aardig tijdsbeeld.

In het boek is iedere fase in een apart hoofdstuk opgenomen. Ieder hoofdstuk begint met een schets van de situatie in de wijk, de omstandigheden, de tijdskenmerken en veranderingen. Daarna worden enkele bewoners met herinneringen aan die periode aan het woord gelaten. De ervaringen maken het verhaal levendig en maken het een echte buurtgeschiedenis. Ook bevat ieder hoofdstuk veel foto's. Van grote toegevoegde waarde zijn de twee plattegronden van de wijk in de voorflap: de oude plattegrond uit 1881 na realisatie van Plan Heuvelink en daarachter de plattegrond van de huidige situatie. Met nummers in de nieuwe kaart is aangegeven waar voor de buurtgeschiedenis markante gebouwen zich bevinden of vroeger bevonden. In de teksten zelf zijn deze nummers ook opgenomen waar ze verwijzen naar deze plaatsen. Op deze wijze kan de lezer zelfs met het boek in de hand 'spoorzoeken' in de wijk.

Een leuke anekdote is nog de 'tijdscapsule', in 1914 door timmerman H.J.Folmer in de Spoorwegstraat bewust achtergelaten, en bij verbouwingen later teruggevonden. Het gaat om twee 'kogelflesjes' die in die tijd gevuld konden worden met koolzuurhoudende limonade, een nieuwigheid, en een begeleidend schrijven van de timmerman. Het boekje staat vol met dergelijke anekdotes.

Met de opzet anderhalve eeuw leven in de Spoorhoek te vertellen en daarmee sporen uit het verleden en kansen voor de toekomst aan te wijzen, is de Stichting zeker geslaagd. De wijk lijkt minder hecht dan vroeger, met meer mensen die komen en gaan, maar uit het boekje spreekt een zekere trots op de wijk en ook hoop voor de toekomst. Het Spoorboekje is een prettige kennismaking.
Lyke Bosma

Bob Roelofs, Joan van Zuthem, *Van pottenkijker tot boegbeeld, 200 jaar Gelderse Commissarissen van de koning(in)*, Matrijs Utrecht, 2014, 184 blz., ISBN 97890 5345 4848

In dit aantrekkelijk ogende boek worden in zestien hoofdstukken de persoon en het werk van zestien commissarissen aan ons voorgesteld. Onder hen bevindt zich één waarnemer: baron Brantsen van der Zyp. Andere waarnemers moeten het doen met een enkele alinea of minder. Acht deden er dienst in de periode 1814-1925, de andere acht van 1925 tot heden.

Elk hunner wordt met een enkel woord gekarakteriseerd. Dat heeft als gunstig effect dat de lezer meteen een beeld heeft waaraan hij andere gegevens kan vastknopen. De eerste commissaris - toen nog goeverneur genoemd - is de pottenkijker uit de titel van

het boek, de laatste is het boegbeeld. Deze woorden karakteriseren de verschuiving van de positie van de commissarissen: eerst controleert hij namens Den Haag wat er gebeurt, later komt hij vooral op voor de belangen van de provincie. Bijna elke commissaris heeft aan deze verschuiving een steentje bijgedragen.

Vanwege het beperkte aantal voorstudies naar de geschiedenis van het provinciaal bestuur en vanwege het beperkte aantal bladzijden konden de auteurs lang niet alles uitgebreid bespreken. Dat kunnen we hen dus niet kwalijk nemen. Om maar wat te noemen, of er al voor 1925 conflicten waren tussen een commissaris en de Gedeputeerde Staten wordt de lezer niet gewaar. Wat gedeputeerden deden komt nauwelijks aan bod. Van slechts één gedeputeerde wordt verteld dat hij een groot stimulator was van vernieuwing, in dit geval van de infrastructuur, dat was Willem baron van Heeckeren van Kell (1860-1868). Vernieuwing van die infrastructuur vond trouwens onder bijna elke commissaris plaats, het is een van de belangrijkste beleidsterreinen van een provinciaal bestuur, maar in hoeverre de commissarissen zelf de grote voortrekkers daarvan waren, blijft wat in het vage. In de 20e eeuw komen daar als ook belangrijke aandachtspunten economische belangen (PGEM, KEMA, etc.) en natuurbelangen bij, zaken waar ook Arnhem veel belang bij had.

Voor Arnhemmers ook interessant is de informatie die het boek biedt over de behuizing van het bestuur (provinciehuizen) en van de commissarissen, de meeste daarvan hebben in onze stad gewoond. Grappig is trouwens dat de Kroon de ene keer meent dat een commissaris zeker geen Geldersman moet zijn, de andere keer dat hij dat juist wel moet wezen.

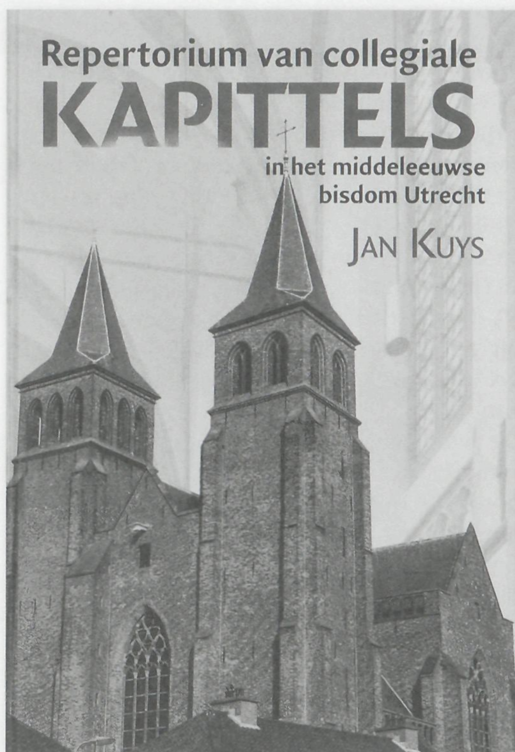
Een opvallend verschil tussen het eerste en het tweede deel is dat Van Zuthem (te) uitgebreid ingaat op het voor- en nageslacht van de commissarissen en hun echtgenotes tot 1925, allen van adel, rijk en protestant, maar dat hij slechts weinig anekdotes heeft kunnen vinden. Bij Roelofs is dat juist andersom. Van Zuthem moest ook wat meer ingaan - en dat doet hij knap - op de politieke en economische situatie in de provincie, omdat de 19e eeuw nu eenmaal minder bekend is bij het publiek dan de recente geschiedenis, zeker vanaf, pakweg, 1973.

Beide auteurs hebben een vlotte schrijfstijl. Er zijn weinig typefouten te vinden en weinig herhalingen (behalve dan bij de onderschriften van de afbeeldingen). Een minpuntje is dat de uitgever soms een te donkere achtergrondkleur gebruikt, waardoor de tekst op zo'n gekleurde bladzijde moeilijk te lezen is.

Kortom, een aanwinst voor de Gelderse geschiedschrijving.

Menno Potjer

J.A.E. Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Middeleeuwse Studies en Bronnen 148, Utrecht: Verloren, 2014. 447 blz. ISBN 978-90-8704-416-9. Prijs: €49,-.

In de middeleeuwen drukte de katholieke kerk een groot stempel op de stedelijke

samenleving, zo ook in Arnhem. Taken als armen- en ziekenzorg die heden ten dage een overwegend seculier karakter dragen, maar ook onderwijs werden voor een belangrijk deel door de publieke kerk geregeld. Religie was sterk aanwezig in de publieke ruimte; heiligenbeelden, processies en kerken en kloosters waren heel zichtbaar in het straatbeeld. En wat te denken van de talrijke geestelijken die duidelijk herkenbaar aanwezig waren? Veel middeleeuwse religieuze instellingen zijn inmiddels geseculariseerd (bijvoorbeeld de St. Nicolaibroederschap) of verdwenen. In die laatste categorie vallen de twee kapittels die Arnhem rijk was.

Kapittels waren gemeenschappen van geestelijken, kanunniken genaamd, die belast waren met het bidden of zingen van het koorgebed, de zogenaamde acht getijden verspreid over dag en nacht – van de *lauden* om drie uur 's nachts tot de *metten* om middernacht. Het bekendste van de twee Arnhemse kapittels is dat van Sint-Walburg, dat van de vroege veertiende eeuw tot aan de Reformatie van Arnhem (1579) vertoefde in en rondom de Walburgkerk. Het andere kapittel, dat van Sint-Salvador, kende een aanmerkelijk korter bestaan: na begin jaren 1530 door hertog Karel van Gelre op Huis Hulkestein te zijn gesticht, hield het niet lang na diens dood in 1538 al weer op te bestaan.

Deze 'Arnhemse' kapittels zijn samen met 37 broederinstellingen opgenomen in het lijvige *Repertorium van collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, dat in mei van dit jaar verscheen bij Uitgeverij Verloren. De samensteller van dit repertorium is de aan de Radboud Universiteit Nijmegen verbonden historicus Jan Kuys, die in ons vorige nummer een artikel over het standbeeld van Karel van Gelre op de Jansplaats heeft gepubliceerd. De keuze voor een fraaie foto van uitgerekend de Arnhemse Walburgiskerk op de omslag van dit repertorium kan de rechtgeaarde Arnhemmer alleen maar toejuichen.

Het is voor Nederland de eerste keer dat er een uitgebreid systematisch kapittel-overzicht verschijnt dat een groot deel van ons grondgebied bestrijkt; in de middeleeuwen strekte het bisdom Utrecht zich immers uit van Groningen tot Zeeland. In het repertorium is, met een bewonderenswaardige acribie, een overvloed aan gegevens over elk van de 39 kapittels bijeengebracht. Per kapittel wordt op gestructureerde wijze, en zonder de grote lijnen uit het oog te verliezen, een overzicht gegeven van onder meer de geschiedenis, organisatie, behuizing, bezittingen en het geestelijk leven van deze instellingen. Lijsten van de belangrijkste hoogwaardigheidsbekleders, proosten en dekens, en een archivalia- en literatuuroverzicht completeren de beschrijvingen. Het repertorium biedt naast nieuwe inzichten vooral een prachtige basis voor nieuw onderzoek.

Ook in het Arnhemse geval gaat dit op. Het algemene verhaal over het Sint-Walburgkapittel is bekend, en werd laatstelijk– door Kuys zelf – samengevat in *Arnhem tot 1700*: gesticht in de tiende eeuw in Tiel, in 1315 op eigen verzoek naar Arnhem overgeplaatst omdat de verhoudingen in Tiel door conflicten met de stad, resulterend in pesterijen en bedreigingen, onleefbaar was geworden, om uiteindelijk in de jaren na de beeldenstorm van 1579 uiteen te vallen. De kanunniken vluchtten en het kapittelbezit kwam onder (protestants) overheidsbeheer te staan. De lotgevallen van Sint-Salvator waren tot op heden minder bekend, domweg omdat de bronnen ter zake niet erg overvloedig zijn.

Van het archief Sint-Walburgkapittel is trouwens ook maar een fractie over van wat er moet zijn geweest. In dit repertorium is echter een aardige lijst aan gerelateerde bronnen samengebracht. Samen met de naamlijsten vormt dit absoluut een goed uitgangspunt voor verder onderzoek. Onderwerpen als het verdere personeelsbestand van het kapittel (een goed gedocumenteerde lijst met kanunniken is er niet), zijn banden met de landsheer en met de stad en de andere geestelijke instellingen, de aan de kapittelproost (als aartsdiaken) verbonden kerkelijke rechtspraak en het notariaat in Arnhem lenen zich ongetwijfeld voor nadere naspeuringen. De onderzoeker moet dan niet terugschrikken voor het nodige sprokkelwerk, maar met dit repertorium is een betrouwbare basis gelegd.
Maarten Gubbels